

ΕΙΔΙΚΟ ΤΕΥΧΟΣ-ΑΦΙΕΡΩΜΑ

αντί

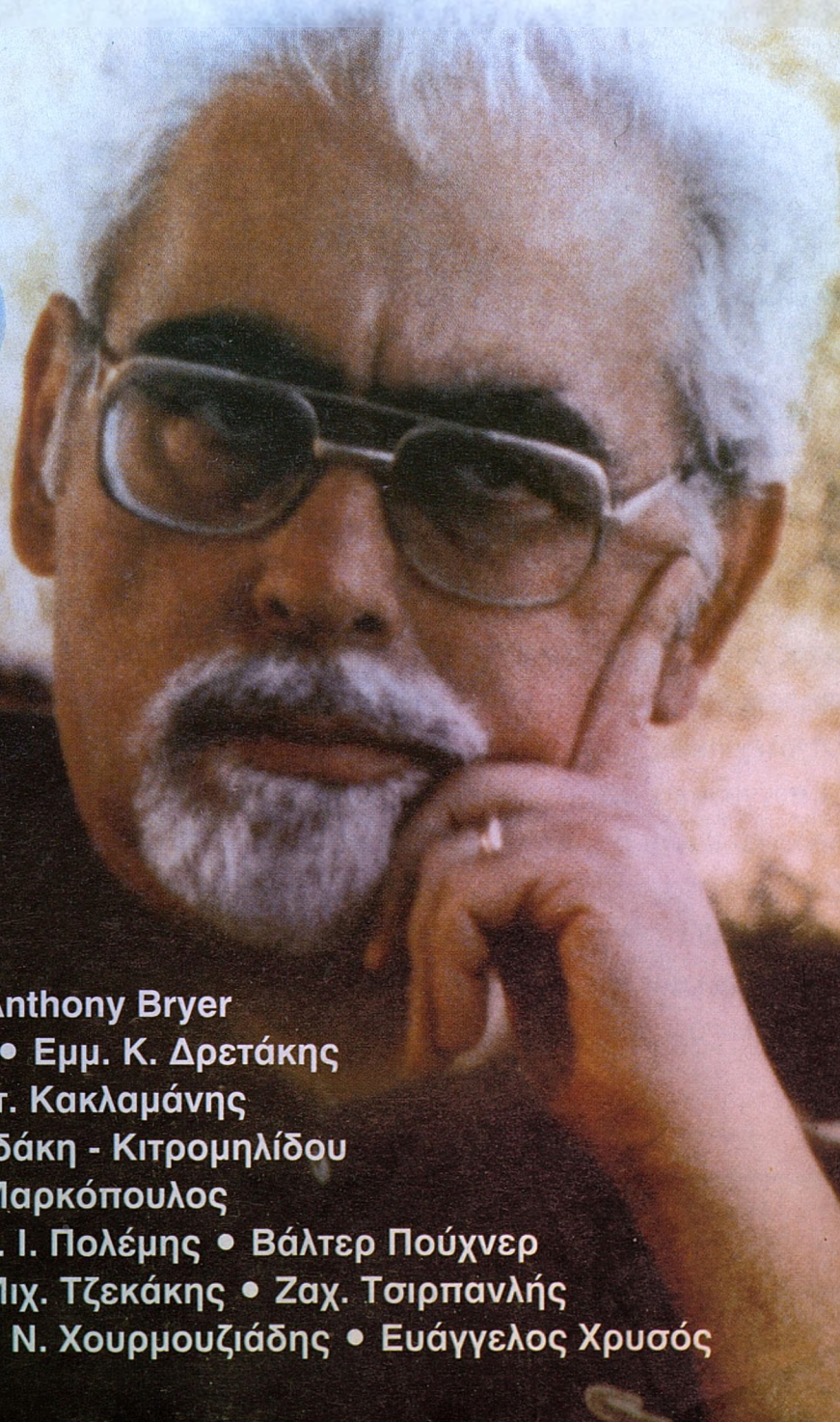

Περίοδος Β'
Τεύχος 672
Παρασκευή
30 Οκτωβρίου 1998
Δρχ. 500

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Το ταξίδι ενός μεγάλου φιλόλογου

15 ΣΕΠ. 2004

Γράφουν:

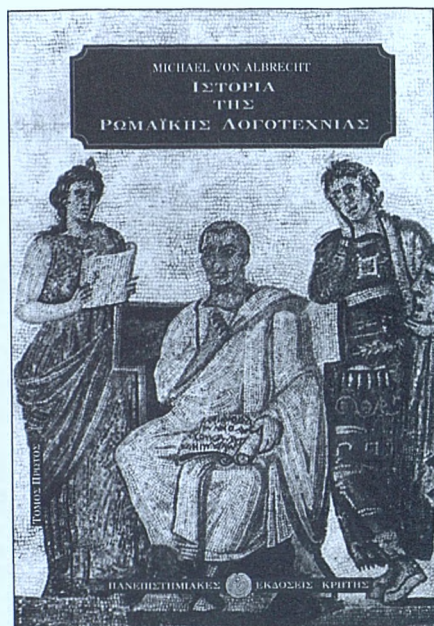
- Στυλιανός Αλεξίου
- Νάσος Βαγενάς • Anthony Bryer
- Μαν. Δουλγεράκης • Εμμ. Κ. Δρετάκης
- Hans Eideneier • Στ. Κακλαμάνης
- Μαρία Κωνσταντουδάκη - Κιτρομηλίδου
- Γ.Λεωτσάκος • Α. Μαρκόπουλος
- Γ. Μαυρομάτης • Δ. Ι. Πολέμης • Βάλτερ Πούχνερ
- Γρ. Μ. Σηφάκης • Μιχ. Τζεκάκης • Ζαχ. Τσιρπανλής
- Ν. Χατζηνικολάου • Ν. Χουρμουζιάδης • Ευάγγελος Χρυσός

M. VON ALBRECHT

Ιστορία της Ρωμαϊκής Λογοτεχνίας

Τόμος Α'

Μια σύγχρονη, διεξοδική και πολύπτυχη προσέγγιση της λατινικής γραμματείας από τις πρωταρχές της ως τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Στο δίτομο αυτό έργο, ευρύτερες θεωρήσεις των ρωμαϊκών γραμματειακών περιόδων και των επιμέρους λογοτεχνικών ειδών συνδυάζονται με εξειδικευμένα κεφάλαια όπου οι Ρωμαίοι συγγραφείς φωτίζονται υπό ποικίλα πρίσματα: η ζωή και το έργο τους, τα πρότυπα και οι πηγές, η λογοτεχνική τεχνική, η γλώσσα και το ύφος, ο λογοτεχνικός στοχασμός, η χειρόγραφη παράδοση, οι επιδράσεις τους. Ένα έργο που απευθύνεται στον επιστήμονα και στον λόγιο, τον φοιτητή και τον καθηγητή, τον κάθε εραστή της Λογοτεχνίας. Ο πρώτος τόμος παρουσιάζει τη ρωμαϊκή λογοτεχνία των προκλασικών και των κλασικών χρόνων.

[17 x 24 cm, σελ. 1150] • ISBN I 960-524-037-8

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΗΤΗΣ

ΙΔΡΥΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΑΣ

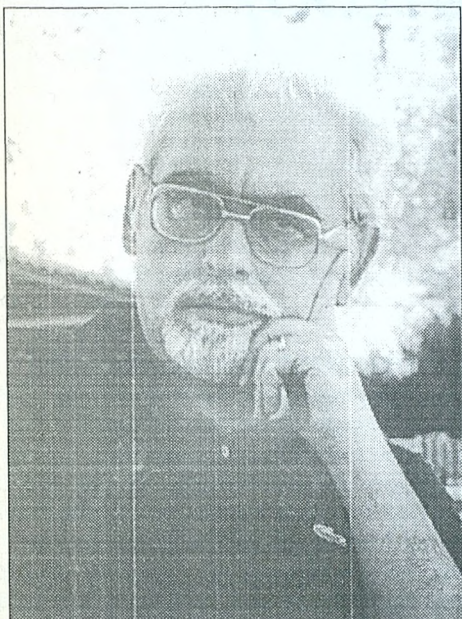
ΑΘΗΝΑ: Μάνης 5 - 106 81 ΤΗΛ. (01) 3818372, FAX: 3301583

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: «Στοά του Βιβλίου», Νέα Στοά Αρσακείου (Πανεπιστημίου 49)

ΗΡΑΚΛΕΙΟ: Τ.Θ. 1527, 711 10 ΤΗΛ. (081) 394235, FAX: 394236

e-mail: pek@physics.uch.gr

Περίοδος Β' · Έτος 25ο · Τεύχος 672
Παρασκευή 30 Οκτωβρίου 1998 · Δρχ. 500

**ΑΝΤΙ - ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΕΙΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ:**

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Δημοκάρους 60, 115 21 Αθήνα
Τηλ. 72.32.713-72.32.819 FAX: 72.26.107
ANTI ON-LINE: <http://www3.enet.gr/anti>

E mail: anti@compulink.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ: Χρήστος Παπουτσάκης

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Ηλίας Κανέλλης

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Τασία Λεβόν

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΛΙΘΟΥΤΥΠ Α.Ε. Ιασιού 5, Περιστέρι

Τηλ. 57.22.201

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:

Ετήσια συνδρομή: 26 τεύχη, Εξάμηνη: 13 τεύχη
ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εξ. 5.000 δρχ., Ετήσια 10.000 δρχ.,
Ετήσια Οργανισμών, Τραπεζών, κ.λπ.: 40.000 δρχ.

Φοιτητική ετήσια: 8.000 δρχ.

ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: ΕΥΡΩΠΗ - ΜΕΣΟΓ. ΧΩΡΕΣ:

Εξ. 38 δολ., Ετήσια: 75 δολ.,

ΗΠΑ - ΚΑΝΑΔΑΣ - ΑΣΙΑ - ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ:

Εξ. 44 δολ., ετήσια 88 δολ.

ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Χρήστος Παπουτσάκης

Δημοκάρους 60, 115 21 Αθήνα

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ: ΔΡΧ. 500,

ΠΑΛΙΑ ΤΕΥΧΗ: ΔΡΧ. 1.000

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Για τα βιβλιοπωλεία

της Αθήνας: Περιοδικό ΑΝΤΙ,

για τα βιβλιοπωλεία της Β. Ελλάδας:

Κέντρο του βιβλίου - Α Πουλουκτάκη και Σία Ε.Ε.

Λαοσάνη 3, Θεσσαλονίκη, τηλ. (031) 285.857

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ
ΤΟ ΤΑΞΙΔΙ ΕΝΟΣ ΜΕΓΑΛΟΥ ΦΙΛΟΛΟΓΟΥ

- 4 **ΓΡΗΓΟΡΗΣ Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ:**
Ένας χρόνος χωρίς τον Νίκο Παναγιωτάκη
- 5 **ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ:**
Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (1935-1997)
- 6 **ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ:**
Δημοσιεύματα Ν. Μ. Παναγιωτάκη
- 10 **ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΑΛΕΞΙΟΥ:**
Από τη ζωή και το έργο του Νίκου Παναγιωτάκη
- 12 **ΜΑΝΟΛΗΣ ΔΟΥΛΓΕΡΑΚΗΣ:**
Ν. Μ. Παναγιωτάκης: Ανήρ πολυμαθής τε και σώφρων και την διάνοιαν υψηλός
- 18 **ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ι. ΠΟΛΕΜΗΣ:**
Μια αναπόληση
- 21 **ANTHONY A. M. BRYER:**
Η επιστήμη που ασκεί είναι παραδειγματική
- 22 **ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ:**
Ο Νίκος Παναγιωτάκης ως πανεπιστημιακός συνάδελφος και δάσκαλος
- 24 **ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΖΕΚΑΚΗΣ:**
Η δημιουργία της Βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης
- 26 **ΝΑΣΟΣ ΒΑΓΕΝΑΣ:**
Ο Νίκος Παναγιωτάκης και οι νεότεροι
- 28 **ΖΑΧΑΡΙΑΣ Ν. ΤΣΙΡΠΑΝΑΗΣ:**
Η αναγέννηση του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας (1989-1997)
- 31 **ΕΜΜ. Κ. ΔΡΕΤΑΚΗΣ:**
Η δημιουργία του Ιατρικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Κρήτης
- 32 **Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ:**
Ο βυζαντινολόγος Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης
- 36 **HANS EIDENEIER:**
Ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης και η μελέτη της Μεσαιωνικής Δημόδους Γραμματείας
- 38 **ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ:**
Ν. Μ. Παναγιωτάκης: Ο μελετητής της κρητικής Αναγέννησης
- 44 **ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ:**
Ν.Μ.Π. και Βισσέντζος Κορνάρος
- 48 **ΓΙΩΡΓΟΣ ΛΕΩΤΣΑΚΟΣ:**
Φραγκίσκος Λεονταρίτης: Η ανακάλυψή του από τον Ν. Μ. Π. και η σημασία της, σχεδόν μετά «είκοσιν έτη»
- 52 **ΝΙΚΟΣ ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ:**
Απ' τη φιλολογία στην ιστορία κι από εκεί στην τέχνη
- 56 **ΜΑΡΙΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ-ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΟΥ:**
Η κρητική περίοδος του Δομηνίκου Θεοτοκόπουλου. Νεότερα στοιχεία από τις έρευνες του Ν. Μ. Π.
- 59 **ΒΑΛΤΕΡ ΠΟΥΧΝΕΡ:**
Η συμβολή του Ν. Μ. Π. στη μελέτη της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου
- 64 **ΝΙΚΟΣ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ:**
Η σαιξπηρική πτυχή του Νίκου Παναγιωτάκη

Την ευθύνη για την οργάνωση και επιμέλεια ύλης του ειδικού τεύχους είχε τριμελής επιτροπή αποτελούμενη από τους:

Γρηγόρη Μ. Σηφάκη, Α. Μαρκόπουλο και Χρ. Γ. Παπουτσάκη

Το ειδικό τεύχος θα παραμείνει σε κυκλοφορία μέχρι την Πέμπτη 26 Νοεμβρίου

Ένας χρόνος χωρίς τον Νίκο Παναγιωτάκη

ΤΟ ΕΙΔΙΚΟ ΤΟΥΤΟ, εκτός σειράς, τεύχος του ANTI, αφιερωμένο στη μνήμη του Νίκου Παναγιωτάκη, αποτελεί ένα φιλολογικό μνημόσυνο που έρχεται να σημαδέψει την πρώτη επέτειο από τον θάνατό του. Ο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (όπως υπέγραφε τα κείμενά του) άφησε την τελευταία του πνοή στην αγαπημένη του Κρήτη το βράδυ της 30ής Σεπτεμβρίου του 1997, σε ηλικία 62 ετών, ενώ βρισκόταν ακόμη στην κορυφή των πνευματικών του δυνάμεων. Ο πρόωρος και ξαφνικός θάνατός του άφησε ένα τεράστιο κενό όχι μόνο στη ζωή όσων τον αγαπούσαν ως δικό τους άνθρωπο, αλλά επίσης στην ελληνική φιλολογία, που έχασε μian από τις πιο δημιουργικές και πρωτότυπες δυνάμεις της στην ανώτατη παιδεία, που έχασε ένα από τα πιο παραγωγικά στελέχη της στον χώρο των μεταπτυχιακών σπουδών (το ρεζόρ του Παναγιωτάκη, να ξεπετάξει πάνω από δέκα διδάκτορες σε είκοσι τόσα χρόνια, πολύ δύσκολα θα καταρριφθεί) στην ίδια την Ελλάδα, που έχασε έναν από τους καλύτερους εκπροσώπους της στο εξωτερικό, όπου ο Παναγιωτάκης δραστηριοποιούνταν τα τελευταία χρόνια ως διευθυντής του Ελληνικού Ινστιτούτου στη Βενετία.

ΤΗΝ ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ είχε ο εκδότης του περιοδικού, Χρήστος Παπουτσάκης, που ζήτησε τη συνδρομή του Θάνου Μαρκόπουλου και τη δική μου για την πραγματοποίηση του σχεδίου του. Η επιτροπή μας συγκρότησε έναν κατάλογο ενδεχόμενων συνεργατών που θα μπορούσαν (μεταξύ άλλων ασφαλώς) να περιγράψουν τις διάφορες όψεις του εκτεταμένου και πολυσχιδούς έργου του Παναγιωτάκη και - έμμεσα μάλλον παρά άμεσα - της προσωπικότητάς του. Σχεδόν όλοι στους οποίους απευθυνθήκαμε ανταποκρίθηκαν με προθυμία στην πρόσκλησή μας να συνεργαστούν στο αφιέρωμα (ενώ μια ή δυο από τις συνεργασίες του αφιέρωματος έφτασαν αυτόκλητες στο περιοδικό). Η επιτροπή μας έκαμε μερικές διορθωτικές παρεμβάσεις στα κείμενα (όπως είχε επιφυλαχθεί από την αρχή ότι θα έκανε) με σκοπό τον συντονισμό τους, την αποφυγή επαναλήψεων και ενίοτε την εξισορρόπηση του "τόνου" των κειμένων, που θέλαμε να είναι, κατ' αρχήν, αξιόπιστες επιστημονικές αποτιμήσεις του έργου του Παναγιωτάκη, αλλά και να υποβάλλουν την προσωπική συγκίνηση και αγάπη των συνεργατών του αφιέρωματος για τον τιμώμενο. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι οι συγγραφείς διατηρούν την ευθύνη των γραφομένων τους και ότι τα μέλη της επιτροπής μας δεν

είναι απαραίτητο ότι συμφωνούν με όλες τις διατυπώσεις ή τις εκτιμήσεις τους.

ΑΛΛΑ ΠΑΡΑ ΤΙΣ ΕΝΔΕΧΟΜΕΝΕΣ ποσοδικές (πολύ φυσικές) διαφωνίες σε λεπτομέρειες, οι συνεργασίες που δημοσιεύονται σ' αυτό το τεύχος συνθέτουν ένα πολυδιάστατο πορτραίτο του επιστήμονα και του ανθρώπου, ιδιαίτερα χρήσιμο για όσους δεν ήξεραν τον Νίκο Παναγιωτάκη ή το έργο του. Εκείνοι πάλι που τον ήξεραν χωρίς να γνωρίζουν το επιστημονικό του έργο (ή γνώριζαν ορισμένες μόνο πλευρές του), είναι πολύ πιθανό να νιώσουν, διαβάζοντας τα κείμενα του τεύχους, αυτό που εννοούσε ο Λουκιανός (ή ο Καβάφης) με το "Ούτος εκείνος".

ΓΙΑΤΙ ΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ καλύπτουν τη ζωή και τα έργα του Παναγιωτάκη από τα παιδικά και τα νεανικά του χρόνια, όταν ακόμα ερωτοτροπούσε με τις μούσες και έγραφε ωραία λυρικά ποιήματα (ή σατιρικά επιγράμματα σε αρχαία γλώσσα), ίσαμε τα πιο ώριμα χρόνια του, όταν δοκίμαζε για τελευταία φορά την ποιητική του τέχνη μεταφράζοντας έργα του Σαίξπηρ σε εξαιρετο νεοελληνικό, έμμετρο, λόγο και από τις πρώιμες εργασίες του για τους βυζαντινούς ιστορικούς της Κρήτης ως τις συνθετικές μελέτες της ωριμότητάς του για την ποίηση, το θέατρο, τη μουσική και τη ζωγραφική της μεταβυζαντινής ενετοκρατούμενης Κρήτης (και όχι μόνο). Ακόμη, τον ενθουσιασμό με τον οποίο καταπιανόταν με όποιο θέμα τον απασχολούσε καταρτίζοντας γιγαντιαίες βιβλιογραφίες και, τελικά, βιβλιοθήκες για τα ιδρύματα στα οποία υπηρετούσε. Τον φιλικό, τέλος, και καλοσυνάτο χαρακτήρα του, που τον έκανε προσιτό και αξιγάπητο σε μαθητές και συναδέλφους, αλλά και αποτελεσματικό διοικητικό σε κρίσιμες περιστάσεις, όπως ήταν εκείνες που ταλάνιζαν το Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας όταν ο Παναγιωτάκης ανέλαβε τη διεύθυνσή του.

ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ του αφιέρωματος θέλω να ευχαριστήσω θερμά όλους τους συνεργάτες αυτού του τεύχους για την πρόθυμη ανταπόκρισή τους να συμβάλουν στο αφιέρωμα, καθένας από τη σκοπιά του και με τον δικό του τρόπο, ώστε να τιμήσουμε την πρώτη θλιβερή επέτειο από τον θάνατο του ακριβού μας φίλου.

Αιώνια η μνήμη του.

Γ. Μ. Σηφάκης

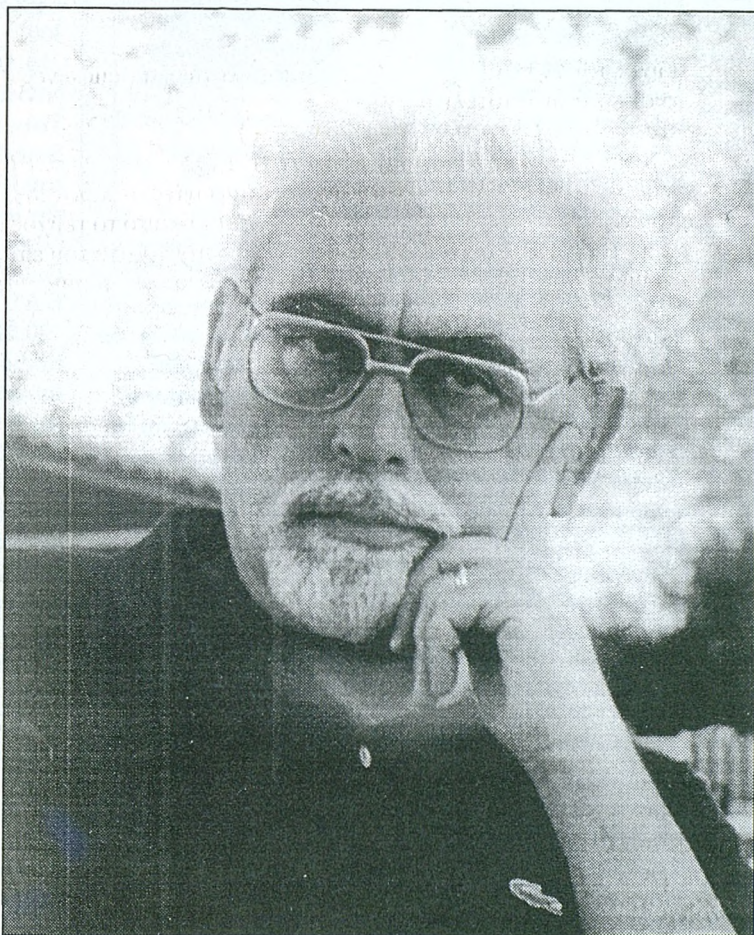
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

(1935-1997)

Ο Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης γεννήθηκε στο Ήρακλειο της Κρήτης το 1935. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών (1953-59), της οποίας το 1961 αναγορεύτηκε διδάκτορας.

Ως υπότροφος του Ίδρυματος Κρατικών Υποτροφιών σπούδασε στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (1962-65). Μετά την επιστροφή του στην Ελλάδα, αναγορεύθηκε ύφηγητης της Βυζαντινής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών. Τον Σεπτέμβριο του 1966 υπέβαλε υποψηφιότητα στην έδρα της Μεσαιωνικής Έλληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του νεοσύστατου τότε Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Εκλέχτηκε, παμψηφεί, έκτακτος καθηγητής με τριετή θητεία, αλλά η διζητορία άκυρωσε την εκλογή του. Αναγκάστηκε να φύγει για την Αγγλία όπου εργάστηκε ως τον Σεπτέμβριο του 1969 ως συνεργάτης της Έλληνικής έκδοσης του BBC. Κατά το ακαδημαϊκό έτος 1969-70 δίδαξε Μεσαιωνική και Νεοελληνική Φιλολογία ως επισκέπτης καθηγητής στο Department of Classics του Πανεπιστημίου του Texas στο Austin και το επόμενο έτος 1970-1971 εργάστηκε στο Κέντρο Βυζαντινών Σπουδών του Dumbarton Oaks της Ουάσινγκτον. Τον Απρίλιο του 1970 εκλέχθηκε τακτικός καθηγητής της Μεσαιωνικής Έλληνικής Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου

του Ιωαννίνων. Στην Ελλάδα επέστρεψε το 1971 και άρχισε άμέσως τη διδασκαλία του στα Ιωάννινα, όπου υπηρέτησε ως το 1988. Στη συνέχεια, και ύστερα από μετάκληση (1988), υπηρέτησε στο Τμήμα Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Τον Μάρτιο του 1987 εκλέχθηκε από την Ακαδημία Αθηνών διευθυντής του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και δύο χρόνια αργότερα (1989) ανέλαβε τη διεύθυνσή του (είχε μείνει άκεφαλο από το 1982), κατορθώ-

νοντας σε σύντομο σχετικά διάστημα να το ξαναζωντανέψει έρευνητικά, εκπαιδευτικά και διοικητικά.

Υπήρξε ιδρυτικό μέλος (1972) και ως το 1987 μέλος της εκδοτικής επιτροπής της σειράς των εκδόσεων μεσαιωνικών και πρώιμων νεοελληνικών δημοδών κεμένων με τον τίτλο «Βυζαντινή και Νεοελληνική Βιβλιοθήκη».

Από το 1973 ως το 1986 ο Παναγιωτάκης άφιέρωσε ένα μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς του στην ίδρυση, έδραϊωση και ανάπτυξη του νεοσύστατου Πανεπιστημίου Κρήτης ως μέλος και, για ένα διάστημα (1976), ως αντιπρόεδρος της Διοικούσας Επιτροπής του. Τον Μάιο του 1975 πήρε μέρος, μαζί με τον ακαδημαϊκό Λίνο Πολίτη, σε αποστολή στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, για επιτόπια εξέταση χειρογράφων που είχαν τότε πρόσφατα ανακαλυφθεί. Το 1980 του απονεμήθηκε

από τον Δήμο Ήρακλείου το Βραβείο Καζαντζάκη για το φιλολογικό του έργο. Το 1983 όρίστηκε μέλος της πενταμελούς ευρωπαϊκής επιτροπής (panel) που επέλεγε και ενέκρινε τα υποβαλλόμενα στην Ε.Ε. για χρηματοδότηση κοινά προγράμματα σπουδών και τις εκπαιδευτικές ανταλλαγές διδακτικού προσωπικού και φοιτητών μεταξύ των ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων. Το 1986 εκλέχτηκε μέλος της Ορθόδοξου Ακαδημίας Κρήτης και το 1995 αναγορεύτηκε επίτιμος διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Birmingham.

Γ.Μ.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗ

Ο κατάλογος δέν περιλαμβάνει άρθρα και δημοσιεύματα σέ ἑφημερίδες καί περιοδικό τύπο.

1. Τὸ τοπωνύμιον Πελεκαιόνα, *Κρητικὴ Ἑστία*, τ. 4 (1952), τεύχος 33-34, σσ. 66-68.

2. Τοπωνυμικά τῆς Κρήτης. I: Λοῦμα, II: Ροῦμα, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Ζ' (1953), σσ. 194-200.

3. Φιλολογικά καὶ διορθωτικά εἰς τὸ Κρητικὸν Θέατρον ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Σόλωνος Βογιατζάκη, *Ἀθηνᾶ*, τ. ΝΗ' (1954), σσ. 343-355.

4. Ποδότας - ἀποδότης. Διορθωτικά εἰς χωρίον τοῦ Ἑρωτοκρίτου, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. Θ' (1955), σσ. 490-503.

5. Βιβλιοκρισία: Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, Τὸ πρότυπον τοῦ Ζήνωνος, Ἀθῆναι 1955, *Ἀθηνᾶ*, τ. ΝΘ' (1955), σσ. 309-318.

6. Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἀλῶσις τῆς Κρήτης», ἐκδόσις Ἑταιρείας Κρητικῶν Ἱστορικῶν Μελετῶν (Κρητικὴ Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη ἀρ. 2), Ἡράκλειον Κρήτης 1960, σσ. 1-192 (διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ).

7. Βιβλιοκρισία: Giorgio di Pisidia poem. I. Panegirici epici, a cura di Agostino Pertusi (Studia Patristica, 7 Heft), Ettal 1960, *ΕΕΒΣ*, τ. Α' (1960-1961), σσ. 604-616.

8. Ὁ ἑορτασμός τῆς χιλιετηρίδος ἀπὸ τῆς ἀραβοκρατομένης Κρήτης ὑπὸ Νικηφόρου Φωκά. Τὸ πρῶτον Διεθνὲς Κρητολογικὸν Συνεδρίον ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης, *Byzantion*, τ. XXXI (1961), σσ. 555-562.

9. Ζητήματά τινα τῆς κατακτήσεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Ἀράβων. I: Ἡ χρονολογία, II: Ὁ τόπος τῆς ἀποβάσεως, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΙΕ'-ΙΣΤ' (1961-1962) (Πεπραγμένα τοῦ

Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου), τεύχος Β', σσ. 9-41.

10. Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τ. ΛΑ': *Εὔρετήριον τόμων ΙΑ'-Λ'*, Ἀθῆναι 1962, σσ. ε'-ζ'. (Εἰσαγωγικά ὑπὸ Ν. Β. Τομαδάκη), σσ. ζ'-ι' (Σημείωμα τοῦ συντάξαντος) +1-313.

11. Ἀθως. Ἱστορία, *Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἑγκυκλοπαίδεια*, τ. Α', Ἀθῆναι 1962, σσ. 859-889.

12. Νέον χειρόγραφον τῆς μονῆς Ἀπανωσήφη, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. ΙΖ' (1963), σσ. 7-15.

13. Κρήτη. Ἡ παιδεία ἐπὶ Ἑνετοκρατίας καὶ Τουρκοκρατίας, *Μεγάλῃ Παιδαγωγικῇ Ἑγκυκλοπαίδεια*, λήμμα Νῆσοι ἑλληνικά, τ. 4 (1964), σσ. 110-115.

14. Λέων ὁ Διάκονος Α': Τὰ βιογραφικά. Β': Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις, Ἀθῆναι 1965, σσ. α'-δ' +1-140 (ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΔ' (1965), σσ. 1-138· πρβλ. καὶ σ. 433: Παραρτήματα καὶ προσθήκαι).

15. Βιβλιοκρισία: Θηορέως Στ. Τζαννετάτου, Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλληνίας τοῦ 1264 καὶ ἡ ἑπιτομή αὐτοῦ. Κριτικὴ ἐκδόσις αὐτῶν, ἐν Ἀθῆναις 1965, *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΔ' (1965), σσ. 372-384.

16. Ἱταλικὲς Ἀκαδημίαι καὶ Θέατρο. Οἱ Stravanti τοῦ Χάνδακα, *Θέατρο*, τεύχος 27-28 (1966), σσ. 39-50.

17. Φύλλα χειρογράφου τῆς Χρονογραφίας τοῦ Λογοθέτου (ἑλληνικὸς κώδιξ Σεραγίου ἀρ. 37) ἐν τοῖς καταλοίποις Βασ. Μυστακίδου, *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΕ' (1966-67), σσ. 259-278.

18. Βιβλιοκρισία (στὰ ἀγγλικά): Eugenii Panormitani Versus Iambici, edidit, italicē

reddidit, commentario instruxit Marcellus Gigante, Palermo 1964 (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 10), *Journal of Hellenic Studies*, τ. LXXXVI (1966), σσ. 299-300.

19. Βιβλιοκρισία: Μαρίας Νυσταξοπούλου, Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ Χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ τῆς Νοτίου Ρωσίας, Ἀθῆναι 1965, *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΕ' (1966-67), σσ. 409-411.

20. Βιβλιοκρισία: Pseudo-Kodinos. *Traité des Offices*. Introduction, texte et traduction par Jean Verpeaux, Paris 1966, *ΕΕΒΣ*, τ. ΛΕ' (1966), σ. 412.

21. Βιβλιοκρισία: Vita di Sant' Elia il Giovane. Testo inedito con traduzione italiana pubblicato e illustrato da Giuseppe Rossi Taibbi, Palermo 1962 (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi 7), *Ἑλληνικά*, τ. 20 (1967), σσ. 212-222.

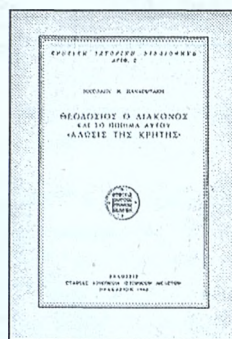
22. Ἐρευναι ἐν Βενετία, *Θησαυρίσματα*, τ. 5 (1968), σσ. 45-118.

23. (με Alfred L. Vincent), Νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν Ἀκαδημία τῶν Stravanti, *Θησαυρίσματα*, τ. 7 (1970), σσ. 52-81.

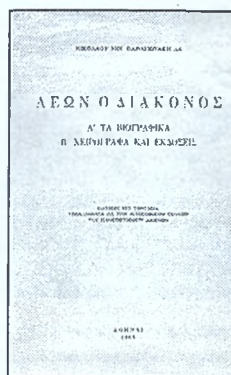
24. (με Alfred L. Vincent), Συμπληρωματικά περὶ Κονταράτων κ.ἀ., *Θησαυρίσματα*, τ. 8 (1971), σσ. 87-94.

25. Gareth Morgan, Τὰ ἐμβλήματα τοῦ «Ἑρωτοκρίτου». Μετάφραση καὶ προσθήκες Ν. Μ. Παναγιωτάκη, *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 23 (1971), σσ. 9-51.

26. Romilly J. H. Jenkins (νεκρολογία), *Ἑλληνικά*, τ. 24 (1971), σσ. 222-223.

Ἡ διδακτορικὴ τοῦ διατριβῆ: Θεοδόσιος ὁ διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἀλῶσις τῆς Κρήτης».

Ἡ υφηγεσία του: Λέων ὁ διάκονος. Α' Τα βιογραφικά. Β' Χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις.

27. Κωνσταντίνος Μέρτζιος (1886-1971) (νεκρολογία), *Κρητικά Χρονικά*, τ. 23 (1971), σσ. 484-493. Βλ. και Προσθήκες και διορθώσεις, *Κρητικά Χρονικά*, τ. 24 (1972), σ. 489.

28. Η βυζαντινή οικογένεια των Πλευστών. Συμβολή στα γενεαλογικά των Φωκάδων, *Δωδώνη*, τ. Α' (1972), σσ. 245-264.

29. Νικηφόρος Βενετζής, *ΕΕΒΣ*, τ. ΑΘ'-Μ' (1972-1973) (Λεμιών. Προσφορά εις τον καθηγητήν Ν. Β.

Τομαδάκη), σσ. 651-658.

30. Φύλλα μεγαλογράμματου εὐαγγελιαρίου του 10ου αλ., *Δωδώνη*, τ. Β' (1973), σσ. 323-328.

31. Ο Francesco Barozzi και ἡ Ἀκαδημία τῶν Vivì τοῦ Ρεθύμνου, *Πεπραγμένα τοῦ Γ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', ἐν Ἀθήναις 1974, σσ. 232-251.

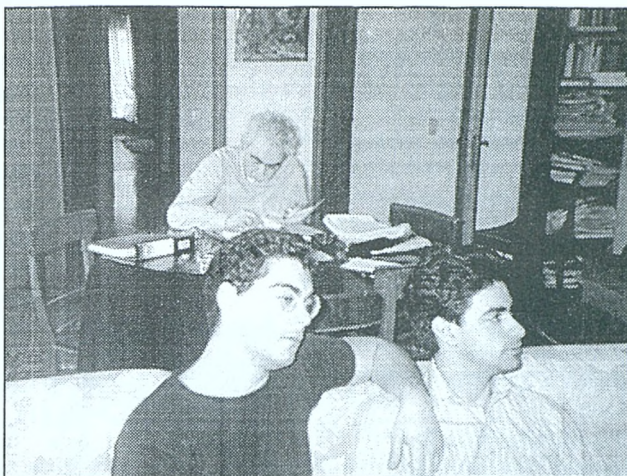
32. Περί Ναθαναὴλ Χίλα, *Μνημόσυνον Σοφίας Ἀντωνιάδη*, Βενετία 1974, σσ. 265-275.

33. Addendum εἰς τὸν κατάλογον χειρογράφων τῶν ἔργων Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης, *Κληρονομία*, τ. 6 (1974), σ. 380.

34. *Βυζαντινὴ Ἱστοριογραφία*, τεῦχος Α'. Πανεπιστημιακαὶ Παραδόσεις, Ἰωάννινα 1974, σσ. 1-102.

35. Παιδιόφραστος, *Τμητικὸς τόμος Σ. Γ. Καφωμένοι*, Θεσσαλονίκη 1975, σσ. 275-290.

36. Βιβλιοκρισίες (στὰ ἀγγλικά): (α) Χ. Π. Πατρινέλι, Ὁ Θεόδωρος Ἀγαλλιανὸς ταυτιζόμενος πρὸς τὸν Θεοφάνη Μηδεΐας καὶ οἱ ἀνέκδοτοι λόγοι του, Ἀθήναι 1966, (β) Ζ. Ν. Τσιροπανλῆ, Τὸ κληροδότημα τοῦ καρδινάλιου Βησσαρίωνος γιὰ τοὺς φιλενωτικούς τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης, Θεσσαλονίκη 1967, (γ) Ἰ. Κ.

Στη Βενετία σε ὥρα εργασίας.

Χασιώτη, Μακάριος, Θεόδωρος καὶ Νικηφόρος οἱ Μελισσηνοὶ (Μελισσουργοί), Θεσσαλονίκη 1966, καὶ (δ) Ν. Camariano, Ἄσματα καὶ πονημάτια διαφόρων: Chansons et opuscules patriotiques publiés à Jassy en 1821 par un Hétairiste, Bucharest 1966, *Neo-Hellenica*, τ. 2 (1975), σσ. 338-345, 367-369.

37. Ὁ ποιητὴς τῆς γκιόστρας τῶν Χανίων (1594) καὶ ἡ οἰκογένεια Zancarolo, *Δωδώνη*, τ. Δ' (1975), σσ. 113-131.

38. Οἱ κρητικὲς ἐνθυμήσεις τοῦ σιναιτικoῦ κώδικα 1639, *Δωδώνη*, τ. Ε' (1976), σσ. 121-132.

39. Οἱ στίχοι Β' 149-150 τοῦ «Στάθης»: *Στάθης, κρητικὴ κομωδία*, ἔκδ. Lidia Martini (Βυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Βιβλιοθήκη, ἀρ. 3), Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 171-172.

40. Elpidio Mioni, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία, μετάφραση* (ἀπὸ τὰ ἰταλικά: *Introduzione alla paleografia greca*) Ν. Μ. Παναγιωτάκη, με προσθήκες τοῦ συγγραφέα καὶ τοῦ μεταφραστῆ, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήναι 1977.

41. Νικόλαος Παπαδόπουλος, Κρητικὸς στιχομυθὸς τοῦ 16ου αἰῶνα στὴ Βενετία, *Θησαυρίσματα*, τ. 16 (1979), σσ. 113-152.

42. Εἰσαγωγή στὸν τόμο: *Στεφάνου Ξανθοῦδιδου, Μελετήματα*, ἐπιμέλεια Ν. Παναγιωτάκη - Θ. Δετοράκη, Ἡράκλειο 1980, σσ. ζ'-ι'.

43. Βιργίλιος καὶ Ἑλληνικὴ

Ἀνθολογία στὰ κατάστιχα δύο νοταρίων τοῦ Χάνδακα, *Μνήμη Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη*, Ἀθήναι 1980, σσ. 1-10 (τοῦ ἀνατύπου).

44. Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήναι 1981, σσ. 329-395.

45. (με Μ. Ἰ. Μανούσκα), Ἡ φιλομεταρρυθμιστικὴ δράση τοῦ Φραγκίσκου Πόρτου στὴ Μόδενα καὶ στὴ Φερεράρα καὶ ἡ δίκη του ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ἐξέταση τῆς Βενετίας (1536-1559), *Θησαυρίσματα*, τ. 18 (1981), σσ. 7-118.

46. L. D. Reynolds - N. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι. Τὸ ἱστορικὸ τῆς παράδοσης τῶν κλασικῶν κειμένων, μετάφραση* (ἀπὸ τὰ ἀγγλικά: *Scribes and Scholars*) Ν. Μ. Παναγιωτάκη, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήναι 1981.

47. Ὁ Ἰωάννης Κασσιμάτης καὶ τὸ Κρητικὸ Θέατρο, *Ἀριάδνη*, τ. Α' (1982), σσ. 86-102.

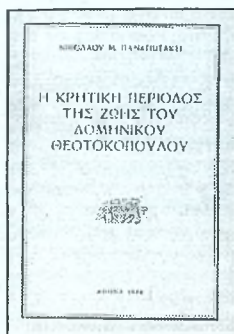
48. Ἰωσήφ Βάρτσελης, ἀνύπαρκτος Ζακυθινὸς στιχομυθὸς τοῦ 17ου αἰῶνα, *Παρνασσός*, τ. ΚΕ' (1983) (Τμητικὸς τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Θ. Ζώρα), σσ. 125-145.

49. Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικὸς μουσουργὸς τοῦ 16ου αἰῶνα, *Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 58 (1983), σσ. 514-519.

50. Φραγκίσκου Πόρτου ἐπιγράμματα, *Ἀντίχαρμ. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Σταμάτη Καρατζᾶ*, Ἀθήναι 1984, σσ. 335-354.

51. Ἀντιγραφεῖς καὶ κείμενα τοῦ κώδικα Marcianus Graecus IX. 17. Ἀνδρέας Σκλέντζας, *Ἀριάδνη*, τ. Β' (1984), σσ. 88-125.

52. Ἰάσων Δενόρες, Κύπριος θεωρητικὸς τοῦ θεάτρου (c. 1510-1590), *Ἀριάδνη*, τ. Γ' (1985), σσ. 50-87. Βλ. καὶ *Πρακτικὰ τοῦ Δεύτερου Διεθνoῦς Κυπρολογικοῦ*

Η κρητικὴ περίοδος τῆς ζωῆς τοῦ Δομηνικοῦ Θεοτοκοπούλου.

Συνεδρίου (Λευκωσία 1982), τ. Β' (Μεσαιωνικόν Τμήμα), Λευκωσία 1986, σσ. 467-486.

53. Ή κριτική περίοδος της ζωής του Δομινίκου Θεοτοκοπούλου, 'Αθήνα 1986, σσ. 144 (ανατύπωση από τὸ 'Αφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο, τ. 2. Ρέθυμνο 1986, με τὴν προσθήκη εὐρετηρίων).

54. Μαρτυρίες γιὰ τὸν Κρητικὸ μουσικοσυνθέτη Φραγκίσκο Λεονταρίτη καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ στὴν Κρήτη τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνες τῆς βενετοκρατίας, *Κρητικά Χρονικά*, τ. 26 (1986), σσ. 192-245.

55. Περιπέτειες τῆς ἐθνικῆς μας ταυτότητας, *Παλίμψηστον*, τεύχος 4 (1987), σσ. 205-212.

56. Sachlikisstudien, Hans Eidencier (ἐκδ.), *Neograeca Medii Aevi. Text und Ausgabe. Akten zum Symposium Köln 1986*, Köln 1987, σσ. 219-278.

57. Μελετήματα περὶ Σαχλίκης, *Κρητικά Χρονικά*, τ. 27 (1987), σσ. 7-58.

[Ἀναθεωρημένη καὶ διευρυμένη μορφή τοῦ μελετήματος ὑπ' ἀρ. 56].

58. *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμος Α'. Κρήτη 1987, τόμος Β'. Κρήτη 1988. ἐπιστημονικὴ ἐπιμέλεια: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης. Εἰσαγωγικὸ σημείωμα, σσ. XI-XX.

59. Ἡ παιδεία (στὴν Κρήτη) κατὰ τὴν βενετοκρατίαν, σὺ ἐργον *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμος Β'. Κρήτη 1988, σσ. 163-195.

60. Ἡ μουσικὴ (στὴν Κρήτη) κατὰ τὴ βενετοκρατίαν, σὺ ἐργον *Κρήτη. Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, τόμος Β'. Κρήτη 1988, σσ. 291-315.

[Τὰ μελετήματα ὑπ' ἀρ. 59 καὶ 60 ἀνατυπώθηκαν σὲ χωριστὸ βιβλίον μετὰ τὸν τίτλον *Ἡ παιδεία καὶ ἡ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ βενετοκρατίαν*, Κρήτη 1990, σσ. 1-105].

61. Σαχλίκης, Στέφανος. *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 9Α, 'Αθήνα 1988, σ. 208.

62. Πρόλογος (μετὰ Γεώργιον Μπαμπινιώτη), *Μνήμη. Τόμος εἰς μνήμην Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, 'Αθήνα 1988, σσ. ζ'-η'.

63. Τζάνες Μπουνιαλῆς, Μαρίνος, *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 9Β, 'Αθήνα 1988, σ. 107.

64. Φαλιέρος, Μαρίνος, *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 9Β, 'Αθήνα 1988, σσ. 248-249.

65. Φόσκολος, Μάρκος Ἀντώνιος, *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 9Β, 'Αθήνα 1988, σ. 325.

66. Χορτάσης, Γεώργιος, *Παγκόσμιον Βιογραφικὸν Λεξικόν*, τ. 9Β, 'Αθήνα 1988, σσ. 458-459.

67. Francesco Leontaritis, alias Londariti, musicista cretese del Cinquecento, *Ιταλοελληνικά*, τ. 1, Napoli 1988, σσ. 123-130.

68. Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ ἄλλα βενετοκρητικὰ μελετήματα, Ἡράκλειον 1989.

[Περὶ λαμβάνει τὰ μελετήματα ὑπ' ἀρ.: 16, 22, 23, 24, 29, 31, 37, 38, 39, 41, 43, 44, 47, 48 καὶ 51].

69. Ὁ Antonio Molino στὴν Κέρκυρα, στὴν Κρήτη καὶ στὴ Βενετία, *Ἀριάδνη* (1989), τ. 5 ('Αφιέρωμα στὸν Στυλιανὸ Ἀλεξίου), σσ. 261-278.

70. Μαρτυρίες γιὰ τὴ μουσικὴ στὴν Κρήτη κατὰ τὴ βενετοκρατίαν, *Θησαυρίσματα*, τ. 20 (1990), σσ. 9-169.

71. *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικὸς μουσικοσυνθέτης τοῦ δέκατον ἑκτον αἰῶνα*.

Μαρτυρίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του, Βενετία 1990 (σσ. IX-LII + 1-272 + 33 πίν.) (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, ἀρ. 12).

72. Προλεγόμενα σὺν βιβλίον τῆς Αἰταπεινῆς Ἀρσιτείδου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας, τ. Α' (1474-1508), Λευκωσία 1990, σσ. IX-XII.

73. Τὸ Φόδελε καὶ ὁ Γκρέκο. Σύνομη ἀναδρομὴ στὴ γένεση,

στὴ διάδοσιν καὶ στὴν ἐδραίωσιν ἑνὸς μύθου, *Ἀντί*, τ. 445 (24 Αὐγούστου 1990), σσ. 32-34.

74. Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας κατὰ τὰ ἔτη 1983-1989, *Θησαυρίσματα*, τ. 20 (1990), σ. 518.

75. Τὸ μῆνυμα τῆς Μάχης τῆς Κρήτης, *Παλίμψηστον*, τεύχος 11 (1991), σσ. 33-40.

76. Τὸ κείμενον τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ «Ἀπόκοπου». Τυπογραφικὴ καὶ φιλολογικὴ διερεύνηση, *Θησαυρίσματα*, τ. 21 (1991), σσ. 89-209.

77. Ἐκθεση πεπραγμένων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας κατὰ τὸ ἔτος 1990, *Θησαυρίσματα*, τ. 21 (1991), σσ. 431-476.

78. Le prime rappresentazioni teatrali nella Grecia moderna: Antonio Molino a Corfù e a Creta, *Medioevo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche*, Colloquio Internazionale, Verona, 4-6 aprile 1990, Messina (Rubbettino) 1992, σσ. 205-218 = *Θησαυρίσματα*, τ. 22 (1992), σσ. 345-360 (ἀναθεωρημένη ριζικὰ μορφή τοῦ μελετήματος).

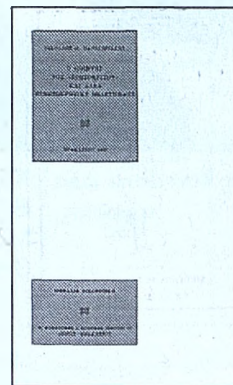
79. Τὸ συνέδριον «Ἀρχαί τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας» (Βενετία, 7-10 Νοεμβρίου 1991), *Θησαυρίσματα*, τ. 22 (1992), σσ. 381-391.

80. *Origini della letteratura neogreca*, Atti del Congresso (Venezia 1991), a cura di Nikolaos M. Panayotakis, τ. 1-2 (Venezia 1993) (Βιβλιοθήκη τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Σπουδῶν τῆς Βενετίας, ἀρ. 14 καὶ 15), Discorso introduttivo, σσ. 14-27.

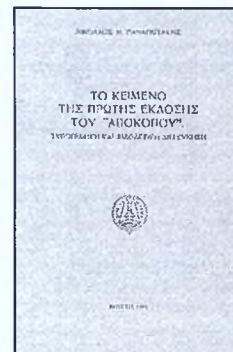
81. Ἡ «Παλαιὰ καὶ Νέα Διαθήκη» ποίημα προγενέστερον τοῦ 17ου αἰῶνα, *Origini della letteratura neogreca*, τ. 2, σσ. 242-277.

82. «Θρήνος τοῦ Φαλλίδου τοῦ πτωχοῦ», *Θησαυρίσματα*, τ. 23 (1993), σσ. 222-289.

83. Τὸ Κρητικὸ Θέατρο, σὺν

Ο ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ ἄλλα βενετοκρητικὰ μελετήματα. Ἐκδοση Βικελαίας Βιβλιοθήκης.

Τὸ κείμενον τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ «Ἀπόκοπου». Τυπογραφικὴ καὶ φιλολογικὴ διερεύνηση.

βιβλίο-πρόγραμμα *Γεωργίου Χορτάτση Κατσουρμπος*, Ή νέα Σκηνή, Μάιος 1993, σσ. 95-101.

84. Οί πρώτες αρχές της διηρώδους νεοελληνικής πεζογραφίας, *Παλίμνηστον*, τεύχος 13 (1993), σσ. 247-257.

[Ανατυπώθηκε από τις εκδόσεις «Στιγμή», Κατάλογος 21 (Ιούνιος 1998), σσ. 58-72].

85. (Νεκρολογία) Φανή Μαυροειδή (1944-1992), *Θησαυρίσματα*, τ. 23 (1993), σσ. 379-382.

86. Έκθεση πεπραγμένων του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας κατά το έτος 1991, *Θησαυρίσματα*, τ. 23 (1993), σσ. 383-430.

87. Άνδριώτες ναυτικοί στη Βενετία στα μέσα του 16ου αιώνα. *Άνδριακά Χρονικά*, τ. 21 (1994), σσ. 143-153.

88. «Στό Κάστρον έπαντρεύτηκε». *Ροδωνιά, Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσκα*, τ.2, Ρέθυμνο 1994, σσ. 371-388.

89. La versione greca di una barzelletta cinquecentesca, *testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, a cura di Mario Vitti, Messina (Rubbettino) 1994, σσ. 103-118.

90. Griechische Musiker im Deutschland des 16. Jahrhunderts, Hans Eideneier (έκδ.), *Graeca recentiora in Germania*, Wiesbaden 1994, σσ. 137-147.

91. Προλεγόμενα στο βιβλίο του Γιάννη Κ. Μαυρομάτη, *Ίωάννης Όλόκαλος, νοτάριος Τεράπετρας. Κατάστιχο (1496-1543)* (Έλληνολατινική Άνατολή - Oriens Graecolatinus, 1), [Έλληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ήρακλείου], Βενετία 1994, σσ. 7-12.

92. Προλογικό σημείωμα στον τόμο του Giuseppe Spadaro, *Letteratura cretese e rinascimento italiano*, Messina (Rubbettino) 1994, σσ. 7-8.

Origini della Letteratura Neogreca.

Οι Ελληνικές Σπουδές στην Ελβετία του Καλβίνου.

93. Prefazione στο βιβλίο του Cristiano Luciani, *Gian Carlo Persio, La Nobilissima Barriera della Canea, poema cretese del 1594* (Έλληνολατινική Άνατολή - Oriens Graecolatinus, 2), [Έλληνικό Ίνστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας και Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ήρακλείου], Βενετία 1994, σσ. IX-XVI.

94. Προλεγόμενα στο βιβλίο της Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Βενετία 1994, σσ. 25-29.

95. Έκθεση πεπραγμένων του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας κατά το έτος 1992, *Θησαυρίσματα*, τ. 24 (1994), σσ. 431-477.

96. Έκθεση πεπραγμένων του Έλληνικού Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας κατά το έτος 1993, *Θησαυρίσματα*, τ. 24 (1994), σσ. 478-519.

97. Το πρότυπο του «Φαλλίδου», *Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας*, Σχέσεις της ελληνικής με τις ξένες λογοτεχνίες, Έκδόσεις «ΔΟΜΟΣ», Άθήνα 1995, σσ. 529-553.

98. The Italian Background of Early Cretan Literature, *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 49 (1995), σσ. 281-323.

99. Le fonti italiane di un poema misogino cretese del tardo Quattrocento, *Θησαυρίσματα*, τ. 25 (1995), σσ. 124-142.

100. (με Olivier Reverdin) *Οί Έλληνικές σπουδές στην Έλβετία του Καλβίνου*, Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Άθήνα 1995.

[Περιλαμβάνει τις όμιλίες των καθηγητών Olivier Reverdin και Νίκου Παναγιωτάκη κατά τὰ έγκαίνια της έκθεσης «Έλληνικές εκδόσεις στην

Έλβετία τόν 16ο και 17ο αιώνα» στην Έθνική Πινακοθήκη, με την ευκαιρία της Έπτακοσιοστής Έπετείου της Έλβετικής Όμοσπονδίας, στις 2 Δεκεμβρίου 1991. Σέ παράρτημα περιλαμβάνει επίσης δύο προγενέστερα μελετήματα του Νίκου Παναγιωτάκη, τὰ ύπ' άρ. 47 και 50].

101. Un nuovo documento del periodo cretese di Dominikos Theotokopoulos, *Θησαυρίσματα*, τ. 26 (1996), σσ. 196-205.

102. Τò άπνευμάτιστο μονοτονικό. Ένας άπολογισμός, *Άντί*, τ. 596 (19 Ίανουαρίου 1996), σσ. 58-62.

103. Preface (με Costas N. Constantinides, Elizabeth Jeffreys και Athanasios D. Angelou) στον τιμητικό τόμο *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning* (Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia- Bibliothek n. 17), Βενετία 1996, σσ. XV-XVI.

104. Fragments of a Lost Eleventh Century Byzantine Historical Work?, *ΦΙΛΕΛΛΗΝ: Studies in Honour of Robert Browning*, Βενετία 1996, σσ. 321-357.

105. Βενετία και Κρήτη, *Άντί*, τ. 645 (10 Όκτωβρίου 1997), σσ. 44-48.

ΥΠΟ ΕΚΤΥΠΩΣΗ

106. William Shakespeare, *Η Τρικυμία*, μετάφραση Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, εκδόσεις «Στιγμή», Άθήνα 1998.

107. William Shakespeare, *Τρωίλος και Χρυσήίδα*, μετάφραση Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, εκδόσεις «Στιγμή», Άθήνα 1998.

108. *Κρητικό Θέατρο (Μελετήματα)*, εκδόσεις «Στιγμή», Άθήνα 1998.

109. *Παλαιά και Νέα Διαθήκη, άνέκδοτο κρητικό στιχοούρημα του τέλους του ΙΕ΄ αιώνα*, κριτική έκδοση με εισαγωγή και γλωσσάριο Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη.

110. *Κρητική Άναγέννηση (Μελέτες και άρθρα)*, εκδόσεις «Στιγμή».

Ἀπὸ τὴ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ Νίκου Παναγιωτάκη

τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου

Ο αἰφνίδιος θάνατος τοῦ Νίκου Παναγιωτάκη τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1997 ἦταν μεγάλο πλήγμα γιὰ τὴν ἐπιστημὴ καὶ γιὰ ὅλους ἐμᾶς τοὺς φίλους του· γιατί ἄριστος συνάδελφος καὶ φίλος ἦταν γιὰ μένα ὁ Νίκος Παναγιωτάκης. Πέρασα τίς καλύτερες μέρες τῆς ζωῆς μου κοντὰ στὸν Νίκο καὶ τὴν Ἑλλην Παναγιωτάκη στὴ Βενετία, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1992.

Τοὺς βλέπαμε, ἡ Μάρθα καὶ ἐγώ, ταιριαστοὺς καὶ ἀγαπημένους στὸ Ἑλληνικὸ Ἰνστιτούτο καὶ στὸν ἀπογευματινὸ περίπατο στὴν πλατεία τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ στὰ στενὰ δρομάκια τῆς Βενετίας.

Ψιχάλιζε πάνω στὰ παλάτια, τοὺς ἀναρίθμητους θόλους στὰ καμπαναριά καὶ στὰ κανάλια, καὶ ἐγὼ θυμώμουν τίς πρῶτες συντροφιές μας μὲ τοὺς ἴδιους, πολλὰ χρόνια πρὶν στὸ Ἡράκλειο, τὸ Μεγάλο Κάστρο τῆς Κρήτης. Μετεῖχαν στὴ συντροφιά ὁ ἀδελφός τῆς Ἑλλης Γιώργος, ὁ φιλόλογος Μανώλης Δουλιγεράκης, ἡ ἐπίσης φιλόλογος Νίκη Ζαχαρίου καὶ ἄλλοι. Συζητούσαμε ὥρες πίνοντας κρητικὸ κρασί καὶ ἀνταλλάσσαμε ἐπιγράμματα σχετικά μὲ τὰ φιλολογικὰ καὶ τὰ αἰσθηματικὰ ἐνδιαφέροντα τῆς συντροφιάς.

Ὁ Νίκος διακρινόταν ἀπὸ τότε γιὰ τὴ μεγάλη εὐφυΐα, τὴν ἐπιστημοσύνη καὶ τὴν καλοσύνη του. Σ' ὅλη του τὴ ζωὴ, ἀντίθετα ἀπὸ ἄλλους ἐπιστήμονες,

• Ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου εἶναι ομότιμος καθηγητὴς του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Με τὸ Στυλιανὸ Ἀλεξίου στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη.

δὲν μικρολογοῦσε, δὲν κακολογοῦσε τοὺς συναδέλφους του καὶ δὲν αἰσθανόταν μνησικακία ἢ ἐμπάθεια γιὰ ὅσους τυχὸν εἶχαν διαφορετικὴ γνώμη ἀπὸ τὴ δική του. Ἐμεινε καλὸς φίλος μὲ τὸν Σπύρο Εὐαγγελάτο, ὁ ὅποιος δὲν παραδεχόταν τὴν ἀποψη τοῦ Νίκου ὅτι ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἀνῆκε στὴ μεγάλη ἀρχοντικὴ βενετοκρατικὴ οἰκογένεια τῶν Κορνάρων. Ὁ Παναγιωτάκης εἶχε ἐπίσης ἀπορήσει ὅταν εἶδε ὅτι ὁ Γ.Π. Σαββίδης ἀποσιωποῦσε τὴ χρονολόγησι τοῦ Κορνάρου στὸν 16ο-17ο αἰῶνα πού τὴν εἶχε ἀποδείξει ὁ Παναγιωτάκης.

Κάτι ἄλλο πού τὸν ξεχώριζε ἀπὸ πολλοὺς ἱστορικοὺς καὶ φι-

λολόγους ἦταν ἐπίσης ἡ μεγάλη ταχύτητα μὲ τὴν ὁποία ἀντιλαμβάνόταν τί λέει ἓνα ἄρθρο ἢ ἓνα βιβλίο. Ἄλλοι διαβάζουν καὶ δὲν συγκροτοῦν τίποτε ἢ καταλαβαίνουν ἄλλα ἀντ' ἄλλων. Ὁ Παναγιωτάκης ἐπιανε ἀμέσως τὸ καίριο καὶ δὲν τὸ ξεχνοῦσε.

Ἦδη τὰ πρῶτα δημοσιεύματα τοῦ Παναγιωτάκη στὰ *Κρητικὰ Χρονικά* καὶ στὴν *Ἀθηνᾶ* ἔδειχναν κρητικὸ πνεῦμα καὶ ἐξαντλητικὴ παρακολούθησι τῶν θεμάτων. Τὸ ἴδιο ἴσχυε γιὰ τὴ διδακτορικὴ διατριβή του *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος* καὶ γιὰ τὴν ὑφηγεσίαν του *Λέων ὁ Διάκονος*.

Οἱ ἔρευνες τοῦ Παναγιωτάκη στὴ Βενετία ἀπὸ τὸ 1968 ἀποκάλυψαν τὸ ρόλο τῶν Ἀκαδημιῶν στὴν Κρήτη. Στὰ *Θησαυρίσματα*

έδημοσίευσε σημαντικά στοιχεία για μέλη της 'Ακαδημίας «Stravaganti» του Χάνδακα. Σε συνεργασία με τον Alfred Vincent βρήκαν ιταλικά ποιήματα του Βενετοκρατικού εύγενοϋς Andrea Cornaro και λίγα ιταλικά με το όνομα του αδελφού του Vincenzo Cornaro, που δικαιολογημένα πιά ταυτιζόταν με τον ποιητή του 'Ερωτοκρίτου. Οι εργασίες αυτές του Παναγιωτάκη συγκεντρώθηκαν στον τόμο 'Ο ποιητής του 'Ερωτοκρίτου και άλλα βενετοκρατικά μελετήματα (1989).

"Αλλα άρθρα του Παναγιωτάκη στον ίδιο τόμο, άφορούν στον κοσμογράφο Barozzi, στην 'Ακαδημία των «Vivi» του Ρεθύμνου, και στον προτεσάνη Κρητικό 'Ιωάννη Κασσιμάτη, συγγραφέα μιας τραγωδίας σε ιταλική γλώσσα.

Σημαντικότερο ήταν και το βιβλίο του για τον κρητικό μουσικό και συνθέτη Λεονταρίτη, του οποίου τις δραστηριότητες στην Εύρώπη και το αξιολογείται έργο κατέστησε και πάλι γνωστό, οργανώνοντας και λαμπρές εκτελέσεις συνθέσεων του. Το βιβλίο αυτό κυκλοφόρησε σε έκδοση του 'Ελληνικού 'Ινστιτούτου Βενετίας.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των εργασιών του Παναγιωτάκη είναι ή αίσθηση της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας, ή σύνδεση με το περιβάλλον και τη ζωή της εποχής. 'Η νηφάλια, συνδυαστική και πάντα σε επαφή με το συγκεκριμένο επιστημονική μέθοδός του είναι ιδιαίτερα χρήσιμη σήμερα που συναντά κανείς διεθνώς στη φιλολογία έναν άψυχο άγνωστοικισμό ή μιάν υποκειμενική έντυπωσιολογία και άρκετες περιπτώσεις άκρωσίας και έλλιπους ένιμέρωσης.

'Η ευρύτερη καλλιέργεια του άλησιμόνητου φίλου φαινόταν από το μεγάλο ένδιαφέρον του για τη λογοτεχνία και τη γλώσσα. 'Η έκφρασή του στις πρωτότυπες εργασίες και στο μεταφραστικό έργο του, συγχρόνως γλαφυρή και νευρώδης είναι

Στο Κρητολογικό Συνέδριο (1981) στον Άγιο Νικόλαο. Από αριστερά προς τα δεξιά: Μεν. Παρλαμάς, Ν.Μ.Π., Μ.Ι. Μανουσάκας και Στ. Αλεξίου.

*Κάτι που τον
ξεχώριζε από
πολλούς
ιστορικούς και
φιλόλογους
ήταν η μεγάλη
ταχύτητα με την
οποία
αντιλαμβανόταν
τι λέει ένα άρθρο
ή ένα βιβλίο.*

υπόδειγμα νεοελληνικής. Λαμπρές είναι οι μεταφράσεις του της *Τρικυμίας* και του *Τρωίλου*, και *Χρυσήδας* του Σαίξπηρ, οι οποίες πρόκειται να εκδοθούν από τη «Στιγμή» του Αιμίλιου Καλιακάτσου.

'Η πανεπιστημιακή δραστηριότητά του από το Austin του Τέξας, όπου έδιδάξε αρχικά αντικαθιστώντας τον Gareth Morgan, έως τα 'Ιωάννινα και το Πανεπιστήμιο της Κρήτης, υπήρξε ιδιαίτερα ευεργετική. Στα 'Ιωάννινα και στην Κρήτη έδωσε ισχυρή ώθηση στις μεσαιωνικές σπουδές με την άνάθεση και παρακολούθηση σειράς άξιολόγων διδακτορικών διατριβών από τις οποίες ξεχωρίζουν ή σχετική με τον *Διγενή του Escorial* της 'Ιωάννας Καραγιάννη, το *Πρότυπο του 'Ερωτοκρίτου* του Γιάννη Μαυρομάτη, *Τρεις 'Ελληνες λαϊκοί στιχουργοί* του Στέφανου Κακλαμάνη κ.ά.

Στο Ρέθυμνο, μαζί με τον τότε πρόεδρο του Πανεπιστημίου Κρήτης Μανούσο Μανουσάκα, έδημιούργησαν σε μικρό χρο-

νικό διάστημα μιάν βιβλιοθήκη πλουσιότερη στον μεσαιωνικό και άναγεννησιακό τομέα. Οι δικές του εκδόσεις του *'Ερωτοκρίτου* και του *'Ακρίτη* δέν θά έβλεπαν τό φως χωρίς τη βιβλιοθήκη αυτή.

'Ο ίδιος υποστήριξε όρθες θέσεις σχετικά με την άποκατάσταση του μέτρου στις εκδόσεις κειμένων, στο Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο που έγινε στο 'Ηράκλειο το 1996. Με τον εϋθύν χαρακτηέρα του είχε υποδείξει άκόμη και στους 'Ιταλούς ιστορικούς, που όργάνωσαν τό μοιραίο γι' αυτόν συνέδριο του 1997 στο 'Ηράκλειο, ότι θά τους είναι άναγκαία στο μέλλον, για τη μελέτη της βενετοκρατίας στον έλληνικό χώρο, ή εκμάθηση των έλληνικών.

Είναι παρήγορο ότι ή σύντροφος της ζωής του ή 'Ελλη Παναγιωτάκη, που παρακολούθησε από κοντά τό έργο του, προωθεϊ τώρα με την ίδια φροντίδα και άγάπη την τακτοποίηση και δημοσίευση των σημαντικών καταλοίπων του μεγάλου και άλησιμόνητου επιστήμονα και φίλου.

Ν.Μ. Παναγιωτάκης: Ανὴρ πολυμαθὴς τε καὶ σώφρων καὶ τὴν διάνοιαν υψηλός

του Μανόλη Δουλγεράκη

Τα μάτια δεν καλοθωροῦ στο μάκρεμα του τόπου,
μα πλιά μακρά καὶ πλιά καλά θωρεῖ ἡ καρδιά τ' ἀθρόπου
[ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ, ἐκδοσὴ Στ. Αλεξίου, Α 1077-8]

Ενα μῆνα μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Νίκου Μ. Παναγιωτάκη συναντήθηκα, τυχαία, στο Ἡράκλειο με τὸν ἀρχαιολόγο Γιάννη Σακελλαράκη. Δεν εἶπαμε κουβέντα! Οὔτε καν ἓνα «γεια σου».

Κοιταχθήκαμε, γιὰ μιὰ στιγμή, μ' ἓνα βλέμμα σοβαρό, μελαγχολικὸ καὶ ἀγχαλιασπῆκαμε. Ἀμέσως ἀκούστηκε χαμηλὴ καὶ ραγισμένη ἡ φωνὴ τοῦ Γιάννη, που σχεδὸν μου ψιθύρισε (ἐλπίζω πως δεν θα ἔχει ἀντίρρηση νὰ κοινολογήσω τὰ λόγια του): «Καθένας εἶχε καὶ κάτι τὸ Καζαντζακικό. Ο Παναγιωτάκης τὴν ἐπιβολή. Ο Δουλγεράκης τὴν χάρη. Κι ὁ Σηφάκης τὴν ἀσκητικότητα. Γι' αὐτὸ καὶ με ἐθέλγαν». Αὐτὰ τὰ ἴδια λόγια μου τὰ ἔδωσε καὶ γραφτά, γιὰ νὰ τὰ ἔχω προφανῶς ἐνθύμιο τῆς γνωριμίας καὶ τῆς σχέσης τοῦ Σακελλαράκη με τὴν παρέα μας, ἐννοῶ τὴν παρέα τῶν φοιτητικῶν μας χρόνων.

Απὸ τότε κιόλας ὁ Νίκος Μ. Παναγιωτάκης ξεχώριζε. Ἦταν ὁ πιὸ προχωρημένος στὴ Φιλολογία, με τὴ μελέτη καὶ τὴν ευρεία γνώση τῆς Ἑλληνικῆς καὶ ἰδιαίτερα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας, καὶ εἶχε ἤδη, πρὶν ἀκόμα τελειώσει τὸ Γυμνάσιο, δημοσιεύσει ποιήματα, θεατρικὲς κριτικὲς καὶ ἐπιστημονικὲς ἐργασίες!

Ἡ ἀδυσώπητη μοίρα μας στέρησε, πολὺ νωρὴς ἀλλοίμονο, τὸν Νίκο, τὴν ὥρα που μεσουρανοῦσε καὶ που παρὰ τὴν κλονισμένη υγεία του, συνέχιζε με ζήλο τὶς ἐρευνες καὶ τὶς συγγραφές, ὁργάνωνε συνέδρια, ταξίδευε συνεχῶς, ἔκανε ομιλίες καὶ ἀνακοινώσεις, καθοδηγοῦσε τοὺς μαθητές του.

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ

Χαρισματικὸς, ἐλκυστικὸς, ἐπιβλητικὸς ἦταν ὁ Νίκος Παναγιωτάκης ἀπὸ τὰ πρώτα τοῦ κιόλας νεανικά χρόνια. Ἔτσι καὶ τὸν γνώριζες, δεν τὸν ἔχανες. Σε κέρδιζε ἐξ ἀρχῆς καὶ συ, ὁ τυχερός, κέρδιζες καὶ χαιρόσουν μιὰ πραγματικὴ φίλη, στὴν ὁποία καὶ μποροῦσες ν' ἀκουμπᾶς με σιγουριά. Εἶχε μάλιστα μοναδικὸ τρόπο νὰ ἐξορκίζει τὶς ὅποιες ἀνασφάλειές σου καὶ νὰ σου ἐμφυσᾷ αυτοπεποίθηση καὶ αἰσιοδοξία. Του ἄρεσε νὰ ἀναφέρεται πολλὲς φορὲς στα ἑμμετρὰ διδάγματα τοῦ Ερωτόκριτου καὶ, ἐκφράζοντας τὸ βαθύτερο εαυτὸ του, νὰ ἀπαγγέλλει με ἰδιαίτερη ευχαρίστηση ἐκεῖνο τὸ περιφώνημα Κορναρικὸ ἐγκώμιο στὴν καρδιά τοῦ ἀνθρώπου:

• Ο Μανόλης Δουλγεράκης εἶναι δημοσιογράφος.

Τα μάτια δεν καλοθωροῦ στο μάκρεμα του τόπου,
μα πλιά μακρά καὶ πλιά καλά θωρεῖ ἡ καρδιά τ' ἀθρόπου

.....
Μακρὰ 'τον ὁ Ρωτόκριτος ἀπὸ τὴν Ἀρετούσα
τὰ μάτια ποῦ'χε στὴν καρδιά πάντα τὴν ἐθωρούσα
(Κριτικὴ ἐκδοσὴ Στ. Αλεξίου, Α 1077 κεξ.)

Εγκάρδια ἀτένιζε καὶ προσέγγιζε ὁ Νίκος τὸν ἄνθρωπο, πολὺ περισσότερο βέβαια τὸ διαλεγμένο φίλο του, στὸν ὁποῖο προσέφερε χωρὶς φειδῶ ἀισθήματα καὶ τὴν ευεργετικὴ παρουσία του. Θα τραβοῦσε πολὺ μακριὰ ἡ παρούσα ἀναφορὰ, ἀν ὁ γράφων ἀπαριθμοῦσε, ἀκόμα καὶ χωρὶς λεπτομέρειες, τὶς ἐκφράσεις ἀνθρωπιάς, ευγένειας, ἠθους, ἀλληλεγγύης τοῦ Νίκου Παναγιωτάκη πρὸς ὅσους εἶχαν τὴν τύχη νὰ τὸν γνωρίσουν. Θα μου ἦταν ὅμως ἀδιανόητο νὰ ἀναφερθῶ στὸν ἀκριβὸ φίλο, στὸ βίο καὶ στὴν πολι-

Ο Ν.Μ.Π.
με τοὺς
γονεῖς τοῦ
Μιχάλη καὶ
Ἄννα.

τεία του, χωρίς να κάμω μνεία της ενεργητικής παρουσίας του στη δι-
ζή μου ζωή, που σίγουρα τη σημά-
δεψε, επηρεάζοντας ουσιαστικά
τον προσανατολισμό και την πο-
ρεία μου, από τα παιδικά μας χρό-
νια μέχρι σήμερα!

Ήταν στα χρόνια της πρώτης εφη-
βείας, που αρχίσαμε να κάνουμε πα-
ρέα. Αριστος μαθητής εκείνος,
άθλιος εγώ, έχοντας ήδη χάσει ένα
χρόνο στην Κατοχή, που το σχολείο
στο Ζαρό ήταν κλειστό, και άλλον
ένα χρόνο στο Ηράκλειο, όπου έμει-
να στην ίδια τάξη, δουλεύοντας πε-
ρισσότερο στο καφενείο του πατέρα
μου παρά παθαίνοντας στο σχολείο
και διαβάζοντας τα μαθήματά του.
Πάνω λοιπόν που γινόταν σκέψη να
εγκαταλείψω το σχολείο και να γίνω
κιφετζής, εμφανίζεται ο έφηβος, γό-
νος της ιωπιτικής καστρινής οικογένει-
ας, που καταδέχεται να κάνει παρέα
με το γκαρσόνι της Πλαθείας Στρά-
τας και όχι μόνο να κάνει παρέα, αλ-
λά και να πασχίσει να το επαινάει... στην τάξη, να το βοηθήσει να
συνεχίσει το Γυμνάσιο, να του εμπνεύσει την έρεση για σπουδές και
μάθηση.

Δεν μπορώ παρά να θυμώμαι, πάντα με βαθιά συγκίνηση, τη στορ-
γή και τη φροντίδα του κατά δυο χρόνια μικρότερού μου φίλου
Νίκου, που λες και το έταξε σκοπό της ζωής του να με κάμει άνθρω-
πο! Από εκείνη την οριακή, για μένα, δεύτερη τάξη του Γυμνασίου
άρχισε η μεταστροφή και μεταμόρφωση του κακού μαθητή, που σε
δυο χρόνια θα πάρει και τον πρώτο έπαινο του καλού μαθητή, αργό-
τερα θα αριστεύσει και στις εισαγωγικές εξετάσεις των Φιλοσοφι-
κών Σχολών Αθηνών και Θεσσαλονίκης και θα κερδίσει κρατικές
υποτροφίες. Ιδιαίτερο βάρος έριξε ο Νίκος στην προετοιμασία μου
για τις εισαγωγικές εξετάσεις, που τις θεωρούσε παιγνίδι, απορρί-
πτοντας κάθε ιδέα για φροντιστήρια και άλλες αηδίες, όπως έλεγε.
Μου έδειξε τρόπους απομνημόνευσης και μάθησης, αναλύσεις και
δομές εκθέσεων ιδεών. Επεσήμανε τα θέματα και την ύλη που πιθα-
νόν να ζητούσαν οι εξεταστές. Όλα σαν ένας ήδη ξετελεμένος δά-
σκαλος. Ήταν βέβαια απόλυτα σίγουρος για την επιτυχία μας και με
χιλίους τρόπους κατόρθωσε να τονώσει τις διαθέσεις και την αυτο-
πεποίθησή μου, στοιχηματίζοντας μάλιστα πως θα...θριαμβεύσουμε.
«Στοιχηματίζω» πως θα μπεις στην πρώτη δεκάδα και ίσως και στην
πρώτη πεντάδα. Αν μπεις λοιπόν ανάμεσα στους πρώτους, θα μου
αγοράσεις τον Ερωτόκριτο. Αν δεν μπεις θα σου τον αγοράσω εγώ»,
μού'λεγε τις ώρες που έχανα την αυτοπεποίθησή μου και την αισιοδοξία
μου. Τελικά, του αγόρασα τον Ερωτόκριτο!

Ο Γρηγόρης Σηφάκης, στενότερος κι αυτός φίλος του Ν.Μ.Π., έκα-
νε μιιά πρώτη περιεκτική και συγκινητική αναφορά στη ζωή και το έρ-
γο του επιστήμονα αλλά και ανθρώπου, που μας άφησε τόσο νωρίς.
Σ'αυτή την αναφορά διαβάζουμε: «Όμως το πόσο απειδούλευτα προ-
σιπτός ήταν ο Ν.Μ.Π. σε μαθητές και συνεργάτες δεν δείχνει μόνο η
συνειδητή του δασκάλου, αλλά και το χαρακτήρα του ανθρώπου... Ο
αριθμός και μόνο των διδασκόντων –ασφαλώς πάνω από δέκα– που
βγήκαν από τον κύκλο των μαθητών του Ν.Μ.Π. στα σχετικά λίγα
χρόνια που υπηρέτησε ως καθηγητής στα Γιάννενα είναι μάλλον χω-

1953. Οι απόφοιτοι του Α' Γυμνασίου Αρρένων Ηρακλείου. Πρώτος από αριστερά, με την κιθάρα, ο Ν.Μ.Π.

ρίς προηγούμενο και μαρτυρεί την ουσιαστική βοήθεια και το χρόνο
που παρείχε απειδώς σε όσους ζητούσαν τη συνδρομή του... και οι
νέοι επιστήμονες, Έλληνες και ξένοι, που κατά καιρούς ζήτησαν επι-
στημονική βοήθεια από εκείνον και γνώρισαν πάντοτε τη γενναίο-
δωρη ανταπόκρισή του, ξεπερνούν την εκατοντάδα». (Αντί, τχ. 645,
Οκτώβριος 1997, σ. 43).

Ο ΠΟΙΗΤΗΣ

Αυτό που δεν είναι ίσως γνωστό έξω από ένα στενό κύκλο των
φίλων του είναι το ποιητικό έργο ή καλύτερα η ενασχόλησή του με
την ποίηση (πέρα φυσικά από τις ανιστηρά επιστημονικές μελέτες
του). Πρώτα απ'όλα ήταν τα άπειρα ποιητικά "παιγνίδια" του φί-
λου Νίκου, που χαιρόταν να λογοπαίζει και να προσφέρει πηγές
ευθυμίας στους φίλους του, πάντα με τον ευρηματικό και πρωτό-
τυπο λόγο του.

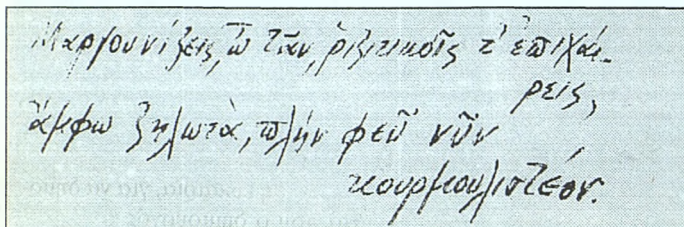
Σαν καλός φιλόλογος, άριστος γνώστης και χειριστής του αρχαι-
οελληνικού λόγου, συνέθετε, εν ριπή οφθαλμού, τα χαριτωμένα, εν
είδει σατιρικών, σκωπτικών, ευθύμων αλλά και παραινετικών επι-
γραμμάτων, δίστιχα και τετράστιχα του, που αφιέρωνε και χάριζε
στους στενούς του φίλους, αφού τα διάβαζε βέβαια μπροστά σ'όλη
την παρέα, με θεατρικό στόμφο και χαρά μεγάλη. Με σκωπτικά τέ-
τοια έβγαζε δείγματα της συχνότατης εύθυμης και χαριτωμένης ποι-
ητικής διάθεσής του με τιμούσε επί χρόνια, ιδίως στη διάρκεια των
σπουδών μας, τα χρόνια δηλαδή της ξεγνοιασιάς και των ονείρων.

Όταν με απασχολούσαν οι επιστολές ενός σοφού ιεράρχη του
Μεσαίωνα, του Μάξιμου Μαργουίνου προς το λογιώτατο Ηγού-
μενο της Μονής Βροντισίου, Λαυρέντιο Μαρίνο (τις δημοσίευσα
στα *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΙΒ, 1957, σσ. 117-170) και παράλληλα
ετοιμάζα την έκδοση της βραβευμένης από την Ε.Κ.Ι.Μ. συλλογής
μου ανέκδοτων δημοτικών τραγουδιών της Κρήτης, έτυχε να βρι-
σκόμαστε σε περίοδο εξετάσεων. Έπρεπε να περάσουμε το
στρυφνό μάθημα της Γλωσσολογίας (καθηγητής Γεώργιος Κουρ-
μούλης) και μάλιστα με καλό βαθμό, για να διατηρήσουμε την ηρα-
τική υποτροφία. Ήταν βέβαια θέμα τιμής για μας και ο Νίκος

έσπευδε να μου το θυμίσει με τον τρόπο του, γράφοντας:

Μαργουινίζεις ὦ τᾶν, ῥιζιτικοῖς τ' ἐπιχαίρεις
ἄμφω ζηλωτά, πλὴν φεῦ νῦν κουρμουλιστέον

Το χειρόγραφο.

Δεν τον ικανοποιούσε όμως η λέξη *ζηλωτά* του δευτέρου στίχου και την επομένη μου άσασαρε, σε ώρα μαθήματος, άλλο χειρόγραφο, στο οποίο τα *ζηλωτά* αντικαταστάθηκαν με τα *τερπνά*. Στο ίδιο μάλιστα χειρόγραφο υπήρχε και "Ετερον ἡρωοελεγευσιακὸν τῇ αὐτῷ [τοῦ αὐτοῦ] που αναφερόταν πλέον αυτό στις ... ερωτικές μου δραστηριότητες! Νίκος Παναγιωτάκης και Στέλιος Αλεξίου μου αφιέρωσαν ολόκληρη σειρά επιγραμματίων με το ίδιο προσφιλές τους, ως φαίνεται, θέμα! Γράφει λοιπόν ο Νίκος Παναγιωτάκης το:

Μὴν θέλγει σε ΟΜΗΡΟΣ ὁ πᾶν, ἄναξ ποιητῶν,
ἢ περ Ο ΜΗΡΟΣ -φεῦ- μᾶλλον ὁ θηλύτερος;

Τον επιγραμματοποιό όμως Νίκο Παναγιωτάκη δεν τον ακούσε το μιά κι έξω ξεφώνημά μου, ούτε και τον ικανοποιούσαν οι αθόοι υπαινιγμοί για τον αμαρτωλό βίο μου, αλλά προχώρησε σε νέες συνθέσεις, όταν κάποτε έμεινα στο κρεβάτι με γρίππη. Παίζοντας πάλι ισχυριζόταν πως αυτό που έλεγα εγώ γρίππη δεν ήταν παρά ένα... συγκεκαλυμμένο αφροδίσιο νόσημα, στο οποίο έπρεπε να αφιερώσει ένα ποίημα:

Μανουήλ τῷ Κρητὶ νοσήσαντι

Ἄσζων τ' ἀφροδίσα κατηνιάθης, δεινότε, ἡδονὴν ἅμα καὶ νόσον ἀποδρεψάμενος,
(ἐκ γυναικὸς ἐρρῶν τὰ φαῦλα ὡς μάλιστα)
διὸ τὰς γυναῖκας τὰς ψευδομόρφους φεῦγε
καὶ μετὰ Μαξίμου τοῦ λίαν ἐλλόγως συγκάθευδε.

Δεν του άρεσε όμως το πρώτο και σε λίγο σκάρωσε και δεύτερο:

Ἄσζων τ' ἀφροδίσα, φίλε, κατηνιάθης ἡδονὴν ἅμα δρεψάμενος καὶ νόσον,
διὸ καὶ φεῦγε τὰς σειρήνας, ὦ σκέτλιε,
καὶ μετὰ Μαξίμου τοῦ λίαν συγκάθευδε,
ὅς σάρκα μὲν ῥαδινὴν οὐκ ἔσχεν,
νοῦν δὲ καὶ ἡνία καὶ λόγον ἀνένδοτα.

Ήταν ο καιρός, που συζητούσαμε την ιδέα να κάνω διδακτορική διατριβή με θέμα τον Μάξιμο Μαργουίνιο και την εποχή του, και ο Νίκος με πίεζε να εγκαταλείψω τα ξεπορτίσματα και τις παρέες και να παραδοθώ, ψυχή τε και σώματι, στον σοφό ιεράρχη του Μεσαίωνα.

Και αυτά μεν ήταν τα συνηθισμένα αρχαιοπρεπή ποιητικά του παιγνίδια, που φανέρωναν βέβαια την ασίγαστη εύθυμη διάθεση και γάπως τον άνετο χειρισμό του αρχαίου λόγου, ο Ν.Μ.Π. όμως

αναμετριόταν, από τα εφηβικά του κιόλας χρόνια, και με το σύγχρονο λόγο και αναδεικνυόταν πάντα επιδέξιος χειριστής και εκφραστής του, στα πεζά και στα ποιητικά του κείμενα. Ιδιαίτερα στενά συνδέθηκε με την ποίηση, είτε σαν ανάγνωσμα και αντικείμενο επιστημονικής μελέτης, είτε σαν μέσο έκφρασης της σκέψης και των συναισθημάτων του. Όταν η φιλολογία μας κούραζε με ενίοτε ανιαρά και άχρηστα μαθήματα και διαβάσματα, ο Νίκος συνήθιζε να απαγγέλλει, με στόμφο, το γνωστό Μαβίλειο:

Άμε χάσου, ξερή Φιλολογία,
γρηά, φτιασιδωμένη, άσχημη, κρύα

κι έλεγες τότε πως ήταν έτοιμος να εγκαταλείψει τη γριά και να δοθεί ολόψυχα στη σφύζουσα από ζωή, νιάτα και ομορφιά ποίηση, γιατί παράλληλα με τον αφορισμό της φιλολογίας, άρχιζε τις ατέλειωτες απαγγελίες γνωστών ποιημάτων, που τον είχαν εντυπωσιάσει, με τους εύηχους, δροσερούς, καλοαρμοσμένους στίχους, όπως του Μαλακάση:

Στον παλιό της Βενετιάς δρομάκο, σ' ένα μαγαζί
μια ζωή περάσαμε μαζί σε μιάν ώρα μέσα...

Του Βιζυηνού το πικρό:

Κι από τότε που θρηνώ
το ξανθό, το γαλανό
και το ουράνιο φως μου
μετεβλήθη εντός μου
κι ο ρυθμός του κόσμου

Του Καρυωτάκη το πικρόχολο:

Α κύριε, κύριε Μαλακάση,
ποιος θα βρεθεί να μας δικάσει,
μικρόν εμέ και σε μεγάλο,
όμοια τον ένα με τον άλλο.

Και βέβαια μέσα στο ρεπερτόριό του κυρίαρχη θέση κατείχε η Κρητική Ποίηση. Με τι στόμφο, πάθος, θεατρική πόζα και βρο-

Με την Έλλη, στο Ηράκλειο, 1960.

ντώδη φωνή απάγγελλε το της Ερωφίλης αγαπημένο του:

Όντεν ασπράφτει και βροντά κι ανεμικές φουσούσι,
κ' εις το γιαλό τα κύματα τα θυμωμένα σκούσι,
και το καράβι αμπώθουσι σε μιιά μερά κ' εις άλλη
την φουσκωμένης θάλασσας, με ταραχή μεγάλη,
τότες γνωρίζεται ο καλός ναύκληρος, μόνο τότες
τιμούνται οι κατεχόμενοι κι αδυνατοί ποδοτές
(*Ερωφίλη*, επιμ. Στ. Αλεξίου-Μάρθας Αποσκίτη
1988, πράξ. Γ, στ. 47 κ.εξ.)

Βέβαια συχνά πυκνά απάγγελλε στίχους του πολυαγαπημένου
του Ερωτόκριτου, και χαιρόταν να τονίζει με έμφραση την ομορφιά
τους, π.χ. τους στίχους που προαναγγέλλουν το αίσιο τέλος της πε-
ριπέτειας Ερωτόκριτου και Αρετούσας:

Εφάνη ολόχαρη η αυγή και τη δροσούλα ρίχνει,
σημάδια τη ξεφάντωσις κείνη την ώρα δείχνει,
Χορτάρια εβγήκαν εις τη γη, τα δεντρολάκια ανθίσα
κι από τσ' αγγάλες τ' ουρανού γλυκύς βορράς εφύσα.
Τα περιγιάλια ελάμπασι κ' η θάλασσα εκοιμάτο
γλυκύς σκοπός εις τα δεντρά κ' εις τα νερά εγροικάτο
(Βιτσέντσος Κορνάρος, *Ερωτόκριτος*, κριτ. έκδοση
Στ. Αλεξίου, Ε, στ. 769 κ.εξ.)

αναφέροντας πάντα τον ιστορικό της Νεοελληνικής Λογοτε-
χνίας Κ. Θ. Δημιυρά, που έχει γράψει πως οι στίχοι αυτοί του Ερω-
τόκριτου είναι σπάνιας ομορφιάς και δύσκολο να βρεθούν ισοδύ-
ναμοί τους στη Ευρωπαϊκή Λογοτεχνία. Ο Ν.Μ.Π. ήταν ενθου-
σιώδης αλλά και απόλυτος στην πίστη και τις απόψεις του, που τις
διαμόρφωνε με την δυνατή κριτική του σκέψη και βέβαια με τη με-
λέτη και την παροικιωδή ευρυμάθειά του.

Ο Παναγιωτάκης όμως δεν ήταν μόνο λάτρης και μελετητής της
ποίησης, ήταν ο ίδιος θεράπων και δημιουργός της, και μάλιστα
συστηματικός και παραγωγικός, τουλάχιστον στα ανέμελα νεανι-
κά του χρόνια. Ποιητής αξιόλογος, που για πολλούς, ευνόητους
ίσως, λόγους δεν θέλησε ποτέ να δημοσιοποιήσει το έργο του, αλ-

λά θεωρούσε αρκετό να κάνει κοινωνούς του μόνο τους στενούς
του φίλους. Λέγεται ότι ποίημα ή ποιήματά του, που δημοσιεύτη-
καν στη *Νέα Εστία*, δεν τα έστειλε ο ίδιος, αλλά ο στενότερος φί-
λος και θαυμαστής του, ιδιότυπος Ηρακλειώτης λόγιος, Γιάννης
Ρουκουνάκης. Φαίνεται όμως ότι πολύ νωρίς, στις αρχές της δεκα-
ετίας 60-70, λίγο μετά το τέλος των σπουδών του στη Φιλοσοφική
Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, αποφάσισε να κρατήσει για
τους λίγους την ποίησή του, καθιστώντας την ουσιαστικά πάρερ-
γο, και να επιδοθεί, με το ζήλο που τον χαρακτήριζε, απρόσκοπτα
στην επιστημονική μελέτη και την έρευνα.

Μολονότι αυτή εδώ δεν είναι η καλύτερη ευκαιρία, για να δημο-
σιεύσει κανείς ανέκδοτα ποιήματα που ο δημιουργός τους είχε
σκόπιμα λησμονήσει στο συρτάρι του, θεωρώ παρ' όλα αυτά χρή-
σιμο να δώσω μόνο δύο δείγματα της νεανικής γραφής του Νίκου
Παναγιωτάκη απ' όσα έχω στα χέρια μου (είμαι βέβαιος ότι θα
υπάρχουν πολλά περισσότερα στα κατάλοιπά του).

Μελαγχολική ελεγεία σ' ένα ρόδο

«Οΐη περ φύλλον γενεή...» (Όμηρος)

Μιά συστοιχία πετάλων πού όλη εϋώδα
έπιβεβαίωσε τήν πτώση των σωματών
και τήν άσπλάχνιστη τή μοίρα των πραγμάτων.
"Ανεμε, πόσο φέρεσαι άδικα στα ρόδα!

(Νά φταίει ό άνεμος τó νεκρό τ' άνθι
πού έκλεινεν έντός του μοίρα τού θανάτου;
Άκολούθησε τήν προσωρινότητά του,
γεννήθηκε, τή ζωούλα του έζησε, έμαράνθη.)

Και στ' άψυχο καλύκι πού άπομένει
κι ό νέος σπόρος καρτερεί τó μέσωμά του,
για νά βγουν ρόδα ως τούτο άβρα κι ώραία,
πάλι ή ίδια ή μοίρα τού θανάτου
θά κυβερνά ή σβήνει ή άνασταίνει.

Alice McDouglas

"Όσο θά βρισκομαι κοντά σου, Alice McDouglas,
ένα τραγούδι θ' αναδύεται άπ' τήν ψυχή μου
κι ό έρωτάς μου ως ρόδο άλικο θ' ανάβει.

"Όσο θά βρισκομαι μακριά σου, Alice McDouglas,
θρυμματισμένη μιάν ύδρία θά 'χω έντός μου
κι ή λύρα μου θά κρούει τις χορδές της
πάνω στην πιό φριχτή άρμονία τής θλίψης.

Τι θ' άπογίνω, Alice McDouglas, άν μου λείψεις;

ΤΟ ΙΔΙΟΜΟΡΦΟ ΧΙΟΥΜΟΡ ΤΟΥ

Ο Ν.Μ.Π. είχε οξύτατη αίσθηση και επιδέξια έκφραση του χιού-
μορ. Ψυχικά και πνευματικά πάντα υγιής, ήταν ένας ενθουσιώ-
δης, γεμάτος αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία άνθρωπος. Λάτρης
της παραδοξολογίας και έχοντας θητεύσει στη σχολή Γιάννη Ρου-
κουνάκη (ο Ανδρέας Νενεδάκης "έκανε βιβλίο" αυτόν τον καλ-
λιεργημένο, πνευματώδη...τερατολόγο και σαγηνευτικό αφηγη-
τή), ο Ν.Μ.Π. επηρεάστηκε βαθύτατα από το πνεύμα του, τον μι-

Με τον
καθηγητή
Νικόλαο
Β.Τωμαδάκη,
ο Μαν.
Δουλγεράκης
και ο Ν.Μ.Π.
στα
Προπύλαια.

Η διανοούμενη νεολαία με το Μίκη Θεοδωράκη και το Μιχάλη Κακογιάννη στην Πλάκα. Από τα αριστερά: Ν.Μ.Π., δίπλα του με γυρισμένη την πλάτη ο Μ. Κακογιάννης, Γιολάντα Δίβαρη, Λάκης Μπακόπουλος, Μίκης, Μαν. Μπορροπούδης, Έλλη Σακαλάκη-Παναγιωτάκη και Μαν. Δουλγεράκης.

μήθηκε και πολλές φορές αναδείχθηκε ισάξιος του ή και τον ξεπέρασε!

Κύριε είστε υψηλός:

Οι γιατροί συνιστούν λήψην τηλεγραφήματος εκ του Εξωτερικού!

τον έγραψε, στα καλά καθούμενα, από το Ηράκλειο ο Γιάννης Ρουζουνάκης, σ' ένα λαζωνικότατο γράμμα του, που βέβαια δεν καταλάβαινες τί ακριβώς ήθελε να πει, αλλά ασφαλώς σου έδινε το μήνιμα ότι υπάρχει, μας σκέπτεται και αναζητά την κουζουλοπαρέα μας, που τον άκουγε πάντα με ανοικτό το στόμα, γοητευμένη από τις ατέλειωτες διηγήσεις και τερατολογίες του, που δεν είχαν μεν ειρμό, αλλά γοήτευαν με την πρωτοτυπία και την παραξενιά τους. Ο καλός ο μαθητής βέβαια, Νίκος Παναγιωτάκης, απάντησε αμέσως με το περίφημο:

«Ουδόλως με ενδιαφέρει αν, αύριο ή μεθαύριο, η σεμνή Κοραλία περιέλθει τας οδούς, συνοδευομένη υπό πρωτοπυγμάχου ημιβαρύν βαρών, φέρουσα εις την κοιμβιόδοχην πτυελοδοχείον και εις τον χροτάφον εναρκτήριοιον λάκτισμα!»

Η ίδια αυτή, νομίζω, ιδιόμορφη πλευρά του χαρακτήρα του Νίκου Παναγιωτάκη, σε συνδυασμό οπωσδήποτε με την αίσιαση δίψα του για μάθηση όσο και πληροφόρηση, ερμηνεύει και τα «πάθη» του για το περιοδικό Time και για τον κλασικό αθλητισμό, που για χάρη τους ξεχνούσε συχνά τις παρές και άλλες, φαινομενικά πιο σπουδαίες, υποχρεώσεις του. Επί δεκαετίες αγόραζε ανελλιπώς το Time (αμφιβάλλω αν έχασε ποτέ τεύχος του, ακόμα κι όταν κάναμε τη βασική εκπαίδευση στο στρατό), καθόταν αμέσως και το περνούσε από την πρώτη ως την τελευταία σελίδα, αδιαφορώντας αν δίπλα του βρισκόταν η παρέα του, αν ο καθηγητής δίδασκε στην έδρα, ή αν καθόταν στο τραπέζι για να φάει.

Με το ίδιο πάθος διάβαζε κάθε τι που αναφερόταν στον κλασικό αθλητισμό (εφημερίδες, περιοδικά, βιβλία) και, καθώς δεν είχαμε τότε την τηλεόραση να μας φέρνει τις Ολυμπιάδες στα σπίτια μας,

ο Νίκος ήταν τακτικός θαμώνας των σταδίων, όταν βέβαια γινόταν σοβαρές αθλητικές διοργανώσεις στους χώρους τους. Είναι μάλιστα γνωστό ότι, βοηθούσης της δυνατής του μνήμης, μπορούσε, ανά πάσα στιγμή, να σου πει ποιος ήταν ο πρωταθλητής του άλματος εις ύψος της Κούβας το 1951, ποιοί οι χρυσοί Ολυμπιονίκες του δεκάθλου όλων των εποχών και ποιος ο ταχύτερος Ιάπων δρομέας του 1924!

Ο βίος του Παναγιωτάκη ως δημοσίου ανδρός είναι γνωστός, αλλά δεν θα έβλαπτε να μνημονευθούν εδώ ένα δυο περιστατικά που σχεδιαγραφούν αδρομερώς το πολιτικό του πορτρέτο. Πιστός και διαπρύσιος κήρυκας της Δημοκρατίας από τα γεννοφάσκια του, εισέπραξε μερικά ηχηρά χαστούκια και κρατήθηκε επί πεντάωρο στα κρατητήρια του Ηρακλείου, όταν ηγήθηκε μαθητικής «εξεγέρσεως» και τόλμησε να σταθεί μπροστά στους αστυνομικούς και να πει στον επί κεφαλής τους ότι στη Δημοκρατία οι πολίτες είναι ελεύθεροι να εκφράσουν τα αιτήματά τους και ότι είναι αντισυνταγματική οποιαδήποτε παρεμπόδιση και δίωξη τους. Είδαν κι έπαθαν τότε γονείς και φίλοι να πείσουν τους χοροφύλακες ότι πρόκειται περί αρίστου μαθητού, ο οποίος ήταν μεν ελαφρώς ζωηρός αλλά δεν ήταν κομμουνιστής!

Ο Ν.Μ.Π., που ήταν, νομίζω, ιδρυτικό μέλος του Ομίλου Παπαναστασίου, μαζί με τον Κώστα Σημίτη και άλλους επιστήμονες, δέχθηκε ασμένως την πρόσκληση της γενέθλιάς του πόλης, να εκφωνήσει τον περίφημο αντιβασιλικό του λόγο, λίγο πριν από το Δημοψήφισμα, που έδωσε το τελικό ΟΧΙ στον Κωνσταντίνο Γλύξμπουργκ.

Συναισθηματικός, παραπονιάρης σαν παιδί, αυθόρμητος και εκδηλωτικός, ευγενής και θερμός φίλος, ο Νίκος Παναγιωτάκης ήταν πρώτα απ' όλα ένας πλήρης άνθρωπος («ανθρώπων») ήταν το χαρακτηριστικό και κάθε άλλο παρά σκωπτικό παρατσούκλι που είχε ως έφηβος), προικισμένος και στολισμένος με πολλές αρετές. Δεν θυμώμαι να μαλώσαμε ποτέ και δεν ξέρω να έκανε εχθρό στη ζωή του, πέρα ίσως από κάποιους συναδέλφους του στην επιστήμη, με τους οποίους μπορεί να κονταροκτυπήθηκε για θέματα επιστημονικά.

«Γεια σου, ρούκουνα της Κρήτης» ήταν η πρώτη του κουβέντα, όταν επικοινωνούσαμε στο τηλέφωνο ή συναντιόμαστε κάπου στον κόσμο. Ήξερε πως μου άρεσε αυτή η προσφώνηση, παρ' όλο που κι εγώ ήξερα πως έτσι προσφωνούσε και πολλούς άλλους καλούς του φίλους. Αυτή η προσφώνηση, μαζί με την αγαπημένη μορφή του, λείπουν τώρα από τη ζωή μας, που δεν θα είναι ποτέ πια όπως ήταν, όταν ο Νίκος ζούσε και την ομιλούσαμε.

Γούρνες Ηρακλείου: Ν.Μ.Π., η Έλλη Π. και ο Νίκος Γιανναδάκης.

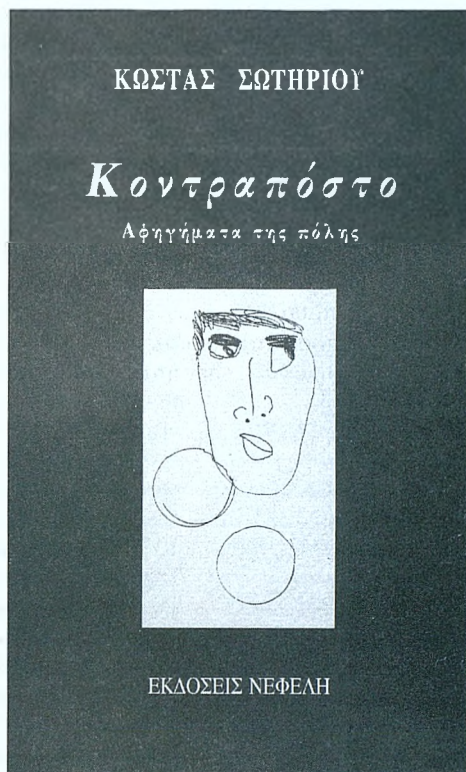

Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία

ΚΩΣΤΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΥ

Κοντραπόστο

αφηγήματα της πόλης

24 άνθρωποι αφηγούνται· μιλούν για τον εαυτό τους, για τις στιγμές τους, για τη ζωή τους, για τις συμβάσεις τους. Το μόνο που τους συνδέει είναι η ίδια η πόλη· αυτό ακριβώς που τους διαφοροποιεί, τους αποξενώνει, τους ενοχλεί, τους αφομοιώνει, τους εμπαίζει...

Εξομολογούνται, διαμαρτύρονται, χλευάζουν, εκδικούνται, βρίζουν, περιπαίζουν. Έπειτα φεύγουν και χάνονται πίσω από τους τοίχους των διαμερισμάτων τους...

Ένα βιβλίο εξαιρετικό

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

... η άλλη άποψη στο βιβλίο

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6, ΑΘΗΝΑ 10 680, Τηλ. 36.07.744 - FAX: 36.23.093
e-mail: nefeli-p@otenet.gr.

ΝΕΦΕΛΗ - ΜΟΥΣΙΚΗ

Άλφρεντ Μπρέντελ

ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΣΤΟΧΑΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΝΑΣΤΟΧΑΣΜΟΙ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ: ΧΑΡΑ ΙΑΚΩΒΙΔΟΥ

Ένας από τους σημαντικότερους πιανίστες της εποχής μας, ο Alfred Brendel, μας προσκαλεί να ακολουθήσουμε την σκέψη του πάνω σε συνθέτες όπως ο Beethoven, ο Mozart, ο Schubert και το πιανιστικό τους έργο, πάνω στον Liszt και τον Busoni, καθώς και στη σχέση του πιανίστα με το κοινό, με τα πιάνο, τις ζωντανές ηχογραφήσεις, το χιούμορ και την μουσική.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

... η άλλη άποψη στο βιβλίο

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 6, ΑΘΗΝΑ 10 680, Τηλ. 36.07.744 - FAX: 36.23.093
e-mail: nefeli-p@otenet.gr.

Μιά αναπόληση

του Δημητρίου Ι. Πολέμη

Υνοριστήκαμε στο Λονδίνο το φθινόπωρο του 1961. Ο Νίκος είχε προοφάτως «εξπληρώσει τις στρατιωτικές του υποχρεώσεις» και, νιόπαντρος, έφθασε με την Έλλη από την Ελλάδα, για να συνεχίσει σπουδές στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου. Είχε ήδη αποκτήσει το διδακτορικό του δίπλωμα από το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Η κύρια ένασχόλησή του ήταν στη βυζαντινή φιλολογία, αλλά και το ενδιαφέρον του για την ιστορία εκδηλωνόταν συνεχώς αυξανόμενο. Και εγώ από την Ελλάδα είχα έλθει, ήμουν όμως ξένος πρὸς τὰ ἑλληνικά πράγματα – τις σπουδές μου τις είχα κάνει στην Αμερική. Ασχολούμουν τότε με τὰ ναυτιλιακά στο Λονδίνο, εποχή πραγματικά δύσκολη για τὰ καθήκοντα και γι' αυτούς που ζούσαν απ' τη θάλασσα. Συγχρόνως προσπαθούσα να σπουδάσω και βυζαντινή ιστορία. Φοβούμαι ότι σε κανένα από τὰ δύο δὲν εὐδόησα, κατὰ κάποιον τρόπο τὰ πράγματα θαλάσσωσαν...

Ο Νίκος είχε ἑμφυτή την ἀγάπη του για τὸ Βυζάντιο και για τὰ πράγματα τοῦ Βυζαντίου. Ἐξ ἴσου ἔντονη ἦταν και ἡ ἀγάπη του και ἡ προσήλωσή του πρὸς τὴν γενέτειρά του τὴν Κρήτη. Ἔτσι οἱ ένασχολήσεις του με βυζαντινά κείμενα πού περισεύονταν γύρω ἀπὸ τὰ πράγματα τῆς Κρήτης είχαν γι' αὐτὸν ἕνα ἰδιαίτερο θέλητρο. Ἀλλοστε τὰ πρῶτα του μελετήματα είχαν ὡς θέμα τὰ ἱστορικά τῆς βυζαντινῆς Κρήτης. Εἶχε ἐν τῷ μεταξύ δημοσιεύσει τὴν κριτική ἔκδοσιν τοῦ μακροῦ (πάνο

ἀπὸ χίλιους στίχους) ποιήματος τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Διακόνου για τὴν ἄλωση τῆς Κρήτης ἀπὸ τὸν Νικηφόρο Φωκά, στὰ 961, και μάζευε ἡδη ὕλικό για τὰ ἱστορικά τῆς Κρήτης κατὰ τὸν δέκατον αἰῶνα με ἀρετηρία τὸ ἔργο τοῦ σύγχρονου βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου.

Ἡ πρώτη μας ἐπαφή ἔγινε στὸ σεμινάριο τοῦ μακαρίτη πιά καθηγητῆ Robert Browning, ἑνὸς ἡπιοῦ και γλυκύτατου ἀνθρώπου με ἀπεριόριστη ἀγάπη για τὸ Βυζάντιο και για τὴ νεώτερη Ελλάδα, τοῦ ὁποῖου ἡ σοφία και οἱ ἀπέραντες γνώσεις δὲν γίνονταν ἐξ ἀρχῆς ἀντιληπτές. Σ' αὐτὸ λοιπὸν τὸ σεμινάριο πού πάντοτε ἔπαιρνε μέρος και ἄλλος παλαιὸς φίλος, ὁ λαμπρὸς φιλόλογος και σήμερα διακεκριμένος πανεπιστημιακὸς δάσκαλος Γρηγόρης Σηφάκης, μία ὥρα κάθε ἐβδομάδα – Τρίτη ἀπόγευμα, ἀν θυμᾶμαι καλά – ὁ Browning ἀνέλυε κάποιον ἀνεκδοτο βυζαντινὸ κείμενο, πού μετέπειτα ὁ ἴδιος ετοίμαζε σὲ μελέτημα και δημοσίευε. Ἦδη ἡ οἰκείωση τοῦ Νίκου σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῆς βυζαντινῆς φιλολογίας ἦταν πλήρης και τὸ φιλολογικὸ του αἰσθητήριο τοῦ προσέδιδε μιὰν ὑπεροχή, εὐκόλα φανερὴ γύρω του. Οἱ ἐπεμβάσεις του στὶς συζητήσεις μέσα στὸ σεμινάριο είχαν πάντα κάτι πρωτότυπο και οὐσιαστικὸ νὰ συνεισφέρουν. Ἦταν φανερὴ ἡ ἐξέχουσα θέση του μέσα στὸν κύκλο τῶν ἐρευνητῶν τοῦ Βυζαντίου.

Οἱ συνθήκες για ἔρευνα στὸ Λονδίνο τῆς τότε ἐποχῆς, πού ἀκόμη δὲν είχε τὸν συννοσητισμὸ στὶς βιβλιοθήκες πού δημιουργήθηκε ἀργότερα, δὲν θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν καλύτερες.

Ὅλα σχεδὸν τὰ ἐρευνητικὰ κέντρα βρίσκονταν σὲ μικρὴ ἀκτίνα γύρω ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου, στὴν περιοχή τοῦ Bloomsbury. Και ὁ Νίκος και ἐγὼ συνδεόμαστε τότε με τὸ Institute of Historical Research, πανεπιστημιακὸ αὐτοτελὲς ἴδρυμα με μιὰ θαυμάσια συλλογὴ πηγῶν και βοηθημάτων για τὴν βρεταννική και εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, πού ὁμως διέθετε μιὰ μικρὴ ἀλλὰ εὐχρηστὴ «βυζαντινὴ» βιβλιοθήκη. Σὲ πολὺ μικρὴ ἀπόσταση βρισκόταν τὸ Institute of Classical Studies (ὅπου και τὸ σεμινάριο τοῦ Browning) και τὸ μοναδικὸ Warburg Institute με τὴν ἀπαράμιλλη βιβλιοθήκη του για τὴν κλασσικὴ ἐπίδραση και τὶς προεκτάσεις τῆς. Ὁ Νίκος βέβαια ἐκμεταλλευόταν ὅσον τοῦ ἦταν δυνατόν τὶς εὐκολίες αὐτὲς τῆς ἔρευνας και σχεδὸν καθημερινῶς κατὰ τὰ ἀπογεύματα συναντιόμαστε. Δίπλα ἦταν και τὸ British Museum – ἀκόμη δὲν είχε ἀνεξαρτητοποιηθῆ ἡ σημερινὴ British Library – τοῦ ὁποῖου τὸ περίφημο και μοναδικὸ στὸν κόσμον Reading Room μόλις πρὶν λίγους μῆνες ἔπαινε νὰ λειτουργῇ, ἀφοῦ ἐπὶ ἐνάμισον αἰῶνα ἀδιάκοπα φιλοξένησε τεράστιον ἀριθμὸ ἐρευνητῶν κάθε λογῆς. Τότε, στὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '60, ὁ καθαυτὸ ἐρευνητῆς ἀλλὰ και ὁ κοινὸς ἀναγνώστης βρισκόταν σ' ἕνα περιβάλλον ὑποδειγματικὸ. Ἐνα σωρὸ βασικά κείμενα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, ἀκόμη και αὐτὰ πού ἐνδιέφεραν τοὺς βυζαντινολόγους ἰδιαίτερος, ὅπως ἡ σειρὰ τῆς Βόννης και τὰ Acta Sanctorum, ἦταν ἀπ' εὐθείας προσιτὰ σὲ κάθε ἀναγνώστη, ἀλλὰ και ἡ προσκόμιση τῶν ἄλλων βιβλίων ἀπὸ τὶς ἀπέρα-

• Ο Δημήτριος Ι. Πολέμης εἶναι Διευθυντὴς τῆς Καίρειου Βιβλιοθήκης Ἀνδρου.

ντες συλλογές του Μουσείου γινόνταν χωρίς ένοχλητική καθυστέρηση. Η εξυπηρέτηση προσφερόταν πάντα με προθυμία. Όλα θαρρείς πως ήταν πιο ανθρώπινα, ή εισβολή του computer ήταν ακόμη μακριά. Απείχαμε πολύ από την σημερινή εποχή του όρμαθου των αναγνωστών στο Reading Room με τις αναπόφευκτες δυσχέρειες, τους έλέγχους και το ψάξιμο για βόμβες και υπεξαίρεσεις—τόσο κατά την είσοδο όσο και κατά την έξοδο—, καταστάσεις που έκαναν τα πιο πολλά χρόνια να φαίνονται σχεδόν ως ειδυλλιακά.

Ο Νίκος, όπως και εγώ, ένα μεγάλο μέρος της έρευνάς του το έκανε στο British Museum, όπου συνήθως εργαζόταν κατά τα απογεύματα και τις βραδινές ώρες, όσο το Reading Room παρέμενε ανοιχτό. Βλεπόμαστε πολύ συχνά, σχεδόν καθημερινώς, μέσα στο Μουσείο και για κάποια πιο άνετη κουβεντούλα και ξεκούραση καταλήγαμε είτε στο μικρό τότε αναψυκτήριο του κτιρίου, είτε σε κάποιο tea room απέναντι. Έκεί μπορώ να πω ότι άρχισε ή φιλία μας, που όσο περνούσε ο καιρός γινόταν πιο στενή, και διατηρήθηκε αμείωτη, χωρίς ποτέ να διαταραχθείς το τέλος. Και οι δύο βρίσκαμε κάποιαν ανακούφιση και ξεκουρασιά στη συντροφιά και στις συζητήσεις μας. Και οι συζητήσεις αυτές ήταν ατέλειωτες, θά έλεγε κανείς.

Και είχαμε τόσα κοινά να ποῦμε! Και πρώτα πρώτα ή έρευνα. Με προθυμία πάντοτε ο Νίκος έθετε στη διάθεσή μου οποιαδήποτε πληροφορία είχε περιέλθει κατά τύχη εις γνώσιν του και πού θά μπορούσε να έχη κάποια χρησιμότητα στη δική μου έρευνα. Τότε ο κύκλος των βυζαντινών σπουδών ήταν ασυγκρίτως πιο περιορισμένος από αυτό που παρατηρείται σήμερα. Έκτός από εμάς τους δύο δεν θυμάμαι άλλους Έλληνες να κάνουν μεταπτυχιακά στα βυζαντινά στο Λονδίνο τόν

Ν.Μ.Π.
και Δ.Ι. Πολέμης
στην Άνδρο,
Οκτώβρης
του 1991.

καιρόν εκείνο. Σπάνιες ήταν επίσης και οι κάπως πιο επίσημες εμφανίσεις μεγάλων βυζαντινολόγων της εποχής. Μία από τις λίγες που θυμάμαι είναι του Ostrogorsky. Πρέπει να ήταν το 1962. Δεν συγκρατώ αν ήρθε τότε στο Λονδίνο με την ευκαιρία της μεταβάσεώς του στην Όξφόρδη, όπου του απενειμήθη επίτιμο διδακτορικό δίπλωμα. Όπως ούποτε, ο Ostrogorsky έκαμε τότε σε περιορισμένο κύκλο μιιά όμιλία για την γένεση των θεμάτων στο Βυζάντιο, αν θυμάμαι καλά. Μετά, όπως ήταν ή συνήθεια, ακολούθησε μικρή δεξίωση. Φυσικά ο Νίκος και εγώ δεν χάσαμε αυτή την ευκαιρία να πάμε—που άλλωστε είχαμε κληθῇ. Θυμάμαι με πόσο ενδιαφέρον μās μίλησε ο Ostrogorsky και πόση κατανόηση έδειξε για την έρευνα που κάναμε!

Η Άγγλία κατά τα χρόνια αυτά περνούσε μιιά περίοδο ριζικών αλλαγών και ανακατατάξεων, και αυτό δεν συνέβαινε μόνο στις εξελίξεις της ζωής και της εσωτερικής πολιτικής. «Ο άνεμος της αλλαγής», πού σ' ένα λόγο του στη Νότιο Άφρική είχε εξαγγείλει ο πρωθυπουργός

της, έπνεε ακάθεκτος και ή μιιά μετά την άλλη από τις αποικίες της στην Άφρική αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους. Αυτό όμως πολύ συχνά οδηγούσε σε άλλες μεταβολές, κάθε άλλο παρά ανώδυνες. Την ευφορία της ελευθερίας γρήγορα ακολουθούσε ή ένδημική πολιτική αστάθεια, οι αίματηρές ταραχές και αναπόφευκτα ή έπιβολή κάποιου αυταρχικού καθεστώτος και συνήθως τυραννικού. Και ο Νίκος και εγώ είχαμε, τότε, ένα αδιάπτωτο ενδιαφέρον για τα πολιτικά, από κάποια απόσταση πάντοτε, χωρίς ποτέ να συμμετέχομε ή να ταυτιζόμαστε με παρατάξεις. Ατέλειωτες συζητήσεις είχαμε με άφορη ή τις εξέλιξεις αυτές, ιδίως της Άφρικής. Πρέπει να πω ότι και οι δύο είμαστε κάπως ενημερωμένοι, γιατί δεν στηριζόμαστε μόνο στην κοινή ειδησεογραφία αλλά παρακολουθούσαμε, όσο μās επέτρεπε ο χρόνος, τα καινούργια δημοσιεύματα πολιτικής και σύγχρονης ιστορίας. Αν όχι τίποτα άλλο, ο χρόνος έχει προσδώσει μιιά νοσταλγική χροιά στις ακατάπαυστες «έπισκοπήσεις» που κάναμε. Γιατί όλα σχεδόν τά βλέπαμε με το ίδιο μάτι, παρά την κάπως διαφορετική τοποθέτησή μας—προσδευτικώτερος εκείνος πιο συντηρητικός εγώ.

Όμως το κύριο μέλημα του Νίκου κατά την παραμονή του στο Λονδίνο ήταν ή έκδοση του Λέοντος του Διακόνου, την όποία είχε από καιρό προγραμματίσει. Και αυτό δεν ήταν για τόν Νίκο απλή φιλολογική εργασία. Το κείμενο του βυζαντινού ιστορικού, πού είχε τέτοια σημασία για ένα δραματικό γεγονός της κρητικής (φυσικά και της βυζαντινής) ιστορίας, τό έβλεπε μέσα στο πλαίσιο της ενρύτερης ιστορίας της εποχής και ιδίως ως προς τις βυζαντινο-αραβικές σχέσεις. Τις σχέσεις αυτές τις μελετούσε με συνεχώς αυξανόμενο ενδιαφέρον—είχε τότε παρακολουθήσει και μαθήματα του μεγάλου αραβολόγου Bernard Lewis και ακόμη είχε αρχίσει ο ίδιος να μαθαίνει αραβικά. Πί-

στευε πάντα ότι πληθώρα νέων στοιχείων όχι μόνο για την βυζαντινή, αλλά και για την κρητική ιστορία, έπρεπε να αναζητηθούν σε άραβικές πηγές.

Το ιστορικό έργο του Λέοντος του Διακόνου με τις προεκτάσεις στα γενικότερα ιστορικά της εποχής απασχόλησε τον Νίκο επί αρκετά χρόνια. Η σπουδαία πραγματεία του για τα βιογραφικά, το χειρόγραφο και τις εκδόσεις που υποβλήθηκε (και φυσικά έγκρίθηκε) ως διατριβή επί ύφηνγεία στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, όχι μόνο ξεκαθάρισε τις ασαφείς και συγκεχυμένες ειδήσεις που είχαν διασωθεί για τον βυζαντινό ιστορικό, αλλά και έλυσε οριστικά το πρόβλημα της καταγωγής του (Λέων ο Ασιηνός – από την Ασ(σ)ο της Μικράς Ασίας – και ύστερα μητροπολίτης Καρίας).

Έν συνεχεία ο Νίκος έφυγε από το Λονδίνο το οποίο κατά καιρούς επισκεπτόταν, και όποτε βρισκόμουν και εγώ εκεί ή συντροφιά μας εξακολουθούσε. Πήγε μετά στην Αμερική για δυό-τρία χρόνια, νομίζω, και επέστρεψε στην Ελλάδα όπου αντιμετώπισε, πάντα με σταθερότητα και αξιοπρέπεια, τις γνωστές δυσκολίες από την διζητορία για τον διορισμό του στο Πανεπιστήμιο των Ιωαννίνων.

Με τα χρόνια μετατοπίστηκε και ο κύκλος των ενδιαφερόντων και των ερευνών του. Οί συνασθηματικοί δεσμοί του με την Κρήτη τον τράβηξαν στην εποχή της Αναγεννήσεως και στην περίοδο της άκμης της Κρητικής λογοτεχνίας. Άλλοι πιά αρμόδιοι από έμένα θα μιλήσουν για τη βαρύτητα της έρευνάς του, για τα νέα στοιχεία περί Θεοδοζιού που ανακάλυψε, για τον Λεονταρίτη τον οποίο έσυρε στην επιφάνεια και έκαμε γνωστό, μαζί με τη μουσική στην Κρήτη της τότε εποχής.

Έτσι ή έκδοση του Λέοντος, που όλοι την περίμεναν, έμεινε κάπως στο περιθώριο. Όμως ή

σκέψη του Νίκου δέν έπαινε να είναι και πρὸς τὰ εκεί στραμμένη. Όλο ήλπιζε ότι κατά κάποιο τρόπο γρήγορα, θά εύρισκε τὸν χρόνο πού θά τοῦ επέτρεπε νά ολοκληρώσει τὴν εργασία και νά φέρη εἰς πέρας τὴν έκδοση γιά τὴν ὁποία τοῦ ἄρесе, περιέργως, νά ἰσχυρίζεται (και μοῦ τὸ ἐπαναλάμβανε συχνά αὐτό) ὅτι θά ἀποτελοῦσε τὴν τελευταία ἐνασχόλησή του με τὰ βυζαντινά.

Όμως ή μοίρα δέν τὸ θέλησε. Ἀς εὐχηθοῦμε ὅτι ή έκδοση τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου, τὴν ὁποία ἀνέλαβε ἴδι ή ἀποπερατώση ὁ παλαιὸς μαθητὴς και φίλος τοῦ Νίκου, ὁ διαπρεπὴς βυζαντινολόγος Ἀθανάσιος Μαρκόπουλος, θά γίνη γρήγορα προσιτή στοὺς ἀσχολούμενους με τὰ βυζαντινά.

Τὰ χρόνια πέρασαν, ἐγὼ ἤμουν μονίμως σχεδὸν στὴν Ἀνδρο και κατὰ καιροὺς ὁ Νίκος μ' ἐπισκεπτόταν με τὴν Ἑλλη – πρώτη φορά, νομίζω, ἦλθαν οἰκογενειακῶς τὸ 1973. Τοῦ ἄρесе τὸ νησί και πῶς πολὺ μερικὰ ἀπὸ τὰ ἐγχώρια φαγητὰ και ἰδιαίτερος ή γνωστή ἀντρωτική φουρτάλια – νοστιμώτατη, ἀλλὰ κάθε ἄλλο παρὰ ὑγιεινὴ ὁμελέττα με χοιρινά – γιά τὴν ὁποία με πείραζε και ἔλεγε ὅτι ἦταν ή μεγαλύτερη συμβολή της Ἀνδρου στὸν πολιτισμό. Καὶ ἐγὼ βέβαια ἐκ πεποιοήσεως συμφωνοῦσα και ὑπερθεμάτιζα.

Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1973 με παρότρυνε νὰ πᾶμε στὸ Ἅγιον Όρος. Ἦθελε νὰ μελετήσῃ κάποια χειρόγραφα και νὰ ἐλέγξῃ μερικὰ ἔντυπα στὴ μονὴ Παντοκράτορος. Ἦταν και γιά τοὺς δυὸ μας ή πρώτη – και παρέμεινε ή μόνη – ἐπίσκεψη στὸ Όρος. Τὸν Νίκο συνόδευε ὁ μαθητὴς του ἀπὸ τὰ Γιάννενα Μιχάλης Κορδῶσης (σήμερα καθηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο). Πρέπει νὰ πῶ ὅτι στὴ μονὴ τοῦ Παντοκράτορος βρήκαμε κάθε συμπαρασταση γιά τὴν ἐργασία μας στὴ βιβλιοθήκη και φυσικά τὴν πατροπαράδοτη ἀγιορείτικη και μοναστηριακή φιλοξενία. Ὁ Νίκος επέστρεψε στὴ Θεσσαλονί-

κη και στὴν Ἀθήνα μετὰ ἀπὸ λίγες ἡμέρες και ἐγὼ συνέχισα τὴν περιοδεία μου – κατάφερα νὰ ἐπισκεφθῶ ὅλα σχεδὸν τὰ μοναστήρια, κάνοντας φοβερὲς πεζοπορίες γιά νὰ προφθᾶσω.

Ἡ θητεία του στὴ διεύθυνση τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας ἦταν ὄχι μόνο πλούσια σὲ δραστηριότητες, ἀλλὰ και γιά τὸν ἴδιον μιὰ περίοδος σχετικής ἡρεμίας, παρὰ τὸ πρόβλημα ὑγείας πού παρουσιάστηκε, πού τοῦ επέτρεψε νὰ συνεχίσῃ με ἐνθουσιασμό τὸ ἐρευνητικὸ και ἐπιστημονικὸ του ἔργο. Κάποτε κάποτε περνοῦσα ἀπὸ τὴν Βενετία γιά νὰ τὸν δῶ. Καὶ ἐκεῖνος δέν ξεχνοῦσε τὴν Ἀνδρο. Ἐγὼ πάντοτε ἐνδιαφερόμουν γιά τὴν ἀνέυρεση νέων στοιχείων γιά τὴν Ἀνδρο ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας. Ὅπως ὁμως εἶναι γνωστό, και ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν Κρήτη, κυκλαδικὰ ἀρχεῖα δέν ἔχουν περισωθῇ στὴ Βενετία, ὅτι ἀρχεῖα ὁλικὸ ἐπισημάνθηκε βρέθηκε ὅλως τυχαίως σὲ συλλογὲς ξένες πρὸς τὴς Κυκλάδες. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1991 συνήλθε στὴν Ἀνδρο τὸ Α' Κυκλαδολογικὸ Συνέδριο πού εἶχε ὁργανώσει ή Καίρειος Βιβλιοθήκη με τὴν Ἑταιρεία Κυκλαδικῶν Μελετῶν. Οἱ ἔρευνες τοῦ Νίκου εἶχαν φέρῃ στὴν ἐπιφάνεια μερικὰ ἔγγραφα πού ἀναφέρονταν σὲ Ἀνδριῶτες και ἔτσι ἔκαμε μιὰ πολὺ εὐπρόσδεκτη και ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση γιά Ἀνδριῶτες ναυτικούς κατὰ τὸν 16ον αἰῶνα. Τὰ στοιχεία πού παρουσίασε και ἀνέλυσε μετατόπισαν κατὰ δύο αἰῶνες περίπου τὴς ἀρχὲς τῆς ἀνδριώτικης ναυτιλίας, πού παρουσίασε τέτοια ἀκμὴ στὰ πῶ πρόσφατα χρόνια. Ἀς προσθέσω ἀκόμη, ὅτι στὴν προσπάθειά μου στὴν Καίρειο Βιβλιοθήκη ή ἐνθάρρυνση τοῦ Νίκου στάθηκε πολὺτιμη, και γιά νὰ δείξῃ τὴν συμπαραστασή του ἔκαμε και μιὰ γενναϊδωρη προσφορά.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ σχεδιάζαμε πάλι τὴν ἐπίσκεψή του στὴν Ἀνδρο. Ἀλλὰ ὁ Θεὸς δέν τὸ θέλησε...

Του ἄρесе το
νησί και πῶ
πολὺ μερικὰ
ἀπὸ τὰ
ἐγχώρια
φαγητὰ και
ἰδιαίτερος ή
γνωστή
ἀντρωτική
φουρτάλια
– νοστιμώτατη,
ἀλλὰ κάθε
ἄλλο παρὰ
ὑγιεινὴ
ὁμελέττα με
χοιρινά – γιά
τὴν ὁποία με
πείραζε και
έλεγε ὅτι ἦταν
ή μεγαλύτερη
συμβολή της
Ἀνδρου στὸν
πολιτισμό.

Η επιστήμη που ασκεί είναι παραδειγματική

Προσφώνηση του καθηγητή Anthony A. M. Bryer
κατά την τελετή αναγόρευσης
του Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη
σε επίτιμο διδάκτορα της
Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου του
Μπέρμιγχαμ στις 11 Ιουλίου 1995.

Ο καθηγητής Νικόλαος Παναγιωτάκης γεννήθηκε στην Κρήτη. Αν ήσασταν Κρητικοί, θα αρκούσε να γνωρίζετε μόνο αυτό. Για τους γηγενείς αυτού του μεγάλου και επίμονου στις ιδέες του νησιού, τους ορεσίβιους βρακοφόρους με τα τουφέκια κρεμασμένα στους ώμους και τα ηρωικά τραγούδια στα χείλη, το να είσαι Κρητικός είναι, απλούστατα, διαβατήριο για τον παράδεισο. Ήταν, επίσης, κάποτε διαβατήριο για τη Βενετία, που επί αιώνες προσπαθούσε να διοικήσει την Κρήτη. Βενετία και Κρήτη: τι υπάρχει μεταξύ τους; Σκεφτείτε εκείνες τις νηοπομπές σκλάβων και λογίων, πειρατών και τυπογράφων, εμπόρων της Βενετίας και Εβραίων της Μάλτας, γαλέρες να γλιστρούν ανοιχτά από τη Ραγούζα, ταμπούρα να χτυπούν στη Ναύπακτο –όλους μέσα στη ναυτία του θαλασσινού ταξιδιού. Ήταν ένα είδος γραμμής της Αδριατικής που λειτουργούσε στ' αλήθεια συνδέοντας τις πόλεις, ανάμεσα στον Χάνδακα και το Ριάλτο, στον Ελ Γκρέκο και τον Παλάδιο, στο Βυζάντιο και την Αναγέννηση. Ανάμεσα στους λογίους που πηγαioέρχονται, κανείς δεν ξέρει τη γραμμή αυτήν καλύτερα από τον Νίκο Παναγιωτάκη.

Δεν είναι δυνατό να σου ξεφύγει ένας Βενετοκρητικός. Δεν ξέρω τί κάνουν στον σταθμό της New Street, αλλά, όταν οι βρακοφόροι Κρητικοί έφταναν στη Βενετία, συνήθιζαν να προσφέρουν ευχαριστίες στην εκκλησία του Αγίου Pantaleone, και γι' αυτό τους ονόμαζαν «πανταλόνες», απ' όπου βγήκε αργότερα το παντελόνι. Τουλάχιστον έτσι μου είπε μια φορά ένας Κρητικός, συμπληρώνοντας όμως πως όλοι οι Κρητικοί είναι ψεύτες. Βρείτε τώρα εσείς την άκρη.

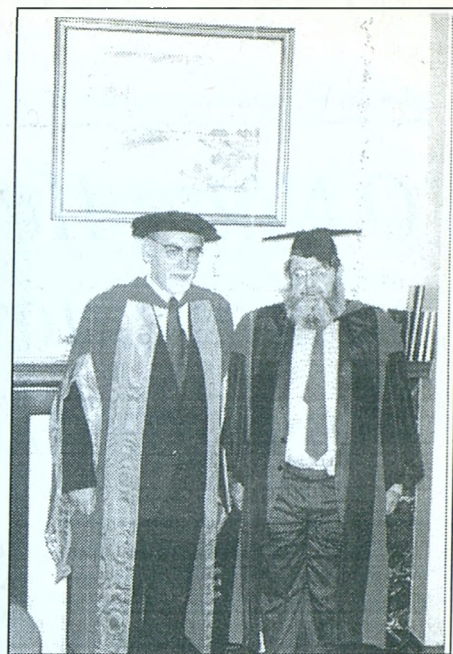
Αυτό που αληθεύει, για το οποίο του είμαστε όλοι ευγνώμονες, είναι ότι από το 1987 ο καθηγητής Παναγιωτάκης διευθύνει το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών στη Βενετία. Και το έχει μεταμορφώσει σε μείζον ερευνητικό ίδρυμα, με διεθνή συνέδρια, επιστημονικό περιοδικό, εκδόσεις, μίαν αξιοζήλευτη βιβλιοθήκη και μια ζωντανή ερευνητική συντροφιά. Το Ινστιτούτο είναι ο πνευματικός και πραγματικός κληρονόμος της κοινότητας που ίδρυσαν οι Έλληνες στη Βενετία πριν από πέντε αιώνες. Μαζί με μερικά βολικά εστια-

τόρια, το μαρμάρινο παλάτσο του και το αστεροειδές του μουσείο εικόνων βρίσκονται στο κανάλι των Ελλήνων, όπως λέγεται, πλάι στον ορθόδοξο ναό, όχι του Pantaleone, αλλά του San Giorgio dei Greci. Δεν μπορεί να μην προσέξει κανείς το καμπαναριό του που γέρνει ανάμεσα στον Άγιο Μάρκο και το Οπλοστάσιο. Δεν μπορεί να μην προσέξει τον πολυάσχολο διευθυντή του στη θέση που τόσο του ταιριάζει.

Αλλά από την Κρήτη στη Βενετία το ταξίδι δεν ήταν ποτέ χωρίς σκαμπανεβάσματα. Μετά από το πρώτο διδακτορικό του στην Αθήνα το 1961 (που ήταν, βεβαίως, πάνω σ' ένα ποίημα για την άλωση της Κρήτης από τους Άραβες), ο Νίκος Παναγιωτάκης συνέχισε τις σπουδές του στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου, και κατόπιν, την εποχή της στρατιωτικής δικτατορίας στην Ελλάδα, ήταν επισκέπτης καθηγητής στο Τέξας και στο Χάρβαρντ, ως τη στιγμή που μπορούσε πια να αναλάβει την έδρα της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας (και αναπόφευκτα την κοσμητεία της Φιλοσοφικής Σχολής) στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, όπου παρέμεινε ως το 1987. Έδωσε διαλέξεις, επίσης, στο Princeton και τη Γενεύη, και έλαβε μέρος σε αποστολή για τη μελέτη χειρογράφων στο Όρος Σινά.

Ο καθηγητής Παναγιωτάκης είναι ερευνητής και εκδότης χειρογράφων διεθνούς επιπέδου. Η επιστήμη που ασκεί είναι παραδειγματική, μονότονι είναι δύσκολο να οριστεί, καθώς ο ίδιος είναι πολυμαθής. Οι έρευνες και δημοσιεύσεις του εκτείνονται από ογκώδεις εργασίες για τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας ως τη μελέτη του πολιτισμού της Κρήτης, από μελέτες για τη μουσική του 16ου αιώνα ως τη νεανική περίοδο του συναρπαστικού εκείνου ζωγράφου, του Ελ Γκρέκο, και από τους Έλληνες προτεστάντες –να, υπήρξαν τέτοιοι άνθρωποι— ως τα μεσαιωνικά τραπουλόχαρτα των Μαμελούκων. Αυτό το τελευταίο ενδιαφέρον μπορεί να εντοπισθεί σε ένα πρόγραμμα που έγραψε για το BBC στη δεκαετία του '60 με θέμα τα night club του Σόχο. Έχει ασχοληθεί με τα πάντα, αλλά κατά κάποιον τρόπο όλες του οι εργασίες αγγίζουν τελικά την αγαπημένη του Κρήτη και τη θαυμαστά γόνιμη συνάντησή του νησιού με τη Βενετία.

Στην ελληνική και ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή πολιτική το δημιουργικό αλλά και νηφάλιο έργο του καθηγητή Παναγιωτάκη έχει ασκήσει μεγάλη επίδραση. Υπηρέτησε στην Ερευνητική Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, αλλά από το 1973 ένα όνειρό του πραγματοποιήθηκε, όταν έγινε ιδρυτικό μέλος και μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου

Με τον καθηγητή Anthony Bryer, κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου του Μπέρμιγχαμ.

Κρήτης, που σήμερα ήδη ακμάζει. Ο Νίκος Παναγιωτάκης δεν ντρέπεται για τις προτεραιότητές του. Πρώτη έρχεται η έρευνα. Αυτό σημαίνει δημιουργία ερευνητικών βιβλιοθηκών. Κι ο ίδιος έχει ευλογήσει όχι λιγότερες από τρεις μείζονες βιβλιοθήκες: των πανεπιστημίων Ιωαννίνων και Κρήτης και του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας. Είναι μια ιλιγγιώδης εμπειρία να επισκεφθείς το Hay-on-Wye [κωμόπολη στα σύνορα Αγγλίας και Ουαλίας, φημισμένη για τα παλαιοβιβλιοπωλεία της] με τον καθηγητή Παναγιωτάκη έχοντας 200.000 λίρες να ξοδέψεις για βιβλία πριν από το μεσημεριανό φαγητό – για το οποίο μόλις θα περισσέψουν μερικά χρήματα.

Από ορισμένες απόψεις, ο καθηγητής Παναγιωτάκης είναι η ελληνική απάντηση στον Λόρδο Guilford, που ίδρυσε την Ιόνιο Ακαδημία στη μέση του δρόμου από την Κρήτη στη Βενετία, στην οποία και δώρισε τη βιβλιοθήκη του το 1827. Ο Guilford ήταν τόσο φλογερός φιλέλληνας, που βαφτίστηκε ορθόδοξος και έντυνε τους καθηγητές του με αρχαία ιμάτια. Ο Νίκος είναι εξίσου φλογερός αγγλόφιλος, αφού ο ίδιος και η γυναίκα του Έλλη (που είναι βεβαίως Κρητικά) βάφτισαν το πρώτο τους αγόρι με το πιο αγγλικό όνομα που μπορούσαν να σκεφτούν, Mortimer. Δεν ξέρω τι σκέφτεται ο Mortimer Παναγιωτάκης, αλλά ένα ευχάριστο αποτέλεσμα είναι ότι ο Νίκος και η Έλλη, έχουν ενθαρρύνει και φροντίζει γενεές φοιτητών και διδασκόντων του Μπέρμιγχαμ στα Ιωάννινα, στην Κρήτη και τώρα στη Βενετία. Εμείς ήμασταν σε θέση να του το ανταποδώσουμε μόνο μια φορά, όταν ήρθε στο Μπέρμιγχαμ, το 1980, με τιμητική ερευνητική χορηγία. Τώρα, μερικά από τα παντελόνια μας εδώ μπορεί και να είναι φαρδιά σαν βράκες, αλλά, μια και δεν συνηθίζαμε να φοράμε αρχαία ιμάτια, ας ντύσουμε τον καθηγητή Παναγιωτάκη στα κόκκινα ως επιστήμονα και φίλο της Κρήτης, της Βενετίας, και τώρα του Μπέρμιγχαμ.

Ο Νίκος Παναγιωτάκης ως πανεπιστημιακός συνάδελφος και δάσκαλος

του Ευάγγελου Χρυσού

Το Νίκο τον γνώρισα στα Γιάννενα το 1973. Ήταν τότε 38 χρονών και ήδη τρία χρόνια τακτικός καθηγητής της Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας στη νεότευκτη Φιλοσοφική Σχολή. Είχε κατορθώσει στα λίγα αυτά χρόνια να στηρίξει τη βιβλιοθήκη του Βυζαντινού Σπουδαστηρίου, εργαζόμενος με πάθος και με όλα τα μέσα για να βρει τα σχετικά κονδύλια, συχνά δανειζόμενος πιστώσεις από άλλα γειτονικά σπουδαστήρια. Πίστευε στο αυτονόητο –που όμως οι διοικήσεις των Πανεπιστημίων συχνά αδυνατούν να καταλάβουν– ότι η αυτάρκεια της ειδικής βιβλιοθήκης είναι απόλυτη προϋπόθεση για την ανάπτυξη της έρευνας και μάλιστα στα περιφερειακά Πανεπιστήμια. Με τις άοκνες λοιπόν προσπάθειές του κατέστη δυνατό να δημιουργηθεί η υποδομή για την ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών στα Γιάννενα, που δεν θα αργούσε να έλθει. Πρέπει να πω ότι παράλληλες δραστηριότητες ανέπτυξε και για το Νεοελληνικό Σπουδαστήριο, το οποίο διηύθυνε για κάποια χρόνια ως ο τακτικός καθηγητής που ήταν συγγενέστερος προς την ειδικότητα αυτή.

Την καθημερινή του ζωή στο Πανεπιστήμιο χαρακτήριζε η φυσική του αισιοδοξία, ότι όλα θα πάνε καλά, που του έδινε κέφι για δουλειά, αλλά συνοδευόμενη από νη-

φραλιότητα και από σεμνότητα και πάντοτε με χαμηλούς τόνους. Ζούσε μεν, όπως όλοι οι συνάδελφοι, με τα τρέχοντα διοικητικά και ακαδημαϊκά θέματα, μετείχε ενεργά σε όλες τις συζητήσεις για την πορεία της Σχολής, τις εκλογές νέων καθηγητών κ.λπ. χωρίς όμως ποτέ να προβάλλει ή να θέλει να επιβάλει τις απόψεις του. Αγωνιζόταν με τα επιχειρήματά του, που ήταν πάντοτε τελείως ανιδιοτελή και δεν καταδέχτηκε ποτέ να ζητήσει την ψήφο, ακόμη και των στενότερων φίλων του στη Σχολή, για τις δικές του επιλογές. Ήταν ανιδιοτελής, γιατί δεν επιζητούσε ούτε τη δημιουργία δικής του ομάδας –τάση που, ως γνωστόν, συγκαλύπτει εσωτερικές ανασφάλειες– ούτε φιλοδοξήσε ποτέ να καταλάβει ακαδημαϊκά αξιώματα, να γίνει κοσμήτορας ή πρύτανης, παρά τις πολλές πιέσεις. Δέχθηκε απλώς να κοσμητεύσει κάποτε για ένα έτος. Αναγνώριζε φυσικά τη μεγάλη σημασία των θέσεων αυτών για τη λειτουργία και την προκοπή του αυτοτελούς Ιδρύματος, συμμετείχε στις διαδικασίες για να εκλεγούν οι καλύτεροι και βοηθούσε τους εκάστοτε αιρετούς άρχοντες και τους συμπαραστεκόταν, όμως ο ίδιος δεν αισθανόταν καμιά ελξη για να καταλάβει αξιώματα. Τον κούραζαν και τον έβγαζαν από τον κόσμο του ακόμη και τιμητικές διακρίσεις αναγνώρισης του έργου του, που έρχονταν τα τελευταία χρόνια με επιταχυνόμενους ρυθμούς.

Άνθρωπος
του μέτρου,
σεμνός αλλά
και
γενναιόδωρος,
μετριοπαθής
αλλά και
μεγαλόθυμος,
σοφός και
δημιουργικός.
Σφράγισε με
το υπόδειγμά
του
τη ζωή των
μαθητών του
και κάποιων
από τους
συναδέλφους.

Ο κόσμος του ήταν ο κόσμος του βιβλίου, η έρευνα, η μελέτη των πηγών, χωρίς, ωστόσο, να χάνει την επαφή του με την τρέχουσα ακαδημαϊκή και πολιτική πραγματικότητα, που την παρακολουθούσε διαβάζοντας και δυο και τρεις εφημερίδες την ημέρα. Και είχε πάντοτε καυστικά σχόλια για τα νέα της ημέρας, με πολιτική οξύδερκεια, αλλά ποτέ με κομματική εμπάθεια.

Ένα άλλο γνώρισμα του καθηγητή Παναγιωτάκη, συναφές με τα λοιπά χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς του, ήταν η μετριοπάθεια. Απέκλειε τις οξύτητες για τον εαυτό του, αλλά προσπαθούσε να τις αποτρέψει γενικότερα στο περιβάλλον του και στη Σχολή. Στη συμπεριφορά των συναδέλφων του προσπαθούσε να διακρίνει ανάμεσα στα λογικά επιχειρήματα και τις προσωπικές φιλοδοξίες. Φυσικά, δεν εκτιμούσε όλους τους συναδέλφους του το ίδιο. Γενικά έδειχνε μεγαλύτερη ανοχή σε προσωπικές αδυναμίες και ματαιοδοξίες παρά στην επιστημονική ανεπάρκειά τους, προς την οποία δύσκολα έκρυβε τη δυσφορία του. Όμως ποτέ δεν γινόταν προπετής με καταγγελίες ή δημόσιες επισημάνσεις των αδυναμιών τους. Ιδιαίτερα σε εκείνες τις πολύωρες μάχες για την εκλογή καθηγητών, όπου οι συνάδελφοι παρασύρονταν μερικές φορές σε οξύτητες και υπερβολές για να ανατρέψουν μια εισήγηση και να αποτρέψουν την εκλογή καθηγητών, που τους

• ο Ε. Χρυσός είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου Κύπρου.

ήταν ανεπιθύμητοι, αυτός κρατούσε πάντοτε την ψυχραιμία του και το διακριτικό του χιούμορ, κρατούσε το μέτρο. Γι' αυτό και ήταν αποδεκτός από όλους, ακόμη και ύστερα από θυελλώδεις συζητήσεις.

Την ίδια ψυχραιμία διατήρησε και κατά την περίοδο μετά την πτώση της δικτατορίας το 1974. Κατά τη διάρκεια της επταετίας μερικοί καθηγητές είχαν μηδίσει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο και τώρα επιδίδονταν σε αστείες προσπάθειες αυτο-αποκάθαρσης. Άλλοι είχαν προβάλει γενναία αντίσταση και τώρα αντιμετώπιζαν το σοβαρό δίλημμα να αξιολογήσουν προς ίδιον όφελος ή όχι τη γενική αναγνώριση για τις αντιστασιακές τους περγαμινές.

Ο Νίκος είχε ταλαιπωρηθεί από την καχυποψία του καθεστώτος προς το πρόσωπό του και την άρνησή του να επικυρώσει την εκλογή του, η οποία τελικά χρειάστηκε να επαναληφθεί. Όμως δεν επέδιδε να εκμεταλλευθεί το γεγονός ότι η πτώση της δικτατορίας τον βρήκε με το μέτωπο ψηλά. Το μόνο που δέχθηκε ήταν να διορισθεί άμισθο μέλος της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπου έμελλε να επενδύσει τις δυνάμεις του για πολλά χρόνια, ώστε σήμερα δίκαια να αναγνωρίζεται ως ένας από τους μεγαλύτερους συντελεστές, θα έλεγα ευεργέτες, του Πανεπιστημίου αυτού. Κίνητρό του όμως δεν ήταν η φιλοδοξία να μετέχει στη διοίκηση ενός Πανεπιστημίου, αλλά το πάθος της ζωής του για την πατρίδα του την Κρήτη, το οποίο κατήντησε τα βήματά του, ένα πάθος που είναι άλλωστε αποτυπωμένο σε όλες σχεδόν τις ερευνητικές του επιλογές τόσο στη βυζαντινή όσο και στη μεταβυζαντινή φιλολογία, κάτι που ασφαλώς θα επισημαίνουν οι ειδικοί σχολιαστές.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα του Νίκου ήταν, τέλος, ότι ήταν εξαιρετικά κοινωνικός. Αναζητούσε διαρκώς την επικοινωνία με τους άλλους. Το μικρό και ταπεινό γραφείο του στο μεταβατικό κτίριο του Πανεπιστημίου ήταν κα-

Με φοιτητές και καθηγητές στα Γιάννενα. Απο δεξιά προς τα αριστερά: Φ.Πέτσας, Φάνης Κακριδής, Χριστίνα Δεδούση, Ν.Μ.Π., Διον. Μεταξάς.

τά τη διάρκεια του πρωινού πάντοτε γεμάτο από συναδέλφους, που έρχονταν να συνομιλήσουν μαζί του για τα πανεπιστημιακά, τα πολιτικά, τα ερευνητικά τους ενδιαφέροντα ή να του ζητήσουν χάρες. Συχνά του ζητούσαν να διαβάσει τυπογραφικά δοκίμια των εργασιών τους, ήταν σε όλους άλλωστε γνωστό ότι θα εύρισκε οπωσδήποτε λάθη και μετά την τελευταία διόρθωση! Το βράδυ άλλος κύκλος φίλων θα γέμιζε το φιλόξενο σαλόνι της Έλλης και του Νίκου.

Η μοναδική εξαίρεση από τις παρέες με τους συναδέλφους ήταν όταν συνεργαζόταν με τους μεταπτυχιακούς του φοιτητές, αυτούς που ζούσαν στα Γιάννενα, αλλά και τους πολλούς άλλους, που θα έρχονταν από μακριά για να συνεργασθούν μαζί του. Αυτές ήταν αναμφίβολα οι καλύτερες ώρες στη ζωή του γεννημένου δασκάλου και ερευνητή, πολύ περισσότερο από τα μαθήματα στις τάξεις των προπτυχιακών. Είχε την ικανότητα να προσελκύσει λαμπρούς νέους επιστήμονες που του χάριζαν αυτές τις γνωστές σε όλους τους δασκάλους ιερές σχέσεις στοργής και δημιουργίας. Όποιος αποφασίσει να αποτιμήσει το επιστημονικό του έργο, θα πρέπει να μελετήσει τις διδακτορικές διατριβές των μαθητών του. Είναι όλες δικά του δημιουργήματα στο βαθμό που

όλες αναφέρονται σε θέματα που τα είχε ο ίδιος σκεφθεί από καιρό, υπολογίζοντας αλάνθαστα αλλά και αποκριμάτιστα ποια θα είναι η τελική τους κατάληξη. Έμενε πια στους ερευνητές να κάνουν το έργο της τεκμηρίωσης και της καταγραφής.

Ήταν άνετος και φιλικός μαζί τους, τους δεχόταν αμέσως στη «συντεκνία» του, αλλά ήταν μαζί τους εξίσου αυστηρός και απαιτητικός. Δεν ανεχόταν προχειρότητες και δουλειά δεύτερης διαλογής και παρακολουθούσε επίμονα και ανυπόμονα την πρόοδο της δουλειάς τους. Αυστηρός ήταν πάντοτε και στη βαθμολογία. Αν δεν με απατά η μνήμη, ήταν ο μόνος επιβλέπων καθηγητής διατριβής, που την ώρα της βαθμολογίας πρότεινε βαθμούς κάτω από το άριστα, ενώ το άριστα είχε πια υποβιβαστεί σε σχεδόν τυπικό λειτουργικό στοιχείο της διαδικασίας.

Οι ώρες για το γράψιμο ήταν οι νυχτερινές. Θα καθόταν άνετα, κατά προτίμηση στο τραπέζι της τραπεζαρίας, για να γράψει τα μεστά του κείμενα που ήταν συγχρόνως, μνημεία γλωσσικής ευπρέπειας. Τα κείμενά του χαρακτηριζέ μια ευέλικτη αλλά σταθερή σχέση με την ιστορική γραμματική και έτσι δεν εγκατέλειπε ποτέ το πολιτονικό, ούτε την εποχή που το μονοτονικό λειτουργούσε και ως εύσημο προοδευτικότητας, αλλά ούτε όταν επιβλήθηκε άνωθεν με τη γλωσσική μεταρρύθμιση.

Ο Παναγιωτάκης ήταν άνθρωπος που του ταίριαζε το ύφος της εποχής της Αναγέννησης, κάθε αναγέννησης, αλλά ιδιαίτερα της Αναγέννησης που μελετούσε τα τελευταία χρόνια. Ήταν όμως συγχρόνως δεμένος άρρηκτα με τις ρίζες του, αφοσιωμένος εργάτης αλλά και φορέας του μεταβυζαντινού ελληνικού πολιτισμού μέσα στον σύγχρονο κόσμο.

Άνθρωπος λοιπόν του μέτρου, σεμνός αλλά και γενναϊόδωρος, μετριοπαθής αλλά και μεγαλόθυμος, σοφός και δημιουργικός. Σφράγισε με το υπόδειγμά του τη ζωή των μαθητών του και κάποιων από τους συναδέλφους του.

Η δημιουργία της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Κρήτης

του Μιχάλη Τζεκάκη

Θυμώμαι πως τον πρώτο χρόνο που ξεκίνησε το Πανεπιστήμιο κυκλοφορούσε ένα σκίτσο: παρίστανε έναν αγριωπό Κρητικό με τοπική ενδυμασία, μόνο που αντί για σαρίκι του είχαν βάλει ένα καπέλο σαν αυτά που συνήθως συνοδεύουν την ακαδημαϊκή τίβεννο. Από δίπλα, τα λόγια που δήθεν λαλούσε ο Κρητικός: *Επαέ θα κάνουμε, μωρέ, το Πανεπιστήμιο!*

Ήθελαν να πουν πως οι Κρητικοί είχαν πάρει το πανεπιστήμιο τους στα ζεστά. Κι ήταν αλήθεια πως εκείνο τον καιρό αυτοί που το ξεκίνησαν, Κρητικοί οι περισσότεροι, έβαλαν σ' αυτό πολύ μεράκι και πολλή δουλειά. Ανάμεσά τους, γεμάτος ενθουσιασμό, νεανικό πάθος και πληθωριζότητα, ο Νίκος Παναγιωτάκης, καθηγητής τότε της Βυζαντινής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

Το Π.Κ. πήρε τους πρώτους φοιτητές του το ακαδημαϊκό έτος 1977-1978. Λίγους μήνες πιο πριν είχαν αρχίσει οι πρώτες δειλές προσπάθειες, αλλά ήταν από το χειμερινό εξάμηνο που άρχισαν οι εντατικές εργασίες, για το στήσιμο της πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης. Την όλη ευθύνη για τη λειτουργία του Π.Κ. είχε η Επιτροπή Διοίκησης και Οικονομικής Διαχείρισης του Πανεπιστημίου, που εκείνη την εποχή είχε πρόεδρό της τον καθηγητή του ΑΠΘ και σήμερα ακαδημαϊκό, Μανούσο Μανούσακα, και μέλη της τους καθηγητές Κατάκη, Προυκάκη, Τριχόπουλο, Παναγιωτάκη και μερικούς άλλους. Τον Οκτώβριο του 1977, τον μήνα δηλ. που υποδεχθήκαμε τους πρώτους φοιτητές, το Πανεπιστήμιο διέθετε δύο αποσπασμένους υπαλλήλους, ενώ λίγους μήνες αργότερα προσλήφθηκαν οι πρώτοι διοικητικοί υπάλληλοι στο Ρέθυμνο και το Ηράκλειο.

Θα πρέπει να τονιστεί ότι το στήσιμο μιας καλής πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης δεν μπορεί ποτέ να είναι επίτευγμα ενός μόνο προσώπου, οσοδήποτε χαρισματού, αν δεν συντρέχουν τρεις βασικές προϋποθέσεις: πολιτική βούληση, συλλογικότητα, σκληρή και επίμονη εργασία. Με τον Μανούσακα και τον Παναγιωτάκη επικεφαλής του Π.Κ. η πολιτική βούληση ήταν εξασφαλισμένη. Και για τους δυο, η Βιβλιοθήκη ήταν στα άμεσα και τα προσωπικά τους ενδιαφέροντα. Το κέφι για δουλειά, προκειμένου να στήσουμε το ζητητικό πανεπιστήμιο, ήταν δεδομένο. Δεν έμενε παρά να αναλάβουμε αμέσως δράση.

Η καθηγητική εμπειρία του Παναγιωτάκη στα Γιάννενα περιλάμβανε μια θετική και μια αρνητική πλευρά σε σχέση με τη Βιβλιοθήκη. Η θετική πλευρά συνίστατο στο ότι είχε συμβάλει αποφασιστικά στη δημιουργία ενός μεγάλου Σπουδαστηρίου για τη

Βυζαντινή Φιλολογία. Αυτό σημαίνει ότι είχε αποκτήσει μεγάλη εξοικείωση με τους εκδότες (και τους καταλόγους τους) που ειδικούνταν στις ανθρωπιστικές επιστήμες. Το αρνητικό, κατά την άποψη τη δική μας, σημείο της Γιαννιώτικης εμπειρίας ήταν ότι το μοντέλο βιβλιοθήκης που είχε επικρατήσει εκεί, ήταν η δημιουργία πολλών ανεξαρτήτων σπουδαστηρίων και ο υποβιβασμός της κεντρικής βιβλιοθήκης σε ένα χώρο ελέγχου των τιμολογίων, παραλαβής των βιβλίων και αποστολής τους στα σπουδαστήρια. Το μοντέλο αυτό είχε ως πρότυπό του το Πανεπιστήμιο Αθηνών και, με τη σειρά του, προερχόταν από τις γερμανικές εμπειρίες των ακαδημαϊκών μās δασκάλων του τέλους του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Μια πρακτική που δούλεψε μεν στη Γερμανία, αλλά απέτυχε, όπως πολλά άλλα, στη χώρα μας και συνέβαλε αποφασιστικά στη σημερινή αφασία των πανεπιστημιακών μας βιβλιοθηκών. Τιμά τον Νίκο το γεγονός ότι δεν θέλησε να επιβάλει το μοντέλο βιβλιοθήκης που ήξερε από τα Γιάννενα, αλλά άφησε το βιβλιοθηκάριο ελεύθερο να οργανώσει τη βιβλιοθήκη του σύμφωνα με τα νέα, διεθνή για τις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες, πρότυπα. Είχε την πραγματική σοφία να σέβεται τα όρια τα δικά του και τα όρια των συνεργατών του. Μακάρι τούτη η στάση να είχε πολλούς μιμητές και να αποτελούσε κοινή πρακτική στο ελληνικό μας πανεπιστήμιο.

Με τη γνωστή, χαριτωμένη, τάση του για υπερβολή, ο Παναγιωτάκης υπερηφανευόταν λέγοντας σε γνωστούς και φίλους ότι *τα βιβλία καταφθάνουν στην Κρήτη με το... τραίνο* ή ότι *ένα καράβι που ερχόταν στην Κρήτη φορτωμένο με βιβλία για τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου βυθίστηκε από το βάρος!*. Ή ακόμη ότι *το κτίριο όπου βρίσκεται η Βιβλιοθήκη βουλιάζει από το βάρος των βιβλίων*. Κι όμως, οι υπερβολές αυτές δεν ήταν άμοιρες αλήθειας. Ήταν γεγονός πως αναγκαστήκαμε εσπευσμένα να κατεβάσουμε τη Βιβλιοθήκη από τον πρώτον όροφο στα ισόγεια λόγω του μεγάλου αριθμού των βιβλίων, που είχαν αρχίσει να συσσωρεύονται επικίνδυνα. Ενώ ένα καράβι που, μαζί με άλλα εμπορεύματα, μετέφερε και βιβλία του Π.Κ. είχε πράγματι βουλιάξει. Και καθώς τα βιβλία κατέφθαναν στη Βιβλιοθήκη με δραματικούς ρυθμούς από τις παραγγελίες του Παναγιωτάκη, ο μακαρίτης Γιάννης Καμπίτης, που ήταν τότε κοσμητεύων στη Φιλοσοφική Σχολή στο Ρέθυμνο, έλεγε αστεϊευόμενος πως θα τιμωρούσε τον στενό φίλο και συνάδελφό του στα Γιάννενα, Νίκο Παναγιωτάκη, βάζοντάς τον να διαβάσει δυνατά έναν έναν τους τίτλους των βιβλίων που παράγγελλε για τη Βιβλιοθήκη του Π.Κ.

Αλήθεια, και τί δεν παράγγελλε, επιστημονικά αχόρταγος καθώς ήταν και βιβλιογραφικά αδηφάγος, με απέραντα ενδιαφέροντα που τα διέκρινε κανείς εύκολα από τα βιβλία που έρχονταν.

• Ο Μιχάλης Τζεκάκης είναι Διευθυντής της Πανεπιστημιακής Βιβλιοθήκης στο Ρέθυμνο.

Απαριθμώ παρακάτω τις επιστημονικές περιοχές στις οποίες είναι σήμερα πλούσια η Βιβλιοθήκη του Π.Κ. χάρη στα ενδιαφέροντα του Παναγιωτάκη:

- Πηγές και κείμενα της βυζαντινής φιλολογίας.
- Αγιολογικά κείμενα και πηγές.
- Δυτικούς μεσαίονες.
- Ευρωπαϊκή μεσαιωνική ποίηση και φιλολογία - τροβαδούροι.
- Μαγεία κατά τον Μεσαίωνα.
- Απαρχές των εθνικών ευρωπαϊκών λογοτεχνιών.
- Μεταρρύθμιση και Αντιμεταρρύθμιση.
- Αρχές της επιστημονικής σκέψης στα όρια Μεσαίωνα και Αναγέννησης.
- Ιστορία της παιδείας και των ευρωπαϊκών πανεπιστημίων.

Η Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη στο Ρέθυμνο.

- Ευρωπαϊκή Αναγέννηση.
- Ιστορία του βιβλίου, βιβλιολογία.
- Ευρωπαϊκή μουσικολογία.
- Βενετία και βενετοκρατούμενη Ανατολή.
- Κρήτη και Βενετία (οι μεγάλες του αγάπες).

Γνώριζε όσο λίγοι στην Ελλάδα την αξία των μεγάλων βιβλιογραφιών, καθώς και των καταλόγων των μεγάλων βιβλιοθηκών, και φρόντισε από την αρχή να εφοδιάσει τη Βιβλιοθήκη μ' αυτούς, για παράδειγμα, με τους καταλόγους της βιβλιοθήκης του Βρετανικού Μουσείου, της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, τον συλλογικό κατάλογο των βιβλιοθηκών της Ιταλίας, τον κατάλογο της δικής μας Γενναδείου Βιβλιοθήκης, καθώς και με πληθώρα βιογραφικών λεξικών και βιβλιογραφικών βοηθημάτων. Μέσα από τις παραγγελίες του ο Παναγιωτάκης αναδεικνύεται ως ολοκληρωμένος Ευρωπαίος ιστορικός και φιλόλογος, με διεθνή εμβέλεια που ξεπερνά κατά πολύ τα συνηθισμένα μέτρα.

Στην αρχή, οι μεγάλοι εκδότες και βιβλιοπώλες του εσωτερικού και του εξωτερικού τα είχαν χάσει από την ποσότητα των παραγγελιών και εύλογα προβληματίζονταν για την αξιοπιστία του νέου και άγνωστου πανεπιστημίου, και για το αν επρόκειτο να πάρουν ποτέ τα χρήματά τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του εκδότη-βιβλιοπώλη του Άμστερνταμ J. Benjamin. Είχε φτάσει στα χέρια μας ένας κατάλογός του με πολύ μεγάλο αριθμό τίτλων και παλιές σειρές περιοδικών φιλολογικών, ιστορικών και γλωσσολογικών. Ο Παναγιωτάκης τον σημάδευε σχεδόν ολόκληρο και ο καλός βιβλιοπώλης, όταν διαπίστωσε ότι οι παραγγελίες μας αντιπροσώπευαν τεράστιο ποσό, όχι μόνο τηλεφώνησε στο Ρέθυμνο για να επιβεβαιώσει την παραγγελία μας, αλλά και ήρθε ο ίδιος την άλλη μέρα κιόλας. Τον οδηγήσαμε στο γραφείο του διευθυντή της Τραπέζης της Ελλάδος στο Ρέθυμνο, ο οποίος ανάλαβε να τον διαβεβαιώσει ότι δεν θα έχανε τα λεφτά του, αν έστελνε στην Κρήτη και το νεόκτο πανεπιστήμιό της τις σειρές των περιοδικών που του είχαμε παραγγείλει. Το περιστατικό φανερώνει ότι δεν ήταν μόνο ο Νίκος Παναγιωτάκης και η παρέα του που είχαν πάρει σοβαρά τον ρόλο τους, αλλά και ότι το μήνυμά είχε περάσει και είχε συζητηθεί στελέχη και του ευρύτερου κοινωνικού χώρου της Κρήτης.

Ένας άλλος πολύ μεγάλος αριθμός βιβλίων και περιοδικών είχε παραγγελθεί στην εταιρεία Kraus Reprints και Kraus Antiquariat, που η έδρα της βρισκόταν στο Λιχτενστάιν. Το μέγεθος των παραγγελιών ήταν τόσο μεγάλο, που τα βιβλία –κάπου διακόσιες μεγάλες κάσες των 250 κιλών η καθεμία– έμειναν για αρκετούς μήνες παρατεταμένα σε έναν στενό διάδρομο μπροστά από τη Βιβλιοθήκη, ώσπου κρίστηκε μια ειδική πτέρυγα 200 τ.μ. για να το-

ποθετηθούν εκεί τα νέα βιβλία. Ζούσαμε τότε όλοι μας το ξετύλιγμα μιας συναρπαστικής περιπέτειας: κι ο Παναγιωτάκης, συναρπασμένος, έπαιρνε κάθε μέρα τηλέφωνο από την Αθήνα, για να ρωτά αν έφτασαν οι τελευταίες παραγγελίες.

Θα τελειώσω με μιαν αναφορά στον τρόπο που αποκτήθηκε από το Π.Κ. ένα μέρος της βιβλιοθήκης του μακαρίτη Σταύρου Παπασταύρου, που ήταν καθηγητής της Νεοελληνικής φιλολογίας στο Καίμπριτζ. Νομίζω ήταν το 1979, ένα δυο χρόνια από την έναρξη του Π.Κ., όταν ένας νέος με φρέσκο ακόμα το μελάνι στο διδακτορικό του χτύπησε την πόρτα των γραφείων της Διοικούσας Επιτροπής, που βρισκόταν στην οδό Σόλωνος, πάνω από το βιβλιοπωλείο Γρηγόρη. Ζήτησε να δει κάποιον από τους υπεύθυνους του νέου Πανεπιστημίου και η υπάλληλος που του άνοιξε την πόρτα τον οδήγησε σε έναν ευτραφή, διοπτροφόρο κύριο. Ο νέος του εξήγησε ότι είχε καθηγητή τον Σταύρο Παπασταύρου, που όμως στο μεταξύ είχε πεθάνει αιφνιδίως, και ότι η οικογένειά του είχε ζητήσει από το μαθητή του να τους συστήσει ένα ίδρυμα για να δωρίσουν ένα μέρος της βιβλιοθήκης του.

– Έμαθα, κατέληξε ο νεαρός επισκέπτης, πως ξεκινάτε τώρα το Πανεπιστήμιο και τη Βιβλιοθήκη του και σκέφθηκα να σας το πω σε περίπτωση που σας ενδιέφερε.

Ο Παναγιωτάκης του είπε βέβαια ότι η Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Κρήτης ήταν η μεγαλύτερη του κόσμου (μεγαλύτερη και από του Κογκρέσου), του ανέφερε για τα τριάντα και τα καράβια που κουβαλούν τα βιβλία στην Κρήτη και τον διαβεβαίωσε πως ήταν η πιο κατάλληλη για να δεχτεί τα βιβλία του καθηγητή του. Όμως δεν έμεινε ως εδώ. Προχώρησε παραπέρα.

– Ποιο είναι το θέμα του διδακτορικού σου;

– Η ποίηση του Σεφέρη.

– Και τι θα κάνεις τώρα που το πήρες;

– Θα κοιτάξω να βρω καμιά δουλειά.

– Και γιατί δεν έρχεσαι να διδάξεις στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης που είναι το καλύτερο της Μεσογείου;

Στους επόμενους τρεις-τέσσερις μήνες ο Βαγενάς ήλθε κι εγκαταστάθηκε στο Ρέθυμνο κι ο ερχομός του σημάδευε την αφετηρία μιας ιδιαίτερα επιτυχημένης συνεργασίας ανάμεσα στο νεαρό φιλόλογο και το νέο Πανεπιστήμιο. Ο αυθορμητισμός και η αγνότητα του Νίκου Παναγιωτάκη είχαν πιάσει με ένα σμπάρο δυο πολύτιμα τρυγόνια. Η βιβλιοθήκη του καθηγητή και το ταλέντο του νέου φιλόλογου. Ήταν οι δύο βασικοί στόχοι, όχι μόνο του Νίκου του Παναγιωτάκη, αλλά και ολόκληρης της ηγεσίας του Πανεπιστημίου εκείνα τα χρόνια: η Βιβλιοθήκη και οι άξιοι νέοι επιστήμονες που θα το στελέωναν.

Ο Νίκος Παναγιωτάκης και οι νεότεροι

του Νάσου Βαγενά

Το κύριο χαρακτηριστικό του Νίκου Παναγιωτάκη ήταν η γόνιμη αισιοδοξία. Ακόμα και όταν η θετική του θέαση του μέλλοντος έφτανε στην υπεραισιοδοξία (πράγμα που συνέβαινε συχνά), αυτό δεν είχε ποτέ αρνητικά αποτελέσματα. Απεναντίας απέβαινε ωφέλιμο, ιδίως για τους νέους και άπειρους φιλόλογους και ιστορικούς, βοηθώντας τους να διαμορφωθούν σε πανεπιστημιακούς στο φιλόξενο περιβάλλον που ο Παναγιωτάκης είχε φροντίσει να δημιουργηθεί στο νεοϊδρυθμένο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Θα ήθελα να περιγράψω δύο περιστατικά από την πρώτη επαφή μου με το Πανεπιστήμιο Κρήτης, που ήταν και η πρώτη επαφή μου με το πανεπιστήμιο υπό την ιδιότητα του διδάσκοντος. Τα περιγράφοι παρότι είναι προσωπικά, γιατί αντανakλούν τη γενικότερη συμπεριφορά του Παναγιωτάκη απέναντι στους νεότερους συναδέλφους του.

Ίσως να μη βρισκόμουν σήμερα στο πανεπιστήμιο, αν η τύχη δεν τ'όφρενε να τον συναντήσω. Γιατί ως τότε ποτέ δεν είχα σκεφτεί πως θα μπορούσα να γίνω πανεπιστημιακός. Τον γνώρισα ένα μίνα περίπου αφότου πήρα το διδακτορικό δίπλωμα και γύρισα από την Αγγλία στην Ελλάδα. Είχα αρχίσει να ψάχνω για δουλειά, και ένας παλιός συμμαθητής μου από το γυμνάσιο μου πρόσφερε μια θέση κειμενογράφου στη διαφημιστική εταιρεία του πατέρα του, την οποία συνδηύθηκε.

• Ο Νάσος Βαγενάς είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών

Η' Κρητολογικό Συνέδριο (1996). Δ.Τσουγκαράκης, Θ. Δετοράκης, Ν.Μ.Π., Χ. Χαραλαμπίδης.

Δύο μέρες πριν αρχίσω να εργάζομαι στη διαφημιστική εταιρεία έτυχε να βρεθώ για μια δουλειά του καθηγητή μου στην Αγγλία Σταύρου Παπασταύρου στα γραφεία της Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης, η οποία είχε την έδρα της στην Αθήνα. Στα γραφεία εκείνη τη στιγμή βρισκόταν ο Παναγιωτάκης, που ήταν μέλος της Διοικούσας Επιτροπής και που τον γνώριζα εκ φήμης. Τα πράγματα εκείνη την εποχή για τα Νέα Ελληνικά –το 1979– ήταν διαφορετικά απ'ότι σήμερα, που περιφέρονται άνεργοι δεκάδες διδάκτορες (ορισμένοι από τους οποίους πρώτης τάξεως) της νεοελληνικής φιλολογίας. Υπήρχε έλλειψη νεοελληνιστών, και στο

Πανεπιστήμιο Κρήτης το μάθημα της νεοελληνικής φιλολογίας το δίδασκε ένας κλασικός φιλόλογος. Ο Παναγιωτάκης, ο οποίος είχε κάποια γνώση της δουλειάς μου, με ρώτησε πού βρισκόμουν. Όταν του είπα ότι μόλις είχα τελειώσει τις σπουδές μου, μου πρότεινε αμέσως μια θέση ειδικού επιστήμονα στο Πανεπιστήμιο Κρήτης. Τον ευχαρίστησα και του απάντησα ότι δεν μπορούσα να τη δεχτώ, ότι δεν ήμουν κατάλληλος γι' αυτή τη δουλειά (είχα τότε μεγάλη ιδέα για το πανεπιστήμιο), ότι άλλοτε είχα βρει δουλειά, στην οποία θα παρουσιαζόμουν την μεθεπομένη.

Ο Παναγιωτάκης αφού με χαρακτήρισε ανόητο, άρχισε να μου

αιτιολογεί καταλεπτώς τον χαρακτήρισμό του. Μου περιέγραψε το πανεπιστήμιο ως έναν χώρο ιδανικό για μένα και ως έναν υλικό (και μισθολογικό) παράδεισο, μπροστά στον οποίο φαινόταν να ωχριά το πολυτελές και συναρπαστικό (όπως μου το είχαν απεικονίσει) τοπίο της διαφημιστικής εταιρείας. Στο τέλος επειδή, παρά τη μείωση των αντιτάσεών μου, έβλεπε πως δεν είχα ακόμη καμφθεί (του επαναλάμβανα πως θα έπρεπε να το σκεφτώ), με προσέλαβε βιαιώς: έβαλε μπροστά μου μια σειρά χαρτιά και με ανάγκασε να τα υπογράψω.

Γι' αυτόν τον εξαναγκασμό θα του χρωστώ παντοτινή ευγνωμοσύνη. Ο υλικός παράδεισος που μου περιέγραψε αποδείχτηκε βέβαια φανταστικός, όμως η οικονομική δυσπραγία μεταβλήθηκε σε ασημαντή λεπτομέρεια μπροστά στον παράδεισο, που μου ανοίχτηκε, της διδασκαλίας.

Το δεύτερο περιστατικό αφορά το πρώτο μου μάθημα στο Πανεπιστήμιο. Ήμουν τρομοκρατημένος, γιατί —εκτός από κάποια μαθήματα έκθεσης σε ιδιωτικό φροντιστήριο— δεν είχα διδάξει ποτέ, και μάλιστα Σολωμό, που ήταν το μάθημα με το οποίο θα έπρεπε να αρχίσω. Προετοιμαζόμουν εβδομάδες ολόκληρες για το πρώτο μάθημα, που θα ήταν δίωρο. Το απόγευμα της προηγούμενης μέρας από εκείνη που θα έπαιρνα το βάπτισμα του διδακτικού πυρός, ο Παναγιωτάκης, ο οποίος με έβλεπε καθημερινά στο Πανεπιστήμιο να ψάχνω καταπονημένος στη βιβλιοθήκη και να κάνω για το πρώτο μάθημα χιλιάδες φωτοτυπίες, πέρασε από το σπίτι μου δήθεν τυχαία. Με ρώτησε πώς τα πάω, και, όταν του είπα ότι έχω ξαλάδες και του περιέγραψα την προετοιμασία μου, έσκασε στα γέλια. «Άκου», μου είπε. «Στη διδασκαλία το σπουδαιότερο δεν είναι το τι θα πεις αλλά το τι δεν θα πεις — το τι θα πρέπει να αποκλείσεις. Ο χρόνος του μαθήματος είναι εντελώς διαφορετικός από τον καθημερινό χρόνο». Μελέτησε το σχεδιάγραμμα, που είχα κάνει, του

Νεάπολη Ιταλίας, 1996. Με τη μαθήτριά του νεοελληνίστρια Κατερίνα Καρπινάτο

μαθήματος και μ' έναν τεράστιο μαρκαδόρο, που είχα πάνω στο τραπέζι, διέγραψε τα δεκατρία από τα δεκαπέντε θέματα που σκόπευα ν' αναπτύξω. «Να μιλήσεις γι' αυτά τα τρία», μου είπε, «και πολλά είναι. Να δεις ότι το τρίτο δεν θα προλάβεις ούτε να το αγγίξεις».

Την άλλη μέρα το πρωί έφτασα γεμάτος αγωνία στο Πανεπιστήμιο, που το βρήκα άδειο. Οι φοιτητές είχαν αποφασίσει το προηγούμενο βράδι τριήμερη αποχή, διαμαρτυρόμενοι για την μη ικανο-

ποίηση κάποιων αιτημάτων τους. Δεν θυμάμαι αν ανακουφίστηκα που το μάθημα αναβαλλόταν ή αν συγχύστηκα γιατί το μαρτύριό μου θα παραινεόταν για μερικές ακόμη μέρες. Αυτό που δεν μπορώ να ξεχάσω είναι ότι ο Παναγιωτάκης, που είχε φύγει το προηγούμενο βράδι για την προώθηση ενός θέματος του Πανεπιστημίου στο Υπουργείο και που δεν γνώριζε την απόφαση των φοιτητών, μου τηλεφώνησε το απόγευμα από την Αθήνα γεμάτος χαρά. «Νάσο», μου είπε, «έμαθα ότι το μάθημα πήγε θανμάσια. Οι φοιτητές είναι ενθουσιασμένοι. Το είπαν στον Τζεκάκη, με τον οποίο μίλησα πριν από λίγο. Συγχαρητήρια».

Δεν ήξερα τι να απαντήσω. Ψέλλισα κάποιες λέξεις, γιατί ντρεπόμουν να του πω ότι το μάθημα δεν είχε γίνει.

Πολλά χρόνια αργότερα σε μια συνάντησή μας στην Αθήνα (μόλις είχε αναλάβει τη διεύθυνση του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας), καθώς μιλούσαμε για τα πρώτα χρόνια του Πανεπιστημίου Κρήτης, του είπα ότι ήταν καιρός να μάθει ότι εκείνο το πρώτο μου μάθημα είχε αναβληθεί.

Χαμογέλασε αμήχανα και έγινε κατακόκκινος, σαν το ψέμα του να το είχα ανακαλύψει μόλις εκείνη την στιγμή.

Ακόμα και όταν

η θετική του

θέαση του

μέλλοντος

έφτανε στην

υπεραισιοδοξία

(πράγμα που

συνέβαινε

συνχά), αυτό

δεν είχε ποτέ

αρνητικά

αποτελέσματα.

Σικελία, Γενάρης 1991. Ν.Μ.Π., Έλλη Παναγιωτάκη, Ν. Βαγενάς.

Η επιστημονική αναγέννηση του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας (1989-1997)

του Ζαχαρία Ν. Τσιρπανλή

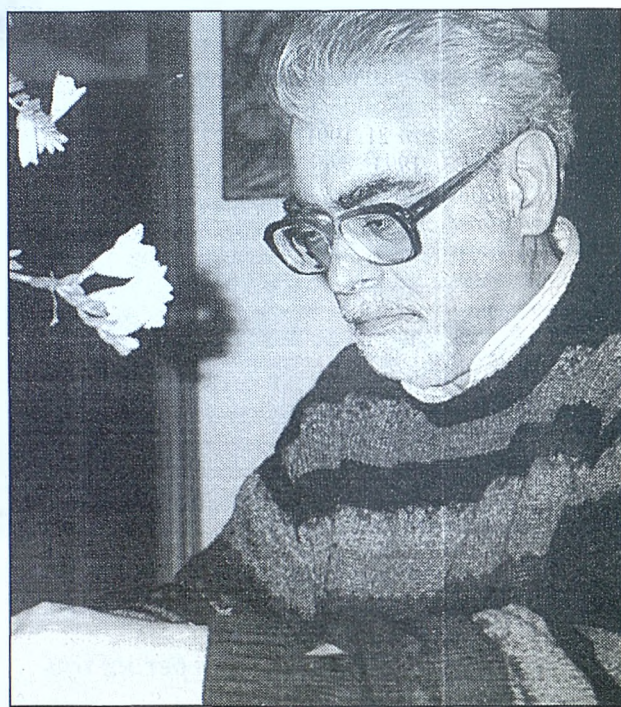
Στις 17 Μαρτίου 1987 η Ακαδημία Αθηνών εξέλεξε παμψηφεί διευθυντή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Κρήτης Νίκο Παναγιωτάκη. Ο διορισμός του εκλεγέντος έγινε δύο χρόνια αργότερα. Μετά από καθυστέρηση μερικών μηνών αιζόμυ, εξαιτίας σοβαρών προβλημάτων της υγείας του, ο Παναγιωτάκης ανέλαβε υπηρεσία στη Βενετία την 7 Δεκεμβρίου 1989. Το 1994 ανανεώθηκε για δεύτερη πενταετία η θητεία του. Πριν από τη λήξη της, η καρδιά του Νίκου σταμάτησε απότομα, την 30.9.1997, στην πατρίδα του το Ηράκλειο της Κρήτης, όπου είχε πάει για να λάβει μέρος σε επιστημονικό συνέδριο. Η καταγραφή των ψυχρών χρονικών στιγμών δεν αποδίδει το ουσιαστικό περιεχόμενο του ανθρώπινου και του θεσμικού παράγοντα. Πώς στοιχειοθετείται δηλ. το πρόσωπο του νέου διευθυντή και πώς μορφοποιείται το εν λόγω Ινστιτούτο. Θα ξεκινήσω από το δεύτερο.

Επί δεκαέξι συναπτά χρόνια (1966-1982) το διηύθυνε ο διακεκριμένος καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, σεβαστός διδάσκαλός μου, κ. Μανούσος Μανούσικας, σήμερα επίλεκτο μέλος της Ακαδημίας Αθηνών. Είχε διαδεχθεί την πρώτη διευθύντρια, αείμνηστη Σοφία Αντωνιάδη. Ο κ. Μανούσικας, χάρη στα

αδιαμφισβήτητα διοικητικά και επιστημονικά προσόντα, περιέβαλε το Ινστιτούτο με τέραστιο κύρος, προέβαλε το έργο του διεθνώς και άνοιξε ευοίωνες προοπτικές για το μέλλον του ιδρύματος. Η επιστημονική κοινότητα της Ελλάδας και του εξωτερικού δεχόταν μ' ευγνωμοσύνη τις προσφερόμενες υπηρεσίες του Ινστιτούτου. Μέσα στα αποδεκτά πλαίσια της υπόληψης και του γοήτρου της εποχής Μανούσικα εκαλείτο ο τρίτος κατά σειρά διευθυντής να συνεχίσει και να διευρύνει το οικείο έργο.

Η ωραία όμως εικόνα της πανηγυρικής διαδοχής θα γίνει χίλια κομμάτια πάνω στα βράχια της αδυσώπητης νεοελληνικής γραφειοκρατίας, των μικρονοϊκών φιλοδοξιών και των υποχθόνιων οικονομικών συμφερόντων. Από το 1982 ως το 1987-89 παρακωλύθηκε συστηματικά η εκλογή νέου διευθυντή, αναμοχλεύθηκαν φαντασιακές διεκδικήσεις, στιγματίστηκαν το ίδρυμα και οι υπάλληλοί του με εξωφρενικές κατηγορίες. Την αρχική αδράνεια διαδέχθηκαν η υπολειτουργία, η ανωμαλία, η σήψη, το κλείσιμο, παρ' ολίγον η διάλυση. Επρόκειτο για «έγκλημα απιθάνου εκτάσεως», όπως αναφέρει ο κ. Μανούσικας (*Τα Ιστορικά* 8, 1988, σ. 163), ή για περιπέτειες που εγγράφονταν στην ιστορία του νεοελληνικού παραλογισμού, κατά τον Παναγιωτάκη (εφημ. *Το Βήμα* της 25.9.94, σ. B42).

Δεν είναι του παρόντος οι λεπτομέρειες των γεγονότων κατά τα

Βενετία,
Μάρτιος 1992.

κρίσιμα εκείνα χρόνια. Θεώρησα αναγκαία τη μνεία τους για να αντιληφθεί κάπως κανείς την τραγική κατάσταση που αντιμετώπισε ο Παναγιωτάκης στη Βενετία το Δεκέμβριο του 1989. Το θαυμαστό έργο του προκατόχου του είχε γίνει συντρίμια, βορά ενός ανελέητου φθόνου. Ο νέος διευθυντής όφειλε να αναστηλώσει εξ υπαρχής υλικά και πνευματικά τη μοναδική πολιτιστική ακρόπολη της Ελλάδας στην Ευρώπη.

Τα κατάφερε; Θα αμφέβαλλε μόνο όποιος δεν γνώριζε τον στέρεο επιστημονικό οπλισμό του Παναγιωτάκη, την αποφασιστικότητά του, τη βαθιά αφοσίωση και

•Ο Ζαχ. Ν. Τσιρπανλής είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

το πάθος στα ιδανικά της έρευνας, τις διοικητικές ικανότητές του, τον ήπιο χαρακτήρα του, το ευπροσήγορο και μελίχλιο ύφος του, τον σοφό πραγματισμό του. Τη μαύρη απογοήτευση του πρώτου χρόνου φώτισαν έπειτα οι αδύναμες, εστω, αχτίνες μιας αδικαιολόγητης αισιοδοξίας.

Δύο κυρίως υπήρξαν τα φοβερά προβλήματα του Ινστιτούτου: το διαρκές οικονομικό έλλειμμα και οι υπερβολικές απαιτήσεις της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας. Χωρίς χρήματα, όπως και να το κάναμε, τα πολιτιστικά ή ερευνητικά προγράμματα μένουν στα χαρτιά.

Σύμφωνα με τις εκθέσεις πεπραγμένων των ετών 1990 και 1991 (*Θησαυρίσματα* 21, 1991, σσ. 431-476, και 23, 1993, σσ. 383-430), ο διευθυντής κατάρφερε σε μικρό σχετικά διάστημα να ξεπεράσει την οικονομική ανέχεια, χάρι στην κρατική επιχορήγηση, αλλά και στην προσφυγή σε δωρεές ιδιωτών ή μη κρατικών οργανισμών, ελληνικών ή ξένων. Η προσωπικότητα του Παναγιωτάκη ενέπνεε εμπιστοσύνη· επέβαλλε ακόμη τη βούληση για τη συντήρηση και ανάπτυξη του Ινστιτούτου. Σε ελάχιστο χρόνο διευθυντής και Ίδρυμα συντέθηκαν σε έννοια ταυτόσημη.

Μια από τις πρώτες πράξεις, με ευρύτατη θετική απήχηση, υπήρξε η επανέκδοση του έργου του περιοδικού *Θησαυρίσματα*. Η έκδοσή του είχε σταματήσει στον 19ο τόμο του 1982, χρονιά που αποχώρησε ο κ. Μανούσικας. Στα 1990, λοιπόν, κυκλοφορεί ο 20ός τόμος· η ετήσια αυτή έκδοση συνεχίστηκε ως τον 27ο τόμο του 1997. Σημαντική στάθηκε η καινοτομία, να κυκλοφορεί κάθε τόμος κατά το φθινόπωρο, πριν από το τέλος του οικείου έτους. Η σταθερή χρονική συχνότητα του περιοδικού εδραίωσε την αξιοπιστία του. Οι ογκώδεις οκτώ τόμοι (1990-1997) των *Θησαυρισμάτων* της περιόδου Παναγιωτάκη απαρτίζουν ένα νέο θησαυρό γνώσεων. Εκτός από την αυτονόητη προσφορά τους στις ανθρωπιστικές επιστήμες, οι ίδιοι τόμοι λειτουργούν ως χαρμόσυ-

Με το Μάριο Βιττι στη Βενετία το Φεβρουάριο του 1994.

να σήματα της αναγέννησης του Ινστιτούτου και του ενθουσιασμού του διευθυντή του.

Οι μελέτες που φιλοξενήθηκαν στις σελίδες του περιοδικού φέρουν υπογραφές καταξιωμένων ακαδημαϊκών· αντιπροσωπεύουν όμως και τις πρώτες δοκιμές των νεαρών ερευνητών. Πρόκειται για αρμονική και γόνιμη συνύπαρξη, ένα ιδιαίτερο γνώρισμα που χαρακτηρίζει από τους πρώτους τόμους τα *Θησαυρίσματα*. Η παράδοση επίσης συνεχίστηκε και διευρύνθηκε ως προς τη θεματική: Βυζάντιο και μετα-Βυζάντιο, ελληνισμός της Βενετίας και γενικά της Ιταλίας ή της Ευρώπης, βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες (Κύπρος, Κρήτη, Επτάνησα, Πελοπόννησος), λόγιοι της Διασποράς, φιλολογικά-γραμματειακά κείμενα, σχέσεις ορθόδοξων με καθολικούς και προτεστάντες, βυζαντινή-μεταβυζαντινή τέχνη κ.ά. Η συμβολή του διευθυντή στην επιλογή των μελετών υπήρξε θεμελιώδης. Τα ευρύτατα ενδιαφέροντα του Παναγιωτάκη, από τον ευρωπαϊκό Μεσαίωνα ως τη σύγχρονη εποχή, διασφάλιζαν κατά μεγάλο μέρος τη βιβλιογραφική ενημέρωση και εγκυρότητα.

Ήταν γνωστές εξάλλου από τα χρόνια της υπηρεσίας του στα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων και Κρήτης η προσήνεια, η προθυμία και η ετοιμότητά του να βοηθά συναδέλ-

φους, φοιτητές, μεταπτυχιακούς ή υποψήφιους διδάκτορες στη σύνταξη και διόρθωση των εργασιών τους. Τη βοήθεια αυτή τη χαίρontan και την πρόσφερε με όλη του την καρδιά. Σου έδινε την εντύπωση –και έτσι ήταν στην πραγματικότητα– ότι ενδιαφερόταν για τη μελέτη σου περισσότερο και από σένα τον ίδιο. Τα χαρακτηριστικά αυτά εμπλουτίζονται, λόγω του χώρου, επισημαίνονται και στη Βενετία. Εδώ μάλιστα καθιέρωσε τακτικά σεμινάρια με τους υποτρόφους, οι οποίοι περνούσαν ουσιαστικά το στάδιο της μεταπτυχιακής προετοιμσίας.

Δεν είναι ανεξήγητη, λοιπόν, η προσέλευση νέων επιστημόνων στο Ινστιτούτο, είτε ως υποτρόφων είτε ως απλών φιλοξενουμένων και επισκεπτών, που επιζητούσαν τη συμβουλή ή τη συνεργασία του διευθυντή. Η επιστημονική ακτινοβολία του σε ευρύτατο κύκλο της διεθνούς κοινότητας των ομοτέχνων συνέβαλε και στην ταχεία αναστροφή της προγενέστερης θλιβερής υποβάθμισης. Η επιτυχία ενισχύθηκε και από το συνεχές παρόν του Παναγιωτάκη σε επιστημονικά συνέδρια όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και στην Ιταλία, Γερμανία, Αυστρία, Ισπανία, Η.Π.Α., Αγγλία. Οι ομιλίες και οι εισηγήσεις του σε πανεπιστήμια και ερευνητικά κέντρα έφεραν πιο κοντά στον ελ-

ληνικό πολιτισμό τους ευρωπαϊ-
ους διανοούμενους.

Στον κύκλο αυτό της πνευματι-
κής δραστηριότητας του Πανα-
γιωτάκη ζωτικό χώρο καλύπτει
και η συγγραφική παραγωγή του.
Ως φιλοξενούμενος του Ινστιτού-
του είχε άλλοτε προβεί σε αξιό-
λογες έρευνες και επιστημάνσεις
στα αρχεία της Βενετίας. Τα δη-
μοσιεύματά του τότε προκάλεσαν
ευνοϊκές κρίσεις, κυρίως γιατί
χάρη σ' αυτά καινούργιοι δρόμοι
ξανοίγονταν για την προσέγγιση
του ελληνοβενετικού κόσμου.
Τώρα που βίωσε με όλες τις αι-
σθήσεις τον αρχαιακό πλούτο της
Γαληνότητας, που σε κάθε βήμα
του στα σοκάκια της υδάτινης πό-
λης το ιστορικό παρελθόν ανα-
δυόταν πιο έντονο από το φευγα-
λέο παρόν, ο Παναγιωτάκης είχε
πραγματώσει, νομίζω, το πιο τολ-
μηρό επιστημονικό όραμα της
ζωής του. Επιδόθηκε στην έρευ-
να και τη συγγραφή με εφηβική
ορμή. Μελέτες του, συνήθως πο-
λυσελίδες, συναντούμε στους έξι
από τους οκτώ τόμους των Θη-
σαυρισμάτων. Τον απασχόλησαν
θέματα, στα οποία αφοσιωνόταν
με σπάνια θέρμη, όπως η μουσική
στη βενετοκρατούμενη Κρήτη (τ.
20). ο «Απόκοπος» του Μπεργα-
δί (τ. 21), οι πρώτες θεατρικές
παραστάσεις στη νεότερη Ελλά-
δα (τ. 22), το κρητικό σιχούρηγ-
μα «Θρήνος του Φαλλίδου του
πτωχού» (τ. 23), οι ιταλικές πηγές
κρητικού ποιήματος του τέλους
του 15ου αι. (τ. 25), ο Δομνίκος
Θεοτοκόπουλος (τ. 26).

Παραμένοντας στον εκδοτικό το-
μέα, αξίζει να τονισθεί το πολύμο-
χθο αυτοτελές δημοσίευσμά του για
τον Κρητικό μουσικοσυνθέτη του
16ου αι. Φραγκίσκο Λεονταρίτη
(1990), στη σειρά των ξεχωριστών
εκδόσεων του Ινστιτούτου (αρ.
12). Στην ίδια σειρά θα κυκλοφο-
ρήσουν μνημειώδη έργα, όπως τα
ληξιαρχικά βιβλία της ελληνικής
Αδελφότητας Βενετίας των Μ.
Μανούσικα και Ιωάννη Σκουλά
(1993), το δίτομο με τα πρακτικά
του συνεδρίου «Αρχές της νεοελ-
ληνικής λογοτεχνίας» (1993), ενός
συνεδρίου που με επιτυχία οργά-
νωσε ο Παναγιωτάκης στους χώ-

Βενετία 1995. Ο Νίκος και η Έλλη Παναγιωτάκη με υποτρόφους και ερευνητές.

ρους του Ινστιτούτου (7-10 Νοεμ-
βρίου 1991), ο περιγραφικός κα-
τάλογος των ελληνικών βιβλίων
του 16ου αι. από την Εντο Layton
και ο «Φιλέλλην», συλλογικός τό-
μος με 30 εργασίες προς τιμήν του
Robert Browning. Στον Παναγιω-
τάκη εξάλλου προσογράφεται η
ίδρυση μιας νέας σειράς εκδόσε-
ων του Ινστιτούτου με τίτλο:
«Ελληνολατινική Ανατολή». Από
το 1994 ως το 1997 είδαν το φως
της δημοσιότητας πέντε αξιόλογες
πραγματείες.

Η προεκτεθείσα εκδοτική παρα-
γωγή αποτελεί δικαιολογημένα
κορυφαία εκδήλωση της επιστη-
μονικής αναγέννησης του Ιδρύμα-
τος. Η υποδομή όμως που στήριξε
την όλη προσπάθεια χτίστηκε με
καθημερινό αγώνα και άγχος. Τα
καθήκοντα του διευθυντή δεν πε-
ριορίζονται στην έρευνα, στην κα-
θοδήγηση των νέων, στην επιστη-
μονική προβολή. Το μεγαλύτερο
μέρος του χρόνου το απομυζά συ-
χνά η ψυχοφθόρα μέριμνα για την
εναρμόνιση των διαθέσεων των
μελών της εποπτικής και διαχειρι-
στικής επιτροπής, όπως και για τη
ρύθμιση των αρμοδιοτήτων του
προσωπικού. Είναι, ως γνωστόν,
ασυγκρίτως δυσκολότερο να
ασχολείται κανείς με τα προβλή-
ματα των ζωντανών παρά να εξε-
τάζει εκ του ασφαλούς τις τύχες

των νεκρών του ιστορικού παρελ-
θόντος.

Κάτω από τις γραμμές των ετή-
σιων εκθέσεων πεπραγμένων δια-
κρίνονται οι μικρόψυχες αντιπα-
ραθέσεις, οι καταθλιπτικές διαδι-
κασίες, οι τεχνητές αναβολές στη
λήψη κρίσιμων αποφάσεων, οι
απογοητευτικές ακόμη ατέλειες
του διατάγματος της 19.8.1966
(υπ' αρ. 720) για τον οργανισμό
του Ινστιτούτου.

Είναι να απορεί κανείς πώς ένας
ακαδημαϊκός υψηλών προδιαγρα-
φών, όπως το απαιτεί η θέση του δι-
ευθυντή, πρέπει αναγκαστικά να
αναδειχθεί και ικανός διαχειρι-
στής ή συντηρητής προβληματικών
ακινήτων, να ζει με την αγωνία
εξεύρεσης χρημάτων για τα ανελα-
στικά έξοδα και την πληρωμή των
υψηλών φόρων προς το ιταλικό
κράτος, να περιφέρει δίσκο βοή-
θείας σε ιδιωτικές επιχειρήσεις ή
να ανυψώνεται στα γραφεία δια-
φόρων υπουργείων για την έγκρι-
ση μιας ελλειμματικής χορηγίας.

Μέσα από τέτοιους και άλλους
σκολιούς δρόμους πέρασε ο Πα-
ναγιωτάκης, εξασφαλίζοντας στο
τέλος την παλαιά αίγλη και το κύ-
ρος του Ινστιτούτου. Το τίμημα
όμως που κατέβαλε υπήρξε βαρύ-
τατο. Οι αγωνίες και το άγχος
απορρόφησαν και τον ύστατο
πυλμό της καρδιάς του.

*Η επιστημονική
ακτινοβολία του
σε ευρύτατο
κύκλο της
διεθνούς
κοινότητας των
ομοτέχνων
συνέβαλε και
στην ταχεία
αναστροφή της
προγενέστερης
θλιβερής
υποβάθμισης
του Ινστιτούτου.*

Η δημιουργία του Ιατρικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Κρήτης

του Εμμ. Κ. Δρετάκη

Η συμβολή του Νίκου Παναγιωτάκη στο χώρο της Βυζαντινής Φιλολογίας και Ιστορίας και ιδιαίτερα στη μελέτη ιστορικών και φιλολογικών θεμάτων της μεσαιωνικής Κρήτης είναι μεγάλη και έχει αναγνωρισθεί διεθνώς.

Η μακρόχρονη σχέση του με το Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας του έδωσε τη δυνατότητα να φέρει στο φως μοναδικού ενδιαφέροντος στοιχεία που αφορούν την Κρήτη κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας. Ο Νίκος Παναγιωτάκης ήταν ο έγκυρος, ο λεπτολόγος, ο χαλκέντερος ερευνητής της ιστορίας της Κρήτης, ιδιαίτερα της περιόδου της Βενετοκρατίας.

Εκτός όμως από το ερευνητικό και συγγραφικό έργο του, ανεκτίμητη υπήρξε η συμβολή του Νίκου Παναγιωτάκη στην οργάνωση του Πανεπιστημίου Κρήτης. Υπήρξε δραστήριο μέλος της πρώτης Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης, με πρόεδρο τον Ακαδημαϊκό κ. Μ. Ι. Μανούσκα, και εργάστηκε σκληρά για την ίδρυση και λειτουργία της Φιλοσοφικής Σχολής στο Ρέθυμνο και των Σχολών Θετικών Επιστημών στο Ηράκλειο. Μετά το 1982, μαζί με τον Γρηγόρη Σηφάκη, Πρόεδρο της Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Κρήτης, σήκωσαν το κύριο βάρος της προεργασίας για την ίδρυση και λειτουργία της Σχολής Επιστημών Υγείας του Πανεπιστημίου Κρήτης, στο Ηράκλειο.

Είχα την τύχη να συνεργασθώ για πρώτη φορά με τον Νίκο Παναγιωτάκη το 1979, όταν η Διοικούσα Επιτροπή μου είχε αναθέσει την ετοιμασία προτάσεων για τη δημιουργία φυσιικοθεραπευτηρίου και εργαστηρίου ορθοπεδικών μηχανημάτων, στο πρότυπο κέντρο Υγείας που θα λειτουργούσε στο κτίριο του ιστορικού «Παναειού» Νοσοκομείου Ηρακλείου. Η ιδέα του πρότυπου αυτού κέντρου Υγείας –πυλίκου για τη χώρα μας– ανήκε στον τότε Υπουργό Υγείας, καθηγητή Σπύρο Δοξιάδη. Οι προτάσεις μου παραδόθηκαν έγκαιρα, αλλά για διαφόρους ανεξήγητους λόγους, η αξιοποίηση του ιστορικού αυτού νοσοκομείου, που ήταν τόσο στενά συνδεδεμένο με την πόλη του Ηρακλείου, δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ και τώρα μόνο λίγα θλιβερά ερείπια θυμίζουν την ένδοξη ιστορία του.

Ανεκτίμητη υπήρξε η συμβολή του Νίκου Παναγιωτάκη, ως μέλους της τελευταίας προσωρινής Διοικούσας Επιτροπής του Πανεπιστημίου Κρήτης (23-11-81 έως 24-5-1985), στην ίδρυση της Σχολής Επιστημών Υγείας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τον Ιανουάριο του 1982, η Διοικούσα Επιτροπή συνέστησε ομάδα ερ-

γασίας για την ετοιμασία ολοκληρωμένων προτάσεων για την ίδρυση και λειτουργία της Σχολής Επιστημών Υγείας του Πανεπιστημίου Κρήτης. Η Σχολή αυτή θα περιελάμβανε τρία τμήματα: Τμήμα Ιατρικής, Τμήμα Οδοντιατρικής και Τμήμα Νοσηλευτικής. Οι προτάσεις της Επιτροπής θα αφορούσαν μόνο το Ιατρικό Τμήμα.

Η Επιτροπή αυτή, στην οποία είχε την τύχη να συμμετέχει ο γράφων, εργάστηκε καθ' όλη τη διάρκεια του 1982 και παρέδωσε τις προτάσεις της στη Διοικούσα Επιτροπή.

Όμως, εκτός από τις προτάσεις, υπήρχε επιτακτική ανάγκη ανεύρεσης οικοπέδου για την οικοδόμηση των κτιριακών εγκαταστάσεων της Σχολής των Θετικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Κρήτης, όπου θα λειτουργούσε προσωρινά και το Ιατρικό Τμήμα.

Ο Νίκος Παναγιωτάκης αφιέρωσε αναρίθμητες ώρες στην ανεύρεση και αγορά του κατάλληλου χώρου και στο γρήγορο και άπογο στήσιμο των προκατασκευασμένων κτιριακών εγκαταστάσεων της Σχολής, δίπλα στο Βενιζέλειο Νοσοκομείο Ηρακλείου. Ήταν το μάτι της Διοικούσας Επιτροπής και έδινε λύση ακόμα και σε δύσκολα τεχνικά προβλήματα που ανέκυπταν στη διάρκεια των οικοδομικών εργασιών.

Η οικοδόμηση προχώρησε γρήγορα και οι προτάσεις της ομάδας εργασίας έπρεπε να μεταβληθούν σε νομοσχέδια για την ίδρυση της Σχολής. Τότε, ρώτησα τον Νίκο Παναγιωτάκη: «Νίκο, τι θα γίνει με τα νομοσχέδια; Ποιος θα τα ετοιμάσει;» Και έλαβα την απάντηση: «Μην ανησυχείς. Έχω αποκτήσει τέτοια πείρα με την παραμονή μου επί τόσα χρόνια στις Διοικούσες Επιτροπές του Πανεπιστημίου Κρήτης. Θα αναλάβω εγώ αυτό το θέμα, η Ιατρική Σχολή πρέπει να λειτουργήσει στην Κρήτη χωρίς καθυστέρηση».

Ο Νίκος Παναγιωτάκης, εκτός από ερευνητής, ήταν και ένας πρακτικός και εκπληκτικά αποτελεσματικός άνθρωπος, που έφερνε εις πέρας οποιαδήποτε αποστολή είχε σχέση με την εκπλήρωση ενός ιδανικού ή ενός ευγενικού σκοπού, όπως ήταν η δημιουργία και εύρυθμη λειτουργία του Πανεπιστημίου Κρήτης. Τα ιδρυτικά νομοσχέδια, με τη φροντίδα του Νίκου Παναγιωτάκη, ετοιμάστηκαν σε λίγες μέρες. Ήταν ένας άλλος, μια νίκη κατά της γραφειοκρατίας και της ισχύος του ελληνικού ρητού «ό,τι μπορείς να κάνεις αύριο ή μεθαύριο, μην το κάνεις σήμερα».

Η νίκη αυτή οφείλεται στη γενναϊόδωρη συμβολή του Νίκου Παναγιωτάκη χάρη στην οποία έγινε δυνατή η ίδρυση και λειτουργία του Ιατρικού Τμήματος του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ας είναι αιωνία η μνήμη του.

Ο Εμμ. Κ. Δρετάκης είναι ομότιμος καθηγητής Ορθοπεδικής-Τραυματολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Ο βυζαντινολόγος Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης

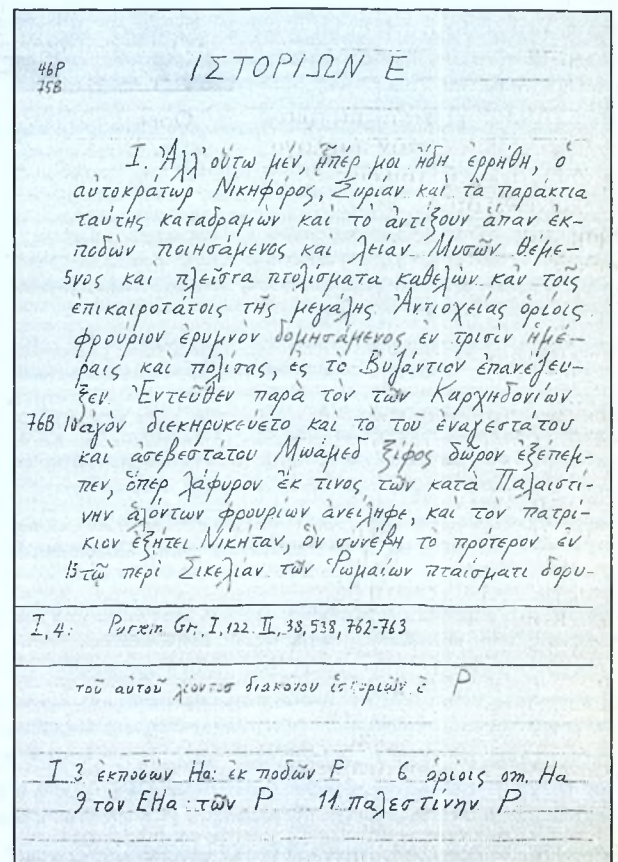
του Α. Μαρκόπουλου

Οποιος θελήσει να φυλολομετρήσει τα δημοσιεύματα του Παναγιωτάκη, από τα νεανικά του σκιρτήματα έως και τα κατάνοια που άφησε, θα διαπιστώσει εύκολα ότι άξονας των ενδιαφερόντων του ήταν πάντοτε η μελέτη της ιστορίας της Κρήτης, με ιδιαίτερη έμφαση στην Κρητική Λογοτεχνία της Αζήτης. Ή έρευνα για το Βυζάντιο, τον Μεταβυζαντινό και, γενικότερα, τον Μεσαιωνικό κόσμο παρορμήθηκε από την επιθυμία του να ζινηθεί με ασφάλεια σε όλον αυτόν τον χώρο, για τον όποιον, ως υπογραμμιστεί, όταν ο Παναγιωτάκης ξεκινούσε νεότερος την επιστημονική του σταδιοδρομία, η σχετική βιβλιογραφία ήταν γτωχή και, σε πολλές περιπτώσεις, ουσιαστικά ανύπαρκτη. Ή άνεση την όποιαν του έδινε η βαθειά γνώση των πραγμάτων, του έλετρεπε να κατευθύνεται με μεγάλη εύκολία στον πυρήνα του υπό πραγματέυση θέματος και να προτείνει λύσεις ή ρηξικέλευθες καινοτομίες: η διαπίστωση αυτή ισχύει για ό,τι έχει δημοσιεύσει ο Παναγιωτάκης, ανεξάρτητα από επιστημονικό πεδίο.

Ή πρώτη άκρως βυζαντινολογική μελέτη του Παναγιωτάκη είναι η διδακτορική

του διατριβή με τίτλο *Θεοδόσιος ο Διάκονος και το ποιήμα αυτού «Άλωσις τής Κρήτης»*, (Ηράκλειο 1960 [Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Κρητική Ιστορική Βιβλιοθήκη, 2], την όποιαν υπέβαλε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών άμέσως μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του. Δεν αποτελεί ίχνος υπερβολής αν δηλωθεί άμέσως ότι η νεανική αυτή διατριβή είναι ένα εκπληκτικά ώριμο έργο, το όποιο διατηρεί, σαράντα σχεδόν χρόνια μετά τη δημοσίευσή του, τόσο τη θέση του στη διεθνή βιβλιογραφία όσο, κι αυτό είναι ίσως σημαντικότερο, τη φρεσκάδα του. "Αν και άξονας του βιβλίου είναι ασφαλώς η κρητική έκδοση του ποιήματος του Θεοδοσίου, εκείνο που το καταξιώνει είναι τα εξαντλητικά σχόλια, τόσο γλωσσικά όσο και ιστορικά, που συνοδεύουν την έκδοση". Ο Παναγιωτάκης είχε μελετήσει διεξοδικότατα την ιστορία της Κρήτης κατά τη Βυζαντινή περίοδο² και έτσι τα όσα σημείωσε, μετά από ένδελεχη έλεγχο των πηγών, αποτέλεσαν σπουδαία παρακαταθήκη για τη μεταγενέστερη έρευνα³. Ή έκδοση του Θεοδοσίου είναι, όσο γνωρίζω, η πρώτη σχολιασμένη έκδοση βυζαντινού κειμένου στην ελληνική βιβλιογραφία και αποτέλεσε πρότυπο για μεταγενέστερες δημοσιεύσεις⁴.

• Ο Α. Μαρκόπουλος είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Χειρόγραφο του Ν.Μ.Π. από την έκδοση του Λέοντος του Διακόνου που ετοίμαζε.

Ή ανακοίνωση του Παναγιωτάκη στο Α' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο (Ηράκλειο 1961) με τίτλο «Ζητήματα της κατακτίσεως της Κρήτης υπό των Άράβων», η όποια δημοσιεύτηκε στα Πεπραγμένα του Συνεδρίου (Κρητικά Χρονικά, τόμ. 15-16 [1961-62], σελ. 9-38), βρίσκεται στην ίδια εύθεια με όσα προηγουμένως παρατηρήθηκαν. Κείμενο σημαντικό από κάθε πλευρά, εξετάζει τα σχετικά

με την αραβική κατάκτηση της Κρήτης συζητώντας πολλά χρονολογικά και τοπογραφικά θέματα γύρω από το σημαντικό αυτό γεγονός. "Όσο και αν ο Ν.Β. Τομαδάκης εξέφρασε μετά την ανακοίνωση κάποιες επιφυλάξεις για όρισμένες από τις απόψεις του Παναγιωτάκη, αν κρίνω από ό,τι έχει έκτοτε γραφεί, ή έρευνα έχει δικαιώσει τον τελευταίο και ή εν λόγω ανακοίνωση αποτελεί πλέον βασικό κείμενο για όσους ασχολούνται με την ιστορία της Βυζαντινής Κρήτης.

Ο ιστορικός του Βυζαντίου Λέων ο Διάκονος (10ος-11ος αι.) ήταν ο συγγραφέας εκείνος που απασχόλησε τον Παναγιωτάκη περισσότερο από μία τριακονταετία. "Ήδη στον πρόλογο της διδακτορικής του διατριβής ανακοινώνει ότι «... θα ακολουθήσει και ή κριτική έκδοση αργότερον του Λέοντος του Διακόνου, του ιστορικού του κυρίως αφηγομένου τα κατά την κατάληψιν της Κρήτης και την βασιλείαν του Νικηφόρου Φωκά» (Θεοδόσιος ο Διάκονος, σελ. 7). Είναι φανερό ότι ή μελέτη του Λέοντος έχει καθαρά χρητολογική άφετηρία, έφόσον έντασσόταν στο ευρύτερο πλαίσιο της έρευνας του Παναγιωτάκη για τη Βυζαντινή περίοδο της Κρητικής ιστορίας. Την πρωτοβουλία της ανάθεσης στον Παναγιωτάκη της προσετομιασίας της κριτικής έκδοσης του βυζαντινού ιστορικού, που επρόκειτο να αντικαταστήσει την παλαιά έκδοση του C.B. Hase, είχε ο Ν.Β. Τομαδάκης, στο πλαίσιο του φροντιστηρίου Βυζαντινής Φιλολογίας που διηύθυνε τότε ο ίδιος στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁷. Ο Παναγιωτάκης ξεκίνησε την ένασρόλησή του με τον Λέοντα παράλληλα με τη διδακτορική του διατριβή, αλλά ουσιαστική ώθηση στην έρευνά του έδωσε ή παραιμονή του στο Λονδίνο (1962-65) ως ύποτρόφου του Ίδρυματος Κρατικών Υποτροφιών⁸. Αμέσως μετά την επιστροφή του

Ορκωμοσία των νέων πτυχιούχων στα Γιάννενα.

στην Ελλάδα υπέβαλε τη διατριβή του επί ύφηγεσίαι: *Λέων ο Διάκονος. Α' Τά βιογραφικά, Β' Χειρόγραφα και εκδόσεις*, Αθήνα 1965 (=Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπονδών, τόμ. 34 [1965], σελ. 1-138). Η αναγόρευση του Παναγιωτάκη σε ύφηγητή έγινε τον Φεβρουάριο του 1966, αφού προηγουμένως έκανε δοκιμαστικό μάθημα για τον βυζαντινό ποιητή του 7ου αι. Γεώργιο Πισίδη. Τότε ακριβώς ήταν που τον συνάντησα για πρώτη φορά.

Ο Λέων ο Διάκονος είναι ένα αναμφισβήτητο επιστημονικό επίτευγμα. "Αν το πρώτο τμήμα της έρευνας, το οποίο καλύπτει τα βιογραφικά του ιστορικού, συγκεντρώνει τα όσα είχαν έως τότε γραφτεί κάνοντας μάλιστα όρισμένες επιτυχείς ταυτίσεις βιογραφικής ύφης⁹, το δεύτερο, ιδιαίτερα έκτενές (αγγίζει τις 90 σελίδες), θεωρείται πλέον υπόδειγμα για αντίστοιχες δημοσιεύσεις. Η εξαντλητική, φτάνοντας τα όρια της υπερβολής, περιγραφή του κώδικα Parisinus gr. 1712 που παραδίδει, ανάμεσα σε άλλα κείμενα, και τον Λέοντα τον Διάκονο, αποτελεί σημείο αναφοράς για όλους τους μελετητές, και είναι χαρακτηριστικό ότι ο K. Snipes, που περιέγραψε και πάλι το χειρόγραφο πριν από λίγα χρόνια, δεν πρόσθεσε ουσιαστικά τίποτε στα

1. Η μεταγενέστερη έκδοση του ποιήματος, έργο του H. Criscuolo (Λυρία 1979), βελτιώνει σε όρισμένα σημεία το κείμενο του Θεοδοσίου αλλά δεν αγγίζει τα σχόλια.
2. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του (*Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 15-16 [1961-62], σελ. 9*), έτοιμαζε βιβλίο για τη Βυζαντινή Κρήτη, το οποίο όμως ούδέποτε είδε το φως της δημοσιότητας.
3. Έντελως ένδεικτικά σημειώνω εδώ το βιβλίο του Θ.Ε. Δετοράκη, *Ιστορία της Κρήτης*, Αθήνα 1986, καθώς και τη διδακτορική διατριβή του D. Tsougarakis, *Byzantine Crete, From the 5th Century to the Venetian Conquest*, Αθήνα 1988.
4. Αξίζει να διαβαστεί ή από κάθε άποψη σημαντική βιβλιοκρισία που έγραψε για την έκδοση αυτή ή Α. Κομίνης, δημοσιευμένη στην *Επετηρίδα της Εταιρείας Βυζαντινών Σπονδών*, τόμ. 30 (1960-61), σελ. 596-604.
5. Ο διάλογος Τομαδάκη-Παναγιωτάκη φιλοξενείται στα *Κρητικά Χρονικά*, τόμ. 15-16 (1961-62), σελ. 39-41.
6. Βλ. για παράδειγμα το βιβλίο του Tsougarakis, *Byzantine Crete*, σποράδην, καθώς και τη χρήση ή άλλ. άνιση σύνθεση του V. Christides, *The Conquest of Crete by the Arabs (ca. 824): A Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Αθήνα 1984.

Λογοθέτη (10ος αἰ.). Ἡ ἔρευνά του ξεκίνησε ἀπὸ τὴν ταύτιση τριῶν φύλλων χειρογράφου ἀπὸ τὰ κατάλοιπα Μυστακίδη (ποῦ φιλοξενοῦνται στὴν Ἑταιρεία Βυζαντινῶν Σπουδῶν), μὲ τὸ ἑλληνικὸ χειρόγραφο ἀρ. 37 τοῦ Σεραγίου, τὸ ὁποῖο παραδίδει ἀπόσπασμα τοῦ ἐν λόγω ἱστορικοῦ ἔργου¹³. Ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἀφετηρία αὐτὴ ὁ Παναγιωτάκης μελέτησε ἐξαντλητικά, ὅπως τὸ συνήθιζε ἄλλωστε, ὅλο τὸ φάσμα τῶν συντάξεων τοῦ ἀποκαλούμενου «κύκλου» τοῦ Λογοθέτη, ἔδωσε τὶς διαφορετικὲς γραφὲς ἀνάμεσα στοὺς ἄλλους γνωστοὺς κώδικες ποὺ παραδίδουν τὴ χρονογραφία καὶ στὸ χειρόγραφο τοῦ Σεραγίου καὶ γενικὰ ἐμπλούτισε τὴ διεθνή βιβλιογραφία μὲ μία ἀκρῶς ἀξιωματικὴ συμβολή.

Μετά τὴ χρονολογία αὐτὴ οἱ ἀκραιφνῶς βυζαντινολογικὲς μελέτες τοῦ Παναγιωτάκη ἐμφανίζουν πτωτικὴ πορεία, ἐνῶ, ἀντίθετα, τὰ κείμενα ποὺ ἀφιέρωνε στὴν Κρητικὴ Ἀναγέννηση, τὰ ὁποῖα δημοσίευε παράλληλα μὲ τὰ βυζαντινολογικά, ὅπως λ.χ. οἱ «Ἱταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θέατρο. Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα» (Θέατρο, τχ. 27-28 [1966], σελ. 39-53) ἢ τὸ κλασικὸ «Ἐρευνᾶν ἐν Βενετίᾳ» (Θησαυρίσματα, τόμ. 5 [1968], σελ. 45-118), πολλαπλασιάζονταν γιὰ νὰ κρατήσουν μέχρι τέλους, ὅπως εἶναι σὲ ὅλους μας γνωστό, δεσπόζουσα θέση στὸν κατάλογο τῶν ἔργων του. Ὅμως, τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Παναγιωτάκη γιὰ τὸν Λέοντα τὸν Διάκονο παρέμενε πάντοτε σταθερὸ καὶ γόνιμο. Ἔτσι, ὅταν ἐπέστρεψε στὴν Ἑλλάδα, μετὰ ἀπὸ πολλὲς περιπέτειες, γιὰ νὰ καταλάβει θέση καθηγητῆ στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων (1970), δημοσίευσε στὴ Δωδώνη, τὴ νεοσύστατη ἐπετηρίδα τῆς ἐκεῖ Σχολῆς, τὴν ἀκόλουθη μελέτη: «Ἡ βυζαντινὴ οἰκογένεια τῶν Πλευστῶν. Συμβολὴ στὰ γενεαλογικὰ τῶν Φωκάδων» (τόμ. 1 [1972], σελ. 245-264). Πρόκειται γιὰ κείμενο

7. Ἀπὸ τὸ ἴδιο περιβάλλον εἶχε ἄλλωστε προέλθει καὶ ἡ διδακτορικὴ του διατριβὴ (Θεοδόσιος ὁ Διάκονος, σελ. 7).
8. Πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὸ ἐξωτερικόν, εἶχε ὁλοκληρώσει τὴ συντάξη τοῦ χρησιμώτατου ἐνδεικτοῦ τῶν τόμων 11-30 τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ποὺ κυκλοφόρησε ὡς τόμ. 31 τοῦ περιοδικοῦ τὸ 1962.
9. Λέων ὁ Διάκονος = Λέων ὁ Ἀσπὴνς ἀπὸ τὴ μικρασιατικὴ Ἀσσο, ὁ μετέπειτα μητροπολίτης Κασίας.
10. Βλ. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τόμ. 41 (1991), σελ. 141-161. Τὰ ἴδια ἰσχύουν καὶ γιὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ἑλληνικοῦ κώδικα Υ-1-4 τοῦ Ἑσχαριάλ, ὁ ὁποῖος, ὡς ἀπόγραφο τοῦ παρισινοῦ, παραδίδει ἐπίσης τὸν Λέοντα (Λέων ὁ Διάκονος, σελ. 85-103).
11. Αὐτὸ ἰσχύει ἀπόλυτα καὶ γιὰ τὶς βιβλιοκρισίες του, οἱ ὁποῖες συχνὰ ξεπερνοῦσαν κατὰ πολὺ τὰ ὅρια τῆς συνήθους κριτικῆς φτάνοντας σὲ παρυφῆς τῆς ἐνδελεχοῦς σπουδῆς. Μνημονεύω ἔδω δύο μόνον, οἱ ὁποῖες ἔχουν δημοσιευτεῖ στὴν Ἐπετηρίδα τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν: στὸν τόμ. 30 (1960-61), σελ. 604-616 γιὰ τὴν ἐκδόση τῶν ἔργων τοῦ Πωσίδη ἀπὸ τὸν Α. Pertusi (Ettal 1960) καὶ στὸν τόμ. 34 (1965), σελ.

ὅσα ὁ Παναγιωτάκης εἶχε γράψει, ἐνῶ ἀντίθετα παρανόησε ἄρκετά¹⁰. Ὅσο γιὰ τὴν περιγραφὴ τῶν ἐκδόσεων τοῦ Λέοντος, βρίσκεται στὴν ἴδια ἀπολύτως εὐθεία μὲ ἐκείνη τῆς χειρογράφου παραδόσεως τοῦ ἱστορικοῦ.

Μεγάλου χάρισμα τοῦ παναγιωτάκειου ἐπιστημονικοῦ λόγου ἦταν ἡ ἀκένωτη παροχὴ πληροφοριῶν οἱ ὑποσημειώσεις του, συνήθως ἐκτενεῖς, παρεῖχαν ἀφθονὰ στοιχεῖα γιὰ πολλὰ θέματα, κάνοντας συχνές (ἀλλὰ ποτὲ περιττές) παρεκβάσεις, πάντοτε σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν τελευταία βιβλιογραφία. Τὸ γεγονός αὐτὸ καθιστοῦσε τὰ κείμενά του ἀπόλυτα ἀξιανάγνωστα, ἐφόσον ἔδιναν ἀφορμὲς γιὰ περαιτέρω ἔρευνα¹¹. Ὁ Λέων ὁ Διάκονος εἶναι τυπικὸ δείγμα αὐτῆς τῆς σχολῆς, καθὼς προσφέρει πάμπολλα στοιχεῖα γιὰ τὶς χρονογραφίες τοῦ Συμεῶν Λογοθέτη, τοῦ Ψευδοσυμεῶν καὶ τοῦ Σκυλίτζη, γιὰ κείμενα τοῦ λόγιου αυτοκράτορα τῆς Νίκαιας Θεόδωρου Β' Λάσκαρη, τὸν γνωστὸ Κρητικὸ λόγον τῆς Ἀναγέννησης Ἀντώνιο Καλλέργη, τὸν ἴδιο τὸν ἐκδότη τοῦ Λέοντος C.B. Hase κ.ἄ.¹²

Λίγο μετὰ τὴν ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβὴ του ὁ Παναγιωτάκης δημοσίευσε μία λαμπρὴ μελέτη γιὰ τὴ χρονογραφία τοῦ Συμεῶν

Βενετία, στὴν αἶθουσα διαλέξεων τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου.

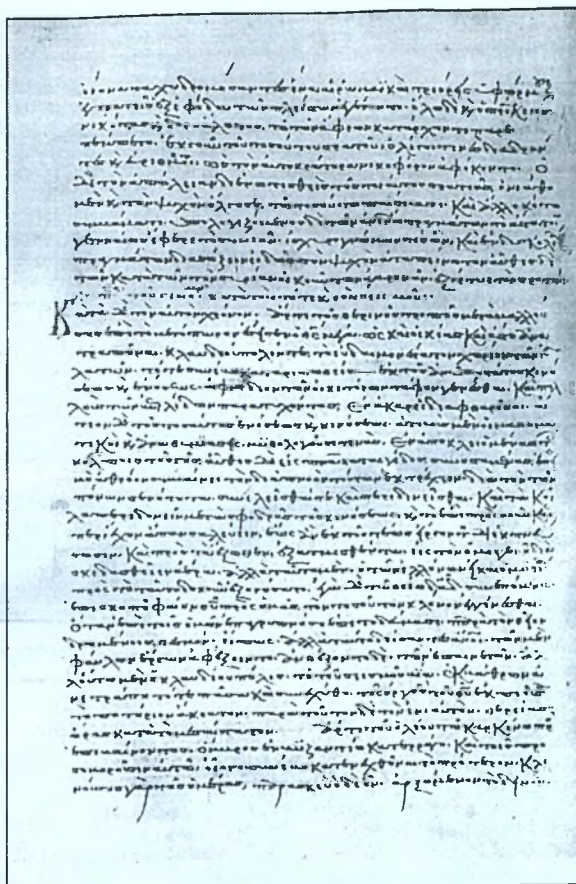
Ἡ ἀνέση τὴν
οποῖαν του
ἔδινε ἡ βαθειὰ
γνώση των
πραγμάτων,
τοῦ ἐπέτρεπε
να
κατευθύνεται
μὲ μεγάλη
ευκολία στον
πυρήνα τοῦ ὑπὸ
πραγμάτευση
θέματος καὶ νὰ
προτείνει λύσεις
ἢ ρηξικέλευθες
καινοτομίες.

ἐνδεικτικό τῆς φιλολογικῆς δεινότητος τοῦ Παναγιωτάκη, ὁ ὁπρίος, διορθώνοντας τὸ Πλεύσης σὲ Πλεύστης σὲ χωρίο τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου (40, 21-41, 7 ἐκδ. Hase), ἀποκάλυψε μίαν ἄγνωστη ὥς τότε βυζαντινὴ οἰκογένεια, ἀπὸ τίς πλέον σημαίνουσες, ὅπως ἀποδεικνύεται, στὴ Μικρὰ Ἀσία¹⁴.

Οἱ γνωστὲς σὲ ὅλους ἔρευνες τοῦ Παναγιωτάκη ποὺ ἀκολουθήσαν ἔκτοτε, πρόσφεραν πάμπολλα στὴ γνώση μας γιὰ τὸν Μεταβυζαντινὸ κόσμον καὶ τὴν Ἀναγέννηση, ἀλλὰ εἶχαν παραμερίσει τὸ Βυζάντιο, ἂν μάλιστα ἔχρινε κανεὶς ἀπὸ τίς συνήθειες ἀξιοματικῆς φράσεως του, ποὺ τόσο τὸν χαρακτηρίζαν: «Ἐνας στίχος τοῦ Ἐρωτόκριτου ἀξίζει ὅσο ὁλόκληρη ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία»¹⁵. Φαίνεται, ὁμῶς, ὅτι ἡ τελευταία, παρὰ τὰ λεγόμενά του, παρέμενε... ἀνθεκτικὴ. Ἔτσι, πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ὁ Παναγιωτάκης ἐπέστρεψε καὶ πάλι στὴ γνώση γι' αὐτὸν ἀτιμόσυνο τοῦ Βυζαντινοῦ κόσμου. Στὸν ἀμειρωματικὸ τόμον γιὰ τὸν δάσκαλό του Robert Browning, τὴν ἔκδοσιν τοῦ ὁποίου περιέλαβε στὴ σειρὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Βενετίας, δημοσίευσε ἓνα περιποῦδαστο (δανεῖζομαι ἓνα σύνθημα, καθαρὰ «δικό» του, ἐπίθετο) ἄρθρο, ὅπου ἔμμεσα ἀνιχνεύει ἓνα χαμένο σήμερα βυζαντινὸ ἱστοριογραφικὸ κείμενο¹⁶, ἐνῶ στὸ μεταξύ εἶχε σχεδὸν ὁλοκληρώσει δύο μελετήματα γιὰ τοὺς Παφλαγόνες καὶ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα ΣΤ', τὰ ὁποῖα δὲν πρόλαβαν νὰ πάρουν τὸ δρόμο πρὸς τὸ τυπογραφεῖο.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου ἀπασχολοῦσε πλέον ὅλο καὶ περισσότερο τὸν Παναγιωτάκη. Τὴν εἶχε ἄλλωστε ἀπὸ καιροῦ σχεδὸν ἔτοιμη, γραμμένη μὲ τὸ χέρι σ' ἐκεῖνον τὸν πασίγνωστο γραφικὸ χαρακτηριστὴρ μὲ τὰ μεγάλα εὐανάγνωστα, στρογγυλόσημα καλλιγραφικὰ γράμματα ἀπέμεναν ἡ σύνταξις τῆς εἰσαγωγῆς καὶ ὀρισμένα εὐρετήρια. Ἡ τεχνολογία τῶν ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν τοῦ δημιούργησε,

Φύλλο 290^v ἀπὸ τὸν κώδικα Parisinus gr. 1712 ποὺ περιέχει τὸ κείμενο τοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου.

ἀρχικά, σκεπτικισμό, ἀλλὰ στὴ συνέχεια ὄχι ἀπλῶς τὴν ἐκτίμησε ἀλλὰ καὶ τὴν χρησιμοποίησε ἀποδοτικῶτα· πέρασε στὸν ὑπολογιστὴ ὁλόκληρο τὸ κείμενο τοῦ Λέοντος, ἐνῶ τὸν γοίτευε ἡ ἀναζήτησις, μέσω τοῦ T(hesaurus) L(inguae) G(raecae), χωρίων γιὰ τὸ ὑπόμνημα πηγῶν τοῦ ἱστορικοῦ.

Τὰ κατάλοιπα τοῦ Παναγιωτάκη θὰ γίνουν ἀντικείμενο ὑψηλῆς φροντίδας, ὅπως εἶναι εὐνόητο νὰ ἀναμένει κανεὶς. Γιὰ τὸν Λέοντα τὸν Διάκονο ἔγιναν ἤδη οἱ ἀπαραίτητες ἐνέργειες, καὶ ὁ γράφων προτίθεται νὰ ἀναλάβει τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔκδοσης. Εἶμαι βέβαιος, παραφράζοντας λίγο τὸν Γρηγόρη Σηφράκη¹⁷, ὅτι καὶ ὁ βυζαντινὸς ἱστορικός, σὲ ἀγαστὴ σύμπνοια μὲ τὸν Λεονταρίτη, τοὺς Κορνάρους, τὸν Σαχλίκη, τὸν Πόρτο, τὸν Θεοτοκόπουλο ἀλλὰ καὶ τὸν Θεοδόσιο τὸν Διάκονο, θὰ ἔχει ἤδη καλωσορίσει στὴ χορεία του

372-384 γιὰ τὸ βιβλίο τοῦ Θ. Στ. Τζαννετάτου, *Τὸ Πρακτικὸν τῆς Λατινικῆς Ἐπισκοπῆς Κεφαλλληνίας τοῦ 1264...*, Ἀθήνα 1965.

12. Ἀς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ σημειώσω ὅτι τόσο ἡ μελέτη μου γιὰ τὸ ἐγκώμο τοῦ Θεόδωρου Λάσκαρη στὸν Γεώργιο Ἀκροπολίτη ὅσο καὶ ἡ διδακτορικὴ μου διατριβὴ μὲ θέμα τὴ χρονογραφία τοῦ Ψευδοσυμεῶν (Ἰωάννινα 1978), τὴν ὁποίαν εἰσηγήθηκε ὁ Παναγιωτάκης, εἶχαν ὡς ἀρετηρία τους τὸν Λέοντα τὸν Διάκονο.
13. Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τόμ. 35 (1966-67), σελ. 259-278.
14. Ἡ «τύχη» τῆς σπουδαίας αὐτῆς μελέτης δὲν ἦταν ἡ ἀναμενόμενη, καθὼς ἡ Δωδώνη δὲν κυκλοφόρησε στὸ εὐρὺ ἐπιστημονικὸ κοινὸ· ὁ Παναγιωτάκης ἤθελε νὰ τὴν ξαναγράψει χρησιμοποιοῦντας καὶ τὸ νέο ὕλικό ποὺ εἶχε στὸ μεταξύ συγκεντρώσει. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιθυμία του αὐτὴ ἔμεινε ἀνεκπλήρωτη.
15. Πάντως, ἂν κρίνω ἀπὸ τίς δύο ιδιαίτερα ἀξιόλογες μεταφράσεις ποὺ μᾶς πρόσφερε στὸ μεταξύ (Ε. Μιονί, *Εἰσαγωγή στὴν ἑλληνικὴ παλαιογραφία*, Ἀθήνα / Μορφ. Ἰδρ. Ἑθν. Τράπεζας 1977 καὶ L. D. Reynolds - N. G. Wilson, *Ἀντιγραφεῖς καὶ φιλόλογοι*, Ἀθήνα / Μορφ. Ἰδρ. Ἑθν. Τράπεζας 1981), οἱ γέφυρες δὲν εἶχαν κοπεῖ...
16. «Fragments of a Lost Eleventh Century Byzantine Historical Work?» στὸν τόμο: *Φυλλάκη, Studies in Honor of Robert Browning*, Βενετία 1996, σελ. 321-357. Λίγο πρὶν μᾶς εἶχε προσφέρει μίαν γοητευτικὴ ἀναδύρησιν στὴν πρῶμην Κρητικὴ Λογοτεχνία: «The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers*, τόμ. 49 (1995), σελ. 281-323.
17. *Αντί*, τχ. 645 (10-10-1997), σελ. 43.

Ο Ν. Μ. Παναγιωτάκης και η μελέτη της Μεσαιωνικής Δημώδους Γραμματείας

του Hans Eideneier

Αντιγράφο από την καταληκτήρια συνεδρία του Συμποσίου Neograeca Medii Aevi τον Ιανουάριο του 1986 στην Κολωνία τα λόγια του Νίκου Παναγιωτάκη:

«Πιστεύω πως όλοι μας συμφωνούμε ότι το Συμπόσιο Neograeca Medii Aevi στέφθηκε από επιτυχία. Ακούσαμε, μάθαμε και συζητήσαμε πολλά πράγματα –πολλά ενδιαφέροντα –είναι ενδιαφέροντα μόνο γι' αυτόν τον περιορισμένο κύκλο. Είναι δική μας δουλειά να κινησουμε και περαιτέρω το ενδιαφέρον.

Αυτό το Συμπόσιο αποτελεί για μας ένα καθήκον: Πρέπει να επαναληφθεί με το ίδιο θέμα και μάλιστα στο άμεσο μέλλον. Ένα τέτοιο Συμπόσιο θα πρέπει να γίνει στην Ελλάδα, στα Ιωάννινα, στο Ρέθυμνο, στην Αθήνα ή αλλού. Ως τότε –σε δύο χρόνια περίπου– θα πρέπει να υπάρξουν οι προϋποθέσεις για την ίδρυση μιας Early Modern Greek Text Society, όπως προτάθηκε από μερικούς συναδέλφους.

Πιστεύω πως αυτό το Συμπόσιο έλαβε χώρα τη σωστή εποχή. Τα τελευταία δέκα χρόνια πολλά δημοσιεύματα σχετικά με το θέμα μας έθεσαν υπό αμ-

φισβήτηση τις ως τώρα ισχύουσες μεθόδους της έκδοσης μεσαιωνικών κειμένων στη δημόσια γλώσσα. Εννοώ κυρίως τις εργασίες του Michael και της Elizabeth Jeffreys, που ανέδειξαν τη σημασία των «στερεοτύπων», και του Hans Eideneier, που υπογράμμισε τη σημασία της προφορικής παράδοσης και καθιέρωσε όρους όπως «καταγραφή από μνήμης» και «αντιγραφή κάτω από την επίδραση της προφορικής παράδοσης». Μας έδειξε ότι διάφορες παραλλαγές, που προήλθαν από την προφορική παράδοση, δεν επιτρέπεται να σημειώνονται σε ένα κριτικό υπόμνημα.

Αλλά και άλλοι συνάδελφοι με τις παρατηρήσεις και τις πρακτικές προτάσεις τους κατέστη-

Αναχωρώντας από
τη Βενετία.

σαν αναγκαία μια αναθεώρηση της κριτικής έκδοσης της παλαιάς σχολής. Δεν ξέρω αν από την «κριτική εποχή» φτάσαμε κιόλας στην «μετακριτική», οπωσδήποτε όμως περάσαμε στην εποχή της «κριτικής της κριτικής των κειμένων».

Με αυτά λοιπόν τα λόγια του αλησμόνητου φίλου Νίκου Παναγιωτάκη τελειώσαμε τον Ιανουάριο του 1986 στο Πανεπιστήμιο της Κολωνίας το πρώτο μας Συμπόσιο Neograeca Medii Aevi, Text und Ausgabe¹.

Μια Early Modern Greek Text Society δεν έχουμε ακόμα ούτε προβλέπεται πια η ίδρυσή της σε σύντομο χρονικό διάστημα. Τη θέση μιας τέτοιας Εταιρείας πήραν οι άτυπες συνεδριάσεις λιγότερων ή περισσότερων επιστημόνων στα

• Ο Hans Eideneier είναι καθηγητής της Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Αμβούργου.

πλαίσια των Neograeca Medii Aevi.

Ο ίδιος ο Ν. Παναγιωτάκης, που είχε μιλήσει το 1986 για τα Γιάννενα, το Ρέθυμνο ή την Αθήνα –σταθμοί της σταδιοδρομίας του– ως τόπο της διαπραγμάτευσης αυτού του θέματος στο πλαίσιο ενός δεύτερου Συμποσίου, πήρε την πρωτοβουλία, μόλις του δόθηκε η ευκαιρία, και το πραγματοποίησε στον τέταρτο τόπο της δραστηριότητάς του, τη Βενετία.

Το όραμα, αλλά και το σύνθημα για τη Βενετία του 1991 ήταν εκείνο που είχε πει το 1986 στην Κολωνία «Είναι καθήκον μας να κινήσουμε και περαιτέρω το ενδιαφέρον».

Το καταπληκτικό αποτέλεσμα: 69 ανακοινώσεις για όλα τα επί μέρους θέματα και για όλες τις πτυχές της δημόδους βυζαντινής και μεταβυζαντινής γραμματείας με τον γενικό τίτλο «Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας».

Οι δύο τόμοι των 1194 σελίδων που εκδόθηκαν το 1993 σφραγίζουν το άνοιγμα και την εξέλιξη μιας σύγχρονης επιστημονικής άποψης σχετικά με τούτον τον κλάδο της επιστήμης που κάθε άλλο παρά περιορισμένος είναι.

Με αυτό το πνεύμα της διεύρυνσης και της διεθνοποίησης –ζωτικής ανάγκης για την επιστήμη μας!– έλαβε χώρα και η τρίτη συνάντηση Neograeca Medii Aevi στη Vitoria της χώρας των Βάσκων με εμπνευστή και διοργανωτή τον José María Egea σε μια φιλόξενη και άκρως φιλική ατμόσφαιρα.

Και εκεί πάντα παρών και δρών και συντονίζων ο Νίκος Παναγιωτάκης.

Ο τόμος με τον τίτλο Prosa y Verso en Griego medieval με εκδότες τους J.-M. Egea και J. Alfonso εκδόθηκε το 1996.

Κατά το τέταρτο Συμπόσιο, ενώ όλα ήταν έτοιμα για το Νοέμβριο στο Πανεπιστήμιο της Κύπρου βρεθήκαμε όλοι οραφανένοι θρηνώντας την απροσδόκητη και ξαφνική απώλειά του, που συνέβη στις 30 Σεπτεμβρίου του 1997.

Θα προσπαθήσουμε, τόσο στο μνηρό μας, ενδιαμέσο, προπαρα-

Βενετία, Μάρτης 1992.

σκευαστικό Συμπόσιο τον Ιανουάριο του 1999 στο Αμβούργο, όσο και στο πέμπτο Neograeca Medii Aevi στην Οξφόρδη το 2000 να κρατήσουμε όσο μπορούμε το πνεύμα και το όραμα του Νίκου Παναγιωτάκη και σε αυτόν τον τομέα της επιστήμης.

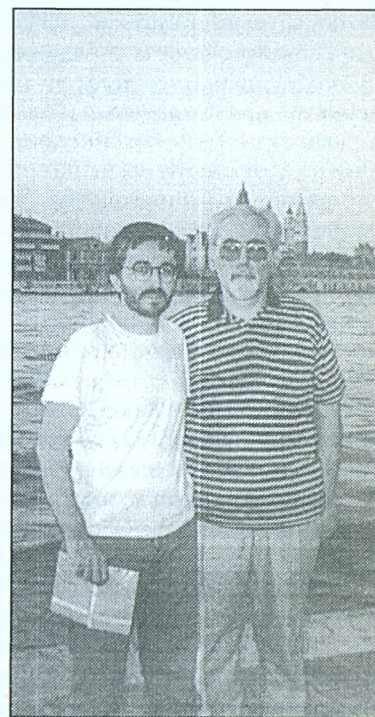
Θα ήταν παράλειψη αν δεν αναφερόμουν στο θέμα της επιστημονικής ανακοίνωσης του Νίκου Παναγιωτάκη σε εκείνο το Συμπόσιο της Κολωνίας το 1986, η μελέτη για τον κρητικό ποιητή Σαχλίκη του 14ου αιώνα. Στο Συμπόσιο την παρουσίασε σε μια περίληψη στα ελληνικά. Η γερμανική μετάφραση (από την Cornelia Pochert) όλης της ανακοίνωσης συμπεριλήφθηκε στον τόμο των Πρακτικών με τον τίτλο Sachlikisstudien 58 σελίδων και με 160 υποσημειώσεις: παράλληλα με μελέτες των Μ. Μανούσικα και Α. van Gemert η κυριότερη και πιο έγκυρη μελέτη για τον Σαχλίκη που έχουμε ως σήμερα στα χέρια μας².

Τόσα για μια μικρή μόνο πτυχή της επιστημονικής του δραστηριότητάς. Όσα για τον άνθρωπο και φίλο, την ευγένεια, την απέραντη καλοσύνη του, τη ζεστασιά της φιλοξενίας του παντού και πάντα βέβαια με την Έλλη Παναγιωτάκη, τον αμέριστο χαρακτήρα του –θα μείνει στη μνήμη μας ως παράδειγμα και καθήκον.

1. Akten zum Symposium Köln 1986, herausgegeben von Hans

Σεπτέμβριος 1996. Ανάμεσα στην Έλλη και το γιατρό Λάμπη Γιαμαλάκη.

Με τον Γιάννη Μαυρομάτη στη Βενετία.

Eidencier, Κολωνία 1987.

2. Η μελέτη αυτή βγήκε κατόπιν σε εμπλουτισμένη μορφή με τον τίτλο «Μελετήματα περί Σαχλίκη» στα Κρητικά Χρονικά 27, 1987, 7-58.

N.M. Παναγιωτάκης:

‘Ο μελετητής τῆς κρητικῆς Ἀναγέννησης

του Στέφανου Κακλαμάνη

οἱ στίχοι αὖς δείχνουν σκορπιστοί,
μῖας ρίζας εἶναι κλάδοι
Π. Πρεβελάκη, *Νέος Ἑρωτόκριτος*

Η μορφή καὶ τὸ ἔργο τοῦ Ν.Μ. Παναγιωτάκη (1935-1997), ἀγαπημένου δασκάλου καὶ ἀκούραστου συνομιλητῆ στὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τῆς κρητικῆς Ἀναγέννησης, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀξίζουν τὴν ἰδιαίτερη προσοχή μας. Ὁ διαπρεπὴς βυζαντινολόγος, ὁ ἐπιφανὴς κρητολόγος, ὁ αἰσθητικὸς μεταφραστὴς τοῦ Σαΐξπηρ, ὁ ὀξυδερκὴς διανοούμενος μὲ τὶς ἀσίγηστες ἀνησυχίες γιὰ τὰ τρέχοντα προβλήματα τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας ποὺ τὸν πλήγωνε,¹ ὁ ἀκαταπόνητος μελετητὴς τοῦ 16ου αἰώνα, «ὅπου παίχτηκε καὶ κερδήθηκε ἡ ἐπιβίωση τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ», ὁ λεπτὸς σαρκαστὴς τοῦ μονοτονικοῦ συστήματος στὰ «χρόνια τῆς γλωσσικῆς μιζέριας ποὺ περνᾶμε»,² ὁ λόγιος μὲ τοὺς ἀναγεννησιακοὺς ὁρίζοντες στὴν ἀνδρὴ ἐποχὴ τῆς ἐξειδίκευσης, ἀποτελοῦν πτυχὲς μιᾶς προσωπικότητας ποὺ σφράγισε μὲ τὴν παρουσία της τοὺς χώρους δράσης της. Ἐδῶ, κατ’ ἀνάγκη, θὰ περιοριστώ σὲ μιὰ γενικὴ διατύπωση ὁρισμένων βασικῶν, κατὰ τὴν ἀποψη μου, πλευρῶν τῆς δημιουργικῆς σκέψης τοῦ Ν.Μ.Π., καὶ ἰδίως τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον ἔπλευσε στὶς ἐπισημονικὲς «θάλασσες» τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ τόπου του.

Ἄν οἱ πρῶτες ἐκδηλώσεις τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ν.Μ.Π. γιὰ τὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση ἐντοπίζονται στὰ χρόνια τῆς ἐφηβείας στὴ γεννέθλια πόλη του μὲ τὴν ἑντονὴ πνευματικὴ ζωὴ, ἂν οἱ πρῶτες δημοσιεύσεις του στὰ *Κρητικὰ Χρονικά* καὶ τὴν *Ἀθηνᾶ* βλέπουν τὸ φῶς ἐνῶ εἶναι ἀκόμη φοιτητὴς καὶ ἐπανῶνται γιὰ «τὸ κρητικὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἀκατάβλητὴ θέληση γιὰ πυκνὴ καὶ ἐξαντλητικὴ παρακολούθηση τῶν θεμάτων» ποὺ πραγματεύεται³ καὶ γιὰ τὴν ἀνέση μὲ τὴν ὁποῖαν κινεῖται στὶς πηγὲς καὶ τὴ διεθνὴ βιβλιογραφία, τὸ ἐνδιαφέρον του γιὰ τὴν κρητικὴ Ἀναγέννηση ὁρομολογεῖται μὲ τρόπο οὐσιαστικὸ καὶ ἐντελῶς πρωτότυπο ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκπόνηση τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς του, ὅταν ἐτοιμάζει τὴν ὑφηγεσίαν του μὲ θέμα τὴ χειρόγραφη παράδοση καὶ τὶς ἐκδόσεις τοῦ βυζαντινοῦ ἱστορικοῦ Λέοντος τοῦ Διακόνου. Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐξέταση τῆς βιογραφίας τοῦ Ἀντωνίου Καλλέργη, ἐνὸς βενε-

τοκρητικοῦ εὐπατρίδη καὶ λογίου τοῦ 16ου αἰώνα, ποὺ ἦταν κατόχος μιᾶς πλούσιας σὲ χειρόγραφα καὶ ἔντυπα βιβλιοθήκης καὶ τοῦ μοναδικοῦ γνωστοῦ σήμερα χειρογράφου ποὺ παραδίδει τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Διακόνου, ὁ Ν.Μ.Π. βρέθηκε ἀναπόφευκτα νὰ μελετᾷ τοὺς ὅρους καὶ τοὺς συντελεστὲς τῆς κρητικῆς Ἀναγέννησης. Ἡ ὁρομολόγηση αὐτὴ ἐπιχειρήθηκε στὸ Λονδίνο, ὅπου εἶχε μετακινηθεῖ ἀπὸ τὸ 1962 (-1965) μὲ ὑποτροφία τοῦ ΙΚΥ, στὴν βιβλιοθήκη (τότε) τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, ὅπου, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων ἐπισημάνσεων, ἐνόησε καὶ μιὰν (τὴν πρώτη χρονικὰ) ἀνέκδοτη Ἱστορία τῆς Κρήτης, γραμμὴν στὴν ἰταλικὴ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Καλλέργη. Ὡστόσο, ἡ ἐνθουσιώδης στροφὴ του στὴ μελέτη τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἀναγέννησης συντελέστηκε μέσα στὸ ἰδανικὸ κλίμα τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Warburg Institute, τῆς ἐξειδικευμένης στὸν κόσμον τοῦ Μεσαίωνα καὶ τῆς Ἀναγέννησης καὶ στὴν ἐρμηνεία του ἀπὸ μιὰ σκοπιὰ ἐντελῶς πρωτοποριακὴ στὰ πρῶτα μεταπολεμικὰ χρόνια: ἡ χρῆσις καὶ ὁ συνδυασμὸς τῶν λογοτεχνικῶν καὶ τῶν εἰκονιστικῶν πηγῶν ὡς ἱστορικῶν πηγῶν στὴν κατανόηση τῆς πνευματικῆς παράδοσης μιᾶς κοινωνίας καὶ στὴν ἀνασύνθεσις τοῦ κόσμου της ὁδηγοῦσε τὴν ἔρευνα σὲ νέα πεδία δράσης. Ἄν καὶ ἡ μύηση αὐτὴ παρέμεινε ἀναγνωστικὴ, ὅμως ἦταν ἀρκετὴ γιὰ νὰ σηματοδέψει τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Ν.Μ.Π. καὶ νὰ προετοιμάσει τὴν ὀριστικὴ στροφὴ του στὴ μελέτη τοῦ κρητικοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὴν περίοδο τῆς Βενετοκρατίας. Τὰ βιβλία τοῦ Jacob Burckhardt⁴ καὶ τοῦ Johan Huizinga, τοῦ Jean Seznec καὶ τοῦ Ervin Panofsky, ἀλλὰ καὶ τοῦ Paul Kristeller καὶ τοῦ Myron P. Gilmore τὸν εἶχαν συναρπάσει. Σὲ μιὰ περίοδο ποὺ στὴν Ἀγγλία οἱ cultural studies γνῶριζαν σημαντικὴ ἀνθωσι (Richard Hoggart, Raymond Williams, E.P. Thompson) καὶ ὁ Ν.Μ.Π. γνῶριζε μὲ τὸ πάθος τοῦ νεοφώτιστου τὰ ἀναπεπταμένα πεδία τῶν ἀναγεννησιακῶν σπουδῶν, στὴν «καθ’ ἡμᾶς Ἀνατολὴ» ἡ κρητολογικὴ ἔρευνα στρεφόνταν γύρω ἀπὸ τὰ ἴδια πρόσωπα καὶ θέματα τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἀγγλικὴ ἐμπειρία τοῦ Ν.Μ.Π. ὑπῆρξε ἀπὸ κάθε ἀποψη καταλυτικὴ: τοῦ ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ πλουτίσει τὸν φιλολογικὸ καὶ ἱστορικὸ ἐξοπλισμὸ του καὶ νὰ προχωρήσει σὲ σημαντικὲς ἐπισημάνσεις καὶ ἐκτιμήσεις: νὰ διαπιστώσει τὸ ποιοτικὸ status τῆς τρέχουσας ἔρευνας γιὰ τὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη, τὶς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες της καὶ τὴν κοντόθωρη καὶ ἀναποτελεσματικὴ ματιά της στὰ κεντρικὰ ζητήματα τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας τοῦ νησιοῦ, νὰ

• Ο Στέφανος Κακλαμάνης εἶναι ἐπίκουρος καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Κρήτης.

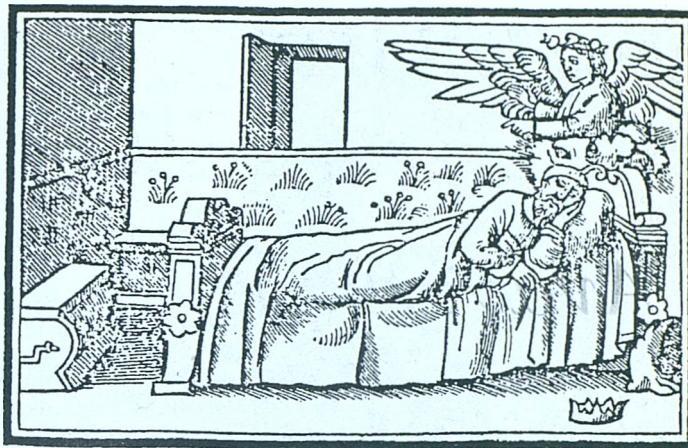

διακρίνει τους αναγκαίους ερευνητικούς αναβαθμούς που θα την έβγαζαν από τη χρόνια κρίση της και βαθμιαία θα την εδραίωναν στον χώρο ως αυτότελη έπισημονικό κλάδο, και, τέλος, να όρισει τις θεματικές προτεραιότητες στις όποιες θα έπρεπε να επικεντρώσει τις δυνάμεις του για τη βαθύτερη κατανόηση του αναγεννησιακού φαινομένου στην Κρήτη.

Να τί παρατηρεί το 1966 με άφορη την έρευνα της κρητικής Λογοτεχνίας και του «Κρητικού Θεάτρου» ειδικότερα:

«Η Κρητική Λογοτεχνία έχει προσελκύσει στον τόπο μας πολλούς έκλεκτους μελετητές, τόσους όσους ίσως κανένας άλλος τομέας της μεσαιωνικής φιλολογίας μας. Ίδιαίτερα, τα έργα του Κρητικού Θεάτρου έγιναν, στο σύνολό τους σχεδόν, γνωστά και μελετήθηκαν έξαντλητικά, όπως δείχνει ή πλουσιότατη σχετική βιβλιογραφία. Παρ' όλα αυτά, μένουν ακόμη πολλά σημεία σκοτεινά. Η θεώρηση της Κρητικής Λογοτεχνίας έχει γίνει μέχρι τώρα κάθετα, ή μελέτη δηλαδή έχει συγκεντρωθεί στα έργα, χωρίς την απαραίτητη σύνδεσή τους με το περιβάλλον και την εποχή. Έκείνο που λείπει είναι ή συστηματική τοποθέτηση της Κρητικής Λογοτεχνίας μέσα στα ιστορικά και πολιτιστικά πλαίσια του χώρου όπου αυτή εμφανίζεται. Για τα έργα του Κρητικού Θεάτρου λ.χ. δεν έχουν ακόμη ξεκαθαριστεί όρισμένα βασικά πράγματα. Γράφονταν για να παρασταθούν, κι αν ναί, ποιό ήταν το κοινό τους; Ποιά δεκτικότητα προϋπήρξε που δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συγγραφή τους; Ποιό πολιτιστικό κλίμα τα διατηρούσε; Χαρακτηριστικό είναι ότι για τους περισσότερους συγγραφείς δεν ξέρουμε παρά μόνο το όνομα, συχνά ούτε κι αυτό. Σ' όλα αυτά τα σημαντικά έρωτήματα δεν μπορούμε να δώσουμε ικανοποιητική απάντηση. Και δικαιολογημένα. Την Κρήτη του 16ου και του 17ου αιώνα ή γνωρίζουμε πολύ λίγο».⁵

Υπό το πρίσμα αυτό, οί μελέτες του για την πνευματική ζωή στην Κρήτη κατά τους δύο τελευταίους αιώνες της Βενετοκρατίας υπήρξαν ρηξικέλευθες. Η έντυπωσιακή έμβριθείας μελέτη του για τις ακαδημίες στην Ίταλία και στην Κρήτη και για τον ρόλο τους στην καλλιέργεια του Θεάτρου υπήρξε από πολλές πλευρές πρωτοποριακή: αν και γράφτηκε μακριά από το πρωτογενές ύλικό, με μοναδικά έφοδια τη διαθέσιμη στις Βιβλιοθήκες του Λονδίνου βιβλιογραφία, ή μελέτη αυτή άνοιξε νέους δρόμους στον ίδιον (ή σύνδεση της κρητικής με την ευρωπαϊκή) Αναγέννηση δεν ήταν πλέον μιά θεωρητική πρόταση, αλλά μιά πραγματικότητα που θεμελιωνόταν στην άναγνώριση ότι και στην Κρήτη του 16ου αιώνα υπήρχαν οί ίδιες ή ανάλογες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές προϋποθέσεις που υπήρχαν και στη Δύση), και, κάπως καθυστερημένα, στην έρευνα της πολιτισμικής ιστορίας του νησιού. Ο Ν.Μ.Π. αποκάλυψε έναν όλόκληρο κόσμο λογίων, ποιητών, φιλοσόφων και ιστορικών που για περισσότερο από μισό αιώνα δρούσαν στα μεγάλα άστικά κέντρα της Κρήτης και με τη πλούσια δράση τους συμμετείχαν ενεργά στα πολιτισμικά δρώμενα του νησιού συντηρώντας κύκλους λογίων και ιδρύοντας συλλόγους (ακαδημίες) όπου συγκεντρώνονταν και συζητούσαν φιλολογικά και έπισημονικά θέματα, θεράπευαν τις Μούσες και τα γράμματα. Εύρισκαν έτσι λύση πολλές σκοτεινές στην έρευνα πλευρές της κρητικής πνευματικής ζωής στον 16ο και 17ο αιώνα και που ως τότε αντιμετωπιζόταν ως μυστηριώδεις γρίφοι και ως περιέργες και σπασμωδικά οργανωμένες εκδηλώσεις μιάς κοινωνίας, τα δομικά

Μπεργαδής, Απόκοπος, Βενετία, έκδοση Stefano da Sabio, 1529.

στοιχεία της οποίας δεν ήταν ακόμη προφανή, ή, έστω, όρατά στους μελετητές⁶. Έκτοτε ο Ν.Μ.Π. θα επικεντρώσει τις έρευνές του⁷ στην περιγραφή και την άποτίμηση της αναγεννησιακής διάστασης του κρητικού πολιτισμού, έτσι όπως τη συνέλαβε και την προσέγγισε άδρομερώς στη μελέτη του αυτή.⁸ Με την πρώτη ευκαιρία, το 1968, ο Ν.Μ.Π. ταξιδεύει στη Βενετία και ως φιλοξενούμενος έρευνητής του εκεί Έλληνικού Ίνστιτούτου εργάζεται πυρετωδώς στα Άρχεία και τις Βιβλιοθήκες της πόλης των δόγηδων «με άπαράμιλλον ζήλον, μεθοδικότητα και εύστοχίαν» και με έντυπωσιακά αποτελέσματα: «Δυνάμεθα να βεβαιώσωμεν άδιστάκτως ότι ούδεις μέχρι σήμερα έρευνητής ή φιλοξενούμενος του ήμετέρου Ίνστιτούτου ειργάσθη άποδοτικώτερον αυτού, έσχε σημαντικώτερα εύρήματα και συνεκέντρωσεν άφρονώτερον και άξιολογώτερον ύλικόν».⁹ Η κρίση αυτή του καθ' ύλην αρμόδιου Μ.Ι. Μανούσακα άποδίδει το εύρος και το βάθος της γνώσης και της έρευνητικής δεινότητας του Ν.Μ.Π. σε μιά περίοδο που ή κρητολογική έρευνα, «σαστισμένη» από τις άλλεπάλληλες αλλαγές του γνωστικού όρίζοντα,¹⁰ άναζητούσε νέα ταυτότητα και μακροπρόθεσμους στόχους.¹¹ Αυτή ή έντυπωσιακή συγκομιδή ύλικού (ένμερει βιβλιογραφικά έντοπισμένη από την περίοδο του Λονδίνου¹²) θα τροφοδοτήσει σειρά δημοσιευμάτων του Ν.Μ.Π., που κυκλοφόρησαν στα άμέσως επόμενα χρόνια, και θα καθορίσει τα μελλοντικά του βήματα. Όσοι παράμετροι του κρητικού αναγεννησιακού πολιτισμού είχαν άρχισι να μορφοποιούνται από την άναγνωστική περίοδο του Λονδίνου τεκμηριώνονταν τώρα με το άφθονο ιστορικό και λογοτεχνικό ύλικό που έντόπισε (και με τον όριστικότερο δυνατόν τρόπο) στη φιλική, τη γνώριμη από τις άναγνώσεις και την άνεξάντλητη γοητευτική Βενετία. Τότε άκρβώς είναι που άναδύθηκε σε όλο του τό εύρος ό άγνωστος ένπολλοίς ή και έλάχιστα ως τότε τεκμηριωμένος στις πηγές κόσμος, που παρέμενε κρυμμένος στα χειρόγραφα της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, του Museo Civico Correr και του Κρατικού Άρχείου.

Οί «Έρευναι έν Βενετία» δεν είναι τίποτε άλλο παρά μιά εκ των ύστερων τεκμηρίωση, ένας δεύτερος και έκτενέστερος ύπομνηματισμός των είδήσεων που περιέχονται και των υποθέσεων και διαπιστώσεων που διατυπώνονται στις δύο προηγούμενες μελέτες του για τον Λέοντα τον Διάκονο και για τις Ίταλικές Ακαδημίες του Χάνδακα. Οί έξ άρχής καθορισμέ-

Ο Ν.Μ.Π. με τον φίλο και συμμαθητή του (δεξιά) Γιάννη Καλυβιανάκη, σήμερα συμβολαιογράφο του Ηρακλείου.

νοι από τόν ἴδιον (σ. 45) ἄξονες τῆς ἔρευνας του ἦταν 1) ἡ συναγωγή εἰδήσεων γιὰ τὸν Ἀντώνιο Καλλέργη καὶ 2) ἡ ἀνέυρεση νέων στοιχείων γιὰ τὴν Ἀκαδημία τοῦ Χάνδακα καὶ γιὰ τὴν ταυτότητα καὶ τὴν ἐργογραφία τῶν μελῶν τῆς. Τὰ πορίσματα τῆς ἔρευνας ἐκείνης, γιὰ τὴν ὁποία δημοσιεύθηκε (γεγονὸς χωρὶς προηγουμένου) ἡ ὁ γ δ ο ν τ α σ ἔ λ ι δ ῆ ἔκθεση πού ὑπέβλεπε στὸν διευθυντὴ τοῦ Ἰνστιτούτου, ἀνέτρεπαν τὴν ὥς τότε διαμορφωμένη

εἰκόνα γιὰ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγή, ἐπιβεβαιώναν τὶς ἀπόψεις τοῦ Ἀλεξίου γιὰ τὴν κρητικὴ κοινωνία καὶ τὸν χαρακτήρα τῆς λογοτεχνίας τῆς¹³ καὶ ὁδήγησαν μακροπρόθεσμα τὶς συναφεῖς κρητολογικὲς ἔρευνες σὲ ριζικὴ ἀνανέωση. «Αἱ ἔρευνα τοῦ κ. Ν.Μ.Π.», καταλήγει ὁ Μανούσας, «ἀπεκάλυψαν τὴν κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς Βενετοκρατίας ὑπαρξίν ἐν Κρήτῃ ἀξιολογωτάτης πνευματικῆς κινήσεως καὶ πολυαριθμοῦ κύκλου ἐλληνογλώσσων καὶ ἰταλογλώσσων λογίων, περὶ τῶν ὁποίων ὀλίγιστα ἢ οὐδὲν ἐγνωρίζομεν μέχρι τοῦδε. Αἱ ἔρευνά του θὰ διανοίξουν νέους ὁρίζοντες καὶ θὰ δώρουν ἀφορμὴν μελέτης πλείστων νέων θεμάτων».¹⁴ Τέλος, ἡ ἀνάδειξη τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου ὡς τῆς διαπρεπέστερης μορφῆς στὴν πνευματικὴ σκηνὴ τοῦ Χάνδακα στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα ἔφερε τὸν Ν.Μ.Π. ἀναπότρεπτα μπροστὰ στὸ ἄλλο μεγάλο θέμα πού τὸν ἀπασχόλησε, τὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητας τοῦ ποιητῆ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ τὸν ἐντοπισμὸ τῆς στὸ πρόσωπο τοῦ βενετοκρητικοῦ εὐγενῆ καὶ ἰταλόγλωσσου ποιητῆ Βιτσέντζου Κορνάρου, ἀδελφοῦ τοῦ Ἀνδρέα. Ἦταν ὅμως ἔτοιμη ἡ ἐπιστημονικὴ κοινότητα νὰ ἐκτιμῇ τὶς βαθύτερες συνέπειες ἐκείνων τῶν διαπιστώσεων;

Οἱ ζωηρὲς ἀντιδράσεις (πού κυμάνθησαν ἀπὸ τὴ συγκρατημένη ἀποδοχὴ ὡς τὴν ἀβασάνιτη ἀπόρριψη) μὲ τὶς ὁποῖες ἔγινε δεκτὴ ἡ εἰσηγησὴ του γιὰ τὸν ποιητὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» στὸ Δ' Διεθνὲς Κρητολογικὸ Συνέδριον¹⁵ ἔδειχναν πόσο ἀνέτομο ἦταν ἕνα μέρος τῶν μελετητῶν τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας νὰ ἀφομοιώσει δημιουργικὰ τὰ νέα στοιχεῖα μέσα στὰ καινούργια πολιτισμικὰ συμφραζόμενα. Ἡ ὑπαρξὴ παράλληλης μὲ τὴν ἐλληνικὴ καὶ πλουσιότατης ἰταλόγλωσσας λογοτεχνικῆς παραγωγῆς, ἡ πρωτόγνωρη ἀνθήσις τῆς κρητικῆς ἱστοριογραφίας σύμφωνα μὲ τὰ οὐμανιστικὰ καὶ ἀναγεννησιακὰ πρότυπα, ἡ σύνθεσις ἐπικῶν ἔργων σὲ Ἀριόστειο ὕψος, μέτρο καὶ γλώσσα, ἡ σύνθεσις ἐπιστημονικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ θεολογικῶν πραγματειῶν, ρητορικῶν λόγων, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ καὶ λατινικοῦ ἐπιγράμματος,

κ.ο.κ., ἀνέτρεπαν τὸ φτωχὸ ἐλληνογλωσσό λογοτεχνικὸ σκηνικὸ καὶ ἀποκάλυπταν μιὰ κοινωνία πού βρισκόταν ὄχι στὸ περιθώριο ἀλλὰ μέσα στὶς πολιτισμικὲς ἐξελίξεις, χάρις στὴν οἰκονομικὴ καὶ ταξικὴ ὀργάνωσή της, στὴν ἀμβλυνση τῶν ἐθνικῶν καὶ θρησκευτικῶν διαφορῶν τοῦ πληθυσμοῦ, στὸν ἐσωτερικὸ δυναμισμό καὶ τὴ διαπλασμένη στὸ πέρασμα τῶν αἰῶνων ροπὴ τῆς πρὸς τὸν συγκρητισμό. Ἡ ἐμμονὴ στὴν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς παράδοσης σὲ μιὰ κοινωνία πού βρισκόταν ὑπὸ ξένη (βενετικὴ) κατοχὴ γιὰ περισσότερους ἀπὸ τέσσερις συναπτοὺς αἰῶνες, καὶ ἡ ὁποία ἐπίδρασις διατηροῦσε θαλεροὺς τοὺς δῆθεν δημιουργικοὺς ρυθμοὺς τῆς ἐκατὸν πενήντα χρόνια μετὰ τὴν πτώση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κέντρου, ἀποτελοῦσε σταθερὴ ἐρμηνευτικὴ παράμετρο τῆς κυρίαρχης ἀντίληψης. Ἄν καὶ ὁ πρῶτος πού ἔδειξε τὶς ἀδυναμίες τῆς σκέψης τοῦ Στέφανου Ξανθοῦδιδι ἦταν ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου,¹⁶ στὸν Ν.Μ.Π., νομίζω, ὀφείλεται ἡ ὀριστικὴ ἀπόδειξη τοῦ πόσο δύσκαμπτη καὶ ἀνομοιογενὴς ἦταν ἡ Ξανθοῦδιδεια θέασις τῶν κρητικῶν πραγμάτων καὶ πόσο μερικὲς φορὲς παραπλανητικὴ στάθηκε ἡ «βαριά σκιά» τοῦ πατέρα τῆς Κρητολογίας στὴ μελέτῃ τῆς ἱστορίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τῆς βενετοκρατούμενης Κρήτης.¹⁷

Πράγματι, στὴ δεκαετία τοῦ '80 ἡ ἐμμονὴ σὲ σαθρὰ ἐρμηνευτικὰ καὶ ἰδεολογικὰ σχήματα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα δύσκολα μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ, ὅπως δύσκολα μπορεῖ νὰ διακαλογηθεῖ καὶ ἡ διάρκεια τῆς ἀντοχῆς τῶν σχημάτων αὐτῶν μέσα στὸν χρόνο. Χρειάστηκε μεγάλη προσπάθεια, συστηματικὲς φιλολογικὲς καὶ ἀρχεακτικὲς ἔρευνες πού ἀνέδειξαν μετὰξὺ ἄλλων τὴν οὐσιαστικὴ μέθεξις τῆς κρητικῆς κοινωνίας στὰ σύγχρονά της εὐρωπαϊκὰ δρώμενα καὶ ἄλλες ἀνάλογες ἐμβέλεις μὲ τοῦ Ν.Μ.Π. μελέτες γιὰ τὶς ἀπαρχὲς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τῆς πρώτης ἀκμῆς¹⁸, γιὰ νὰ ἀνατραπεῖ ὁ καταθλιπτικὸς αὐτὸς ὁρίζοντας. Ἄς μὴν ξεχνᾶμε ὅτι αὐτὸ πού σήμερα θεωρεῖται προφανὲς καὶ αὐταπόδεικτο δὲν ἦταν ἔτσι πρὶν ἀπὸ λίγα μόλις χρόνια. Ὁ Γιώργος Σεφέρης (1947) τὸ εἶχε πρὶν χωρὶς περιστροφές: «Ξέρουμε πολὺ πῶς πραγματικὰ τοὺς ἀνθρώπους πού ζοῦσαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Ὀμήρου ἢ τὴν ἐποχὴ τοῦ "Συμποσίου" παρὰ τοὺς ἀνθρώπους πού ἔβλεπαν τὴν "Εὐρωφίλη" στὸ θέατρο», καὶ ὁ Ν.Μ.Π. τὸ ἐπαναλάμβανε τὸ 1966.¹⁹

Ὁ Ν.Μ.Π. τόλμησε ἐπίσης τὶς πρώτες συστηματικὲς μελέτες σὲ γνωστικούς τομεῖς πού ἐθεωροῦντο terra incognita, ὅπως λ.χ. ἦταν ἡ κρητικὴ μουσικὴ κατὰ τὴ Βενετοκρατία. Ἔτσι, χάρις στὶς πολυετεῖς (1983-1990) ἔρευνές του γιὰ τὸν Φραγκίσκο Λεονταρίτη, τὸν Κρητικὸ el Greco τῆς δυτικῆς μουσικῆς, πού διέπρεψε στὸν Χάνδακα, στὴ Βενετία καὶ στὴν αὐτοκρατορικὴ αὐλὴ τοῦ Μονάχου, κατάφερε νὰ ἐξιχνιάσει τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πολυκύμαντὴ ζωὴ του καὶ νὰ συγκεντρώσει τὸ σωζόμενο ἔργο του, καὶ μὲ τὸ βιβλίο πού τοῦ ἀφιέρωσε, νὰ δώσει σάρκα καὶ ὀστά σὲ μιὰ ἀνθρώπινη σκιά τῆς ὁποίας μόνο τὸ ὄνομα ἦταν γνωστὸ σὲ ἕναν μικρὸ κύκλο εἰδικῶν. Ἀνάλογης σημασίας εἶναι ἡ ἀνάδειξη τῆς συμμετοχῆς ἐπώνυμων κρητικῶν λογίων (Φραγκίσκος Πόρτος, Ἰωάννης Κασομάτης, Μανούσος Μαράς, κ.ἄ.) στὸ κίνημα τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ τῆς (τραγικῆς γιὰ μερικοὺς ἀπὸ αὐτοὺς) τύχης πού εἶχαν ὅταν ἔπεσαν στὰ δίχτυα τῆς Ἱερᾶς Ἐξέτασης τῆς Βενετίας καὶ πέρασαν ἀπὸ δίκη, ἢ ἀποκρυπτογράφηση τῶν μορφωτικῶν, δογματικῶν καὶ ἰδεολογικῶν καταβολῶν, τῆς τεχνικῆς του κατάρτισης καὶ τῆς ἐπαγγελματικῆς δράσεως τοῦ Δομῆνικου Θεοτοκόπουλου κατὰ τὴν κρητικὴ περίοδο τῆς ζωῆς του, ἡ

λεπτομερής χαρτογράφηση των ορίων και των ποικίλων εκδηλώσεων του ανώτερου και του κατώτερου (λαϊκού) πολιτισμού της Κρήτης (Francesco Barozzi, Piero Zancarlo, Αντώνιος Πανταλέος, Νικόλαος Παπαδόπουλος, κ.ά.), ή πλατιά διάδοση του αλφαριθμητισμού και της παιδείας στις τάξεις του κρητικού πληθυσμού, κ.ά. Επίσης, ο Ν.Μ.Π. έδειξε τόν βαθμό διείσδυσης της δυτικής (πρωτίτως της Ιταλικής) λογοτεχνίας και σκέψης, από τόν ύστερο Μεσαίωνα ως τις παρυφές της 'Αναγέννησης, στην κρητική κοινωνία με μιὰ από τις πλουσιότερες σέ διαπιστώσεις εργασιές του για τὸ ἰταλικὸ ὑπόβαθρο τῆς πρώτης κρητικής λογοτεχνίας· και με καλοδουλεμένες φιλολογικὲς ἐργασίες κατάφερε νὰ ἀποσαφηνίσει χρονολογικὲς ἀτέλειες και νὰ ἐμπλουτίσει τὸν κανόνα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας με κείμενα και νὰ προσφέρει στοὺς μελετητὲς τῆς ἀξιόπιστες κρητικὲς ἐκδόσεις. Ἀνολοκλήρωτη ἔμεινε ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ κινήματος στὴν Κρήτη (Λεόντιος Πιλάτος, Πέτρος Φιλάρης, Γεώργιος Τραπεζούντιος, Ἰωάννης Συμεωνάκης και ὁ κύκλος του, καρδινάλιος Βησσαρίων, Μιχαὴλ Ἀποστόλης, κ.ά.) βάσει τῶν νεότερων πορισμάτων τῆς ἐρευνας, θέμα πού τὸν ἀπασχολοῦσε τελευταία.

Ἡ ἐρμηνεία τῆς πολιτισμικῆς ἱστορίας τῆς Κρήτης ὄχι ἐπὶ τῇ βάσει κάποιων θεωρητικῶν σχημάτων, ἀλλὰ κυρίως τῆς ἐνδελεχοῦς ἐρευνας και μελέτης τοῦ πρωτογενοῦς ὕλικου ἀπέτελεσε τὴ σταθερὴ ἐπιδίωξη τοῦ Ν.Μ.Π.. Φυσικὰ μιὰ τέτοια στόχευση προϋπέθετε ρήξεις περισσότερο ἢ λιγότερο δυναμικὲς με τὴν παραδοσιακὴ θεωρία και πράξη, και ὑψηλὴ θεωρητικὴ και μεθοδολογικὴ ἀνανέωση στὴν προσέγγιση τοῦ ὕλικου. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι αὐτὴ ἡ τελευταία προϋπόθεση δὲν εἶναι πάντοτε εὐδιάκριτη στὸ ἔργο του: ὁ Ν.Μ.Π. δὲν ἔπαψε ποτὲ νὰ ἐντοπίζει, νὰ μεταγράφει και νὰ δημοσιεύει πρωτογενεῖς ὕλικὸ και νὰ ἀκολουθεῖ, κατὰ τὰ φαινόμενα, τὴν παραδοσιακὴ μέθοδο, πού ἔμενε στὴ γραμμικὴ ἀρίγηση τῶν γεγονότων και στὴν ἐκδοσι καὶ τὸν ἐξαντλητικὸ ὑποινηματισμὸ τῶν πηγῶν. Ἡ ἀνανεωτικὴ δύναμη τοῦ Ν.Μ.Π. προκύπτει ἀπὸ τὴ θεματικὴ πού τὸν ἀπασχόλησε και ἀπὸ τὴν προβληματικὴ πού ξεδίπλωσε μελετώντας, ἀναλύοντας και ἐρμηνεύοντας τὴν ἀνθρώπινη δράση και συμπεριφορὰ μέσα στὰ κοινωνικο-οικονομικὰ και πολιτισμικὰ της συμφραζόμενα. Γιὰ τὴ βαθύτερη κατανόηση τῶν φαινομένων ἔσχυσε και μελέτησε κάθε εἶδους διαθέσιμη πηγὴ: τὰ ἀμειγρῶς λογοτεχνικὰ κείμενα, τὰ ἔμμετρα και πεζὰ ἰταλόγλωσσα ἔργα τῶν λόγιων κύκλων μιᾶς κοινωνίας ἐμπνευσμένης ἀπὸ τὴ σύζευξη τοῦ βυζαντινοῦ με τὸν ἰταλικὸ-λατινικὸ πολιτισμὸ, τὰ ἐντυπα ἰταλικὰ φυλλάδια, τὰ λιτὰ και δυσανάγνωστα σημεῖωματα (ἐνθυμήσεις), οἱ δοκιμὲς γραφῆς και οἱ σημειώσεις τῶν νοταρίων στὰ παράφυλλα τῶν κατωτίχων τους, τὰ περιεχόμενα ἑνὸς χειρογράφου και ἡ ἀναζήτησι τῆς ταυτότητας και τοῦ ἰδεολογικοῦ κόσμου τῶν γραφέων του, τὰ οἰκόσημα και οἱ συμβολισμοὶ τους, οἱ ἀλληγορικὲς imprese τοῦ «Ἐρωτοκρίτου», τὰ πρακτικὰ ἀνακρίσεων, οἱ ἐπίσημες ἐκθέσεις και ἀνα-

Εὐάγγελος Χρυσός, Κώστας Στεργιόπουλος, Ν.Μ. Παναγιωτάκης.

φορὲς ἀξιωματοῦχων τοῦ Κράτους και τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, κ.ά., ἀποτελοῦν τὸ γόνιμο ἔδαφος πάνω στὸ ὁποῖο ἐργάστηκε γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀτομικῶν και τῶν συλλογικῶν προτιμήσεων, τῆς σχέσης τοῦ ἀτόμου με τὸν κόσμον του και τὴν ὀργανωμένη πολιτεία, τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας με τὴν κοινωνία. Ἡ κρητικὴ ματιά τοῦ Ν.Μ.Π. δὲν ἐκτονώνεται με τὴ στεγνὴ και ἀνέμπνευστη δημοσιοποίηση τοῦ ἀνέκδοτου ἱστορικοῦ ὕλικου, δὲν σβῖνει μέσα στὸ ὄρα μιᾶς ἄπνοης ἱστοριοδικρικῆς ἄσκησης, ἀλλὰ στοχεύει εὐθύβολα με τὴν εὐμέθοδη και ἐξαντλητικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου στὴ νηφάλια στάθμισή του γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ ἀτομικοῦ και τοῦ συλλογικοῦ και τὴν κατανόηση τοῦ παρελθόντος. Ἡ ἀναζήτησι τῶν μηχανισμῶν παραγωγῆς και ἀναπαραγωγῆς τῶν πνευματικῶν προϊόντων, τῆς φύσης και τῆς ἰδιοσυστάσις τοῦ πολιτισμικοῦ προϊόντος, τῆς ταυτότητας και τῶν καταβολῶν τοῦ κρητικοῦ δημιουργοῦ, τοῦ συγκρητικοῦ μεγέθους με τὸ ὁποῖο κάθε φορὰ αὐτὸς ἀναμετρεῖται, τῆς περιορῆουσας ἀτμόσφαιρας και τῶν ἐσωτερικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας πού τὴν θέτουν σὲ ἀδιάκοπη κίνηση και ἀλλαγὴ, ἀποτελοῦν σταθερὰ ζητούμενα τῆς σκέψης του.

Οἱ στοχεύσεις αὐτὲς δὲν εἶναι σὲ καμία περίπτωσι θεωρητικὲς· δὲν εἶναι ἰδεολογικὲς θέσεις ἐνταγμένες σὲ ἕνα εὐρύτερου βεληνεκοῦς θεωρητικὸ κείμενο. Ἡ θεωρία ἄφησε τὸν Ν.Μ.Π. «παγερά ἀδιάφορο», ὅπως συνήθιζε νὰ λέει, ἐὰν αὐτὴ δὲν προέκυπτε ἀπὸ συγκεκριμένη διαδικασία ὀρθολογιστικὰ ὀργανωμένη και ἄμεσα ἐξαρτημένη ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν. Πρόκειται γιὰ ὑποθέσεις ἐργασίας πού ὡς ἕνα, σημαντικό, βαθμὸ προωθήθηκαν και διεκπεραιώθηκαν ἀπὸ τὸν ἴδιον πάνω στὴ βάση τῆς ἐξέτασις τῶν γραπτῶν πηγῶν τῆς Βενετοκρατίας στὴν Κρήτη. Ὁ Ν.Μ.Π. δὲν ἀπομακρύνεται ποτὲ ἀπὸ τὸ συμπαγὲς πεδίο τῶν πηγῶν του, γεγονός πού τοῦ ἐπιτρέπει νὰ συλλαμβάνει, καθαρότερα ἴσως ἀπὸ κάθε ἄλλη προσέγγισι, τὴν ἱστορικὴ πραγματικὴτητα με τὰ διασταυρούμενα ἰδεολογικὰ ρεύματα, και τὰ κοινωνικὰ μορφώματα πού συμβάλλουν στὶς ἀτομικὲς και συλλογικὲς ἐκδηλώσεις. Με ποιά ὕλικά συντίθεται τὸ φαινόμενο τῆς 'Αναγέννησης στὴν Κρήτη; Ποιὲς δυνάμεις ἀπεγκλώβισαν τοὺς κρητικούς

δημιουργούς από τη βυζαντινή παράδοση των 16ο αιώνα και τους ώθησαν προς νέους εκφραστικούς δρόμους. Νηφάλιες απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά μπορούν να δοθούν, μās διδάσκει, μόνο εφόσον αναλυθούν οι πρωτογενείς πηγές και αναδειχθούν οι εσωτερικές δυνάμεις της κρητικής κοινωνίας.

Τό αίτιμα για μιά συνολική έρμηνεία της κρητικής 'Αναγέννησης και των έξαρτήσεων της από την ευρωπαϊκή όμολογή της τόν άπασχολούσε διαρκώς. 'Ο Ν.Μ.Π. άντιμετωπίζει τό φαινόμενο αυτό στην ολόκληρά του και με διεσδυτικές έρευνες έπιμέρους θεμάτων προσπαθεί να σταθμίσει την ποιότητα και την άντιπροσωπευτικότητα των διεργασιών που συντελούνταν στην κρητική κοινωνία και να αναδείξει τις ιδιαίτερες δυναμικές που ή κάθε θεματική περιοχή έμπεριέχει και άσκει στην τελική σύνθεση. 'Ο κρητικός πολιτισμός της 'Αναγέννησης άντιμετωπίζεται ως σύγχρονη έκδήλωση του ευρωπαϊκού, τά κρητικά προϊόντα ως άπτες έκδηλώσεις του και οι κρητικοί δημιουργοί του ως φορείς του πνεύματός του. Χρειάζεται να φθάσουμε στα τέλη της δεκαετίας του '80 για να δούμε να βγαίνουν σιγά-σιγά οι πρώτες ολοκληρωμένες συνθετικές καταθέσεις του και μάλιστα άρχικά σε κάποιες από τις λιγότερο οικείες για τόν ίδιον περιοχές (λ.χ., για τη μουσική). Ήταν σαφές ότι ό Ν.Μ.Π. έργαζόταν για τη μεγάλη σύνθεση. Την άνυπαρξία εργασιών ύποδομής (δημοσιευμένο άρχαικό ύλικό, άξιόπιστες έκδόσεις κειμένων όχι άποκλειστικά λογοτεχνικών, έπιμέρους προσεγγίσεις σε άλλα μεγάλα θέματα, κ.ά.) προσπάθησε να την άντιμετωπίσει με προσωπικές έρευνες και με άναθέσεις έρευνών σε μαθητές του, πάντοτε όμως υπό την άμεση καθοδήγησή του. 'Ομως, παρά τις προσπάθειες που έγιναν, ήταν ολοφάνερο ότι τά κενά ήταν άδύνατο να καλυφθούν σε εύθετο χρόνο και μάλιστα με την έπιθυμητή πληρότητα. Ή σύνθεση που ζητούσαμε θα άργούσε άκόμη πολύ...

Ή θεματική και ή έρευνήτική όπτική του Ν.Μ.Π. δέν άργησε να βρει μαθητές και μιμητές: νέοι φιλόλογοι, ιστορικοί, ιστορικοί της τέχνης, άκόμη και άρχιτέκτονες, έκαναν τά πρώτα τους βήματα στην έρευνα με όδηγό τόν Ν.Μ.Π., συχνά άρχίζοντας από ένα πρώτο άνέκδοτο ύλικό που έκείνος γενναϊόδωρα τούς έμπιστεύθηκε. Είναι σαφές ότι οι μελέτες αυτές άποτελούσαν μέρη ενός μακρόπνοου έρευνήτικού προγράμματος που είχε σοφά καταστρωθεί και όργανωθεί από τόν ίδιο, άκόμη και στις ειδικότερες συνιστώσες του: οι άμεσες και άκριβείς απαντήσεις που έδινε στα «δύσκολα» ερωτήματα που μās άπασχολούσαν και ή άπλόχερη βιβλιογραφική συνδρομή και ή βιβλιακή γενναιοδωρία του έξωτερίκευαν με τόν πλέον σαφή τρόπο τό προϋπάρχον αυτό πρόγραμμα. Δέν είναι λοιπόν παράξενο γιατί ό Ν.Μ.Π., φεύγοντας στη δημιουργικότερη φάση της ζωής του, άφησε πίσω του πολλούς νέους έπιστήμονες άπορφανισμένους. Κάποιοι (W. Puchner) μίλησαν για «σχολή» («Panagiotakis-schule»),²⁰ λόγω της κοινής γνώσης θέσεως του παρελθόντος και της κοινής μεθοδολογικής άντιμέτωπισης των πηγών που χαρακτηρίζουν τις μελέτες αυτές. Δέν ξέρω αν πράγματι πρόκειται για «σχολή» ή αν, άπλως, βρωζόμαστε μπροστά σε μιá πρακτική την όποια ό Ν.Μ.Π. άκολούθησε συστηματικά και την όποια δίδαξε χωρίς άξιοσημείωτες ταλαντεύσεις στους μαθητές του. 'Ενα πάντως είναι βέβαιο: ή διάρκεια και ή βαθύτητα της σχέσης που άνέπτυξε με τούς μαθητές του δέν ήταν μόνο ή φυσική έκδήλωση ενός χαρακτήρα άνοικτού σε όλους και σε όλα, αλλά και ή βαθιά συνειδητοποίηση του ρόλου του προς την έπιστήμη που δια-

κονούσε. Τό αίριο άλμα προς την έπιστημονική καταξίωση ενός γνωστικού τομέα, που πάσχιζε να ξεφύγει από τόν συνεχή έναγκαλισμό ενός αθεράπευτου έρασιτεχνισμού και ενός σπασμωδικού έμπειρισμού, προϋπέθετε τη στράτευση όλων των διαθέσιμων ανθρώπινων δυνάμεων. Ή όλοποίηση του στόχου αυτού του άπορροφούσε πολύ χρόνο και ένεργεια, από την πρώτη κιόλας στιγμή της πορείας του. Τά δημιουργικά χρόνια της ΔΕ του Πανεπιστημίου Κρήτης και του 'Ελληνικού Ίνστιτούτου Βενετίας, τά έπιστημονικά έντυπα (*Αριάδνη*, *Κρητικά Χρονικά*, *Θησαυρίσματα*) που κατά καιρούς διηύθυνε και τά συνέδρια που όργάνωνε άποτελούσαν τά φυσικά πεδία δράσης του. Οι πέρα από κάθε προσδοκία πολυάριθμες συμμετοχές όμιλητών στα διεθνή Κρητολογικά Συνέδρια του 1981 και του 1996, στο δεύτερο και στο τρίτο Συνέδριο των «Neograeca Medii Aevi» άποτελούν έλάχιστα δείγματα της έμπνευσμένης αυτής πολιτικής του.

'Ο Ν.Μ.Π. είχε την ικανότητα να έπισημαίνει από τις νεώτερες κατακτήσεις των άνθρωπιστικών σπουδών τις χρησιμότερες και άποτελεσματικότερες για τά ειδικότερα ζητήματα που τόν άπασχολούσαν και να τις μεταβολίζει γόνιμα και δημιουργικά στο έργο του. 'Ως την τελευταία στιγμή δάσκαλος και μαθητής μαζί, έπαιξε με την παραδοσιακή άντίληψη και μεθοδολογία και, χωρίς να τη σαρκάσει ή να την εύτελίσει, την ξεπέρασε κατασκευάζοντας με μαστοριά άλλες ποιότητες σκέψης και δράσης: όχι σπάνια δουλεύοντας τό ίδιο δομικό ύλικό άνάδειξε την εσωτερική του δύναμη χάρη στη θέαση του άντικειμένου και τόν σπάνιο και ζηλευτό φιλολογικό, ιστορικό και αισθητικό έξοπλισμό του. Τά διδάγματα της κειμενικής βιβλιολογίας, λ.χ., τόν βοήθησαν να μελετήσει ύποδειγματικά και έξονυχιστικά την πρώτη έκδοση (1509) του «Απόκοπου» και να προχωρήσει σε σημαντικές διαπιστώσεις για την άξία της σε σχέση με την λοιπή έντυπη και χειρόγραφη παράδοση και για τη μέθοδο με την όποιαν άρμόζει στο έξης να άκολουθούμε για την κριτική έκδοση των κειμένων της παλαιότερης λογοτεχνίας μας που σώζονται σε έντυπη ή και χειρόγραφη μορφή. Ή έργασία αυτή συνδυάζει περίτεχνα την άυστηρότερη μέθοδο προσέγγισης των κειμένων με τά πορίσματα και τούς λεπτούς προβληματισμούς των νεώτερων ρευμάτων της φιλολογικής έπιστήμης.

Σε μιá από τις τελευταίες μελέτες του ό Ν.Μ.Π. σχεδιάζει με άφοπλιστική διάθεση άυτογνωσίας την έπιστημονική άυτοπροσωπογραφία του: «ένas καλά προετοιμασμένος έρευνήτης χρειάζεται να έχει άριστη γνώση της μεσαιωνικής και της πρώιμης άναγεννησιακής, λατινικής και ιταλικής, λογοτεχνίας, στην πραγματικότητα να κατέχει ένα εύρύτατο φάσμα των μεσαιωνικών λογοτεχνιών και ταυτόχρονα να είναι ένas βυζαντινολόγος που να σχετίζεται με όλες τις περιόδους της ελληνικής γλώσσας, άρχαίας, μεσαιωνικής και σύγχρονης». Και καταλήγει: «Σχεδόν όλες οι συμβολές στην άνίχνευση των ιταλικών επιδράσεων στα μεσαιωνικά ελληνικά κείμενα σε δημόδη γλώσσα έχουν γίνει με άνεπαρκή γνώση της μιάς ή της άλλης λογοτεχνίας, σπάνια με μιάν όρθή γνώση των δύο, μιá γνώση την όποια σε καμία περίπτωση ό συγγραφέας της παρούσας μελέτης δέν ίσχυρίζεται πώς κατέχει»²¹. Οι χαμηλοί αυτοί τόνοι, άνυπόκριτα ταπεινοί, σε εύθεία άναλογία με την έκτακτη έπιστημονική ώριμότητά του, άντανακλούν ένα πνεύμα που βίωνε καθημερινά τη σοφία και τη δύναμη του προτρεπτικού λόγου tolle et legge.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. τὸ σημείωμα πὺν προτάσσει στὴν ἀνατύπωση τῆς μελέτης του. *Ἡ κρητικὴ περίοδος τῆς ζωῆς τοῦ Δοιμνίου Θεοτοκοπούλου*, Ἀθήνα, τροχαλία, 1987.
2. Βλ. τὸ Εἰσαγωγικὸ Σημείωμα, στὸν πρῶτο τόμο τοῦ συλλογικοῦ ἔργου πὺν κυκλοφόρησε μὲ δική του ἐπιστημονικὴ ἐπιστάσια *Κρήτη: Ἱστορία καὶ Πολιτισμός*, Κρήτη, 1987, σ. ΧΙΧ.
3. Ἡ κρίση ἀνήκει στὸν Στυλιανὸ Ἀλεξίου· βλ. τὸν Πρόλογο πὺν προτάσσεται στὴ συλλογὴ ἄρθρων τοῦ Ν.Μ. Παναγιωτάκη, *Ὁ ποιητὴς τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» καὶ ἄλλα βενετοκρητικὰ μελετήματα*, Ἡράκλειο Κρήτης 1989, σ. 7.
4. Γνωρίζει τὸ ἔργο τοῦ Jacob Burckhardt. *The Civilization of the Renaissance in Italy* ἀπὸ τὴν ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ S.G.C. Middlemore, τὴ βίαισμένη στὴ 15η γερμανικὴ ἐκδοσὴ ἐπανεξημένη καὶ βελτιωμένη ἀπὸ τοὺς L. Geiger καὶ W. Gotz, London, Harper Torchbooks, 1958.
5. Βλ. Θεάτρο, τεύχ. 27-28 (1996), σσ. 45-46.
6. Δὲν ἔλλειψαν καὶ ἐκεῖνοι πὺν ἀμφέβαλαν ἀκόμη καὶ γιὰ τὸν ἀναγεννησιακὸ χαρακτήρα τῆς Κρητικῆς Λογοτεχνίας.
7. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ τὰ βυζαντινὰ δημοσεύματα τοῦ Ν.Μ.Π. τῆς περιόδου αὐτῆς ἀφοροῦν τὴν ἀπώτερη καταγωγὴ τῶν Κυλλεργῶν (τῶν Πλευστῶν Φωκάδων) καὶ στηρίζονται σὲ ὕλικὸ πὺν εἶχε συγκεντρώσει ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς διδακτορικῆς καὶ τῆς ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ διατριβῆς του.
8. Μικρὸς ἔλεγχος τῶν ἐπιμέρους περιεχομένων τῆς μελέτης αὐτῆς καὶ τῆς ἐργογραφίας του πὺν ἀκολούθησε ἐπιβεβαιώνει τὴ διαπίστωση αὐτῇ.
9. Βλ. *Θησαυρίσματα*, τ. 5 (1968), σ. 264.
10. Ἀποφασιστικὴ ἦταν ἡ συμβολὴ τοῦ Στυλιανοῦ Ἀλεξίου στὶς ἀλλαγὲς αὐτὲς μὲ τῆς μελέτης τοῦ «Ὁ χαρακτήρ τοῦ Ἐρωτοκρίτου», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 6 (1952), σ. 351 κ.έ. «Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία καὶ ἡ ἐποχὴ τῆς», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 8 (1954), σ. 76 κ.έ. «Ἡ διαθήκη τοῦ Κορνάρου καὶ ὁ ποιητὴς τοῦ Ἐρωτοκρίτου», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 11 (1957), σ. 49 κ.έ.
11. Βλ. ἐνδεικτικὰ τῆς ἐργασίας τοῦ Μ.Ι. Μανούσακα, *Κριτικὴ βιβλιογραφία τοῦ Κρητικοῦ Θεάτρου*, Ἀθήνα 1964, καὶ *Ἡ κρητικὴ λογοτεχνία κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Βενετοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1965.
12. Βλ. τῆς ἀλλεπάλληλης ἀναφορῆς σὲ πρωτογενὲς ὕλικὸ πὺν περιέχονται στὶς σημειώσεις τῆς μελέτης τοῦ «Ἱταλικὲς Ἀκαδημίες καὶ Θεάτρο. Οἱ Stravaganti τοῦ Χάνδακα», σσ. 51-53.
13. Βλ. τὴ σημ. 10.
14. Βλ. *Θησαυρίσματα*, τ. 5 (1968), σ. 266.
15. Ὁ Παναγιωτάκης ἀποδείκνυε ἀνεδαφικὲς τῆς ἀπόψεις τοῦ Ξανθοῦ διδῆ γιὰ τὸν «ἐθνικὸ» χαρακτήρα τῆς κρητικῆς κοινωνίας (ἀπόψεις διατυπωμένες σὲ μιά περίοδο πὺν οἱ ἱστορικὲς πηγὲς στὶς βιβλιοθήκες καὶ τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας ἦταν οὐσιαστικὰ ἀπρόσιτες στὸν Ξανθοῦ διδῆ) καὶ, βάσει ἀρχαικῶν μαρτυριῶν πὺν ἐπιβεβαίωναν ὅλες τῆς πληροφορίες πὺν περιέχονται στὴν κατακλειδὰ τοῦ κρητικοῦ ἀριστουργήματος, ὑποδείκνυε τὸν Βιτσέντζο Κορνάρου τοῦ Ἰακώβου ὡς τὸν πιθανότερο ποιητὴ τοῦ «Ἐρωτοκρίτου» (μιά ὑπόθεση τὴν ὁποῖαν παλαιότερα εἶχαν ὑποστηρίξει ὡς διόλου ἀπίθανη ὁ Στέργιος Σπανιάκης καὶ ὁ Στυλιανὸς Ἀλεξίου).
16. Γιὰ τῆς ἀδυναμίας τῆς ἐκδοτικῆς μεθόδου τοῦ Ξανθοῦ διδῆ βλ. Στυλιανὸς Ἀλεξίου, «Γλώσσα καὶ στιχογραφία τοῦ Ἐρωτοκρίτου στὴν ἐκδοσὴ τοῦ Ξανθοῦ διδῆ», *Κρητικὰ Χρονικά*, τ. 23 (1971), σσ. 199 κ.έ.
17. Ὁ Ν.Μ.Π. ἐπιμελήθηκε (σὲ συνεργασία μὲ τὸν Θεοχάρη

1951-52. Μὲλη τοῦ Σπουδαστηρίου Νέας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ἐδῶσαν παράσταση τῆς *Ἐρωφίλης* στο Ἡράκλειο. Τους φοιτητὲς-ἡθοποιούς φιλοξένησαν οἱ «φιλολογούντες» μαθητὲς τοῦ Γυμνασίου. Ὁ Ν.Μ.Π. ὀρθίος, τρίτος ἀπὸ δεξιὰ φιλοξένησε τὸν Β. Φράγγο. Ὁ Μαν. Δουλγεράκης, καθιστός, πρῶτος ἀπὸ δεξιὰ φιλοξένησε τὴν Δημήτρη Μαρωνίτη πὺν εἶναι ὁ τρίτος ἀπὸ δεξιὰ στὴν πρώτη σειρά.

- Δετοράκη) τὴν ἐπανεκδοσὴ τῶν δυσεῦρετων ἢ λιγότερο γνωστῶν κεμένων τοῦ Στέφρου Ξανθοῦ διδῆ, (*Μελετήματα*, Ἡράκλειο 1980). Στὴν Εἰσαγωγὴ του τονίζει τῆς ἀπαραινῶστες ὀφειλὲς μας στὸ ἔργο τοῦ Ξανθοῦ διδῆ: «Εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ποιότητος τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὅτι ἀκόμη καὶ σήμερον εἶναι ἀδύνατο (καὶ θὰ εἶναι γιὰ πολλὰ χρόνια ἀκόμη) νὰ γράψει κανεὶς γιὰ θέματα κρητικὰ χωρὶς νὰ χρειαστεῖ νὰ ἀνατρέξει σὲ κάποιον μελετήμα τοῦ Στέφρου Ξανθοῦ διδῆ», (ὅπ., σ. 17). Ὁ Ἀλεξίου (βλ. τὴ σημ. 3) καταθέτει τὴν ἐπόμενη πληροφορία: «Πρωτογενῶς τὸν Νίκο Παναγιωτάκη, ὅταν, μαθητὴς τοῦ Γυμνασίου ἀκόμη, ἐρχόταν καὶ μελετοῦσε στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου, στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ξανθοῦ διδῆ».
18. Χάρη στὶς ἀρχαικὲς ἐρευνες τοῦ Arnold van Gemert γιὰ τὸν ποιητὴ Στέφρου Σαχλίκη, οἱ ἀρχὲς τῆς κρητικῆς λογοτεχνίας τοποθετήθηκαν πευστικὰ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα, δηλ. ἕναν αἰῶνα παλαιότερα ἀπ' ὅ,τι γενικῶς ἦταν ἀποδεκτό. Βλ. Arnold van Gemert «Ὁ Στέφανος Σαχλίκης καὶ ἡ ἐποχὴ του», *Θησαυρίσματα*, τ. 17 (1980), σσ. 36-10. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι καὶ τὸ πόρωμα αὐτὸ ἀνακοινώθηκε στὸ Δ' Κρητολογικὸ Συνέδριο. Βλ. Μ.Ι. Μανούσακα Arnold van Gemert, «Ὁ δικηγόρος τοῦ Χάνδακα Στέφανος Σαχλίκης ποιητὴς τοῦ 14' καὶ ὄχι τοῦ 15' αἰῶνα», *Πεπραγμένα τοῦ Δ' Διεθνὸς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. Β', Ἀθήνα, 1981, σσ. 215-231.
  19. Βλ. τὸ παράθεμα στὴ σ. 3.
  20. Βλ. Südost Forschungen, τ. 53 (1994), σ. 608.
  21. Βλ. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, «The Italian Background of Early Cretan Literature», *Dumbarton Oaks Papers*, τ. 49 (1995), σ. 284.

N.M.P. και Βιτσέντζος Κορνάρος

του Γιάννη Κ. Μαυρομάτη

Ανταποκρινόμενος ασμένε-
στατα στην πρόκληση του
Αντί να συμβάλω κι εγώ
στο ειδικό αυτό τεύχος, αφιερωμέ-
νο στη μνήμη του Νίκου Παναγιω-
τάκη, ειλικρινά δεν ξέρω τί ακρι-
βώς να πρωτοθυμηθώ από μια μα-
κρά πορεία μαθητείας κοντά του.
Στη μικρή αυτή συμβολή μου θα
προσπαθήσω να είμαι σύντομος,
αποφεύγοντας τις ενθουσιώδεις
αναφορές, στις οποίες συνήθως
καταφεύγει ο μαθητής για το έργο
του δασκάλου του. Θα παρουσιά-
σω συνοπτικά τα πρώτα χρόνια
της ακαδημαϊκής του σταδιοδρο-
μίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννί-
νων, και θα ασχοληθώ εκτενέστε-
ρα με τα αποτελέσματα των ερευ-
νών του για ένα από τα καίρια
προβλήματα της Κρητικής Λογο-
τεχνίας της ακμής, το πρόβλημα
της ταυτότητας του ποιητή του
Ερωτόκριτου, θέμα που τον απα-
σχόλησε ερευνητικά κοντά στα
τριάντα χρόνια, αλλά σημάδεψε
και τη δική μου επιστημονική πα-
ρουσία.

Τον Νίκο Παναγιωτάκη τον ήξε-
ρα στο Ηράκλειο μόνο εξ ακοής,
αλλά είχα την τύχη να διασταυρω-
θούν οι δρόμοι μας τον Οκτώβριο
του 1971 στο Πανεπιστήμιο Ιωαν-
νίνων, στο οποίο φοιτούσα εκείνα
τα δύσκολα χρόνια. Μόλις είχε
διοριστεί, ύστερα από περιπέτειες
που οφείλονταν στις πολιτικές
ανωμαλίες της περιόδου, τακτικός
καθηγητής στην έδρα της Μεσαιω-
νικής Ελληνικής Φιλολογίας της
Φιλοσοφικής Σχολής. Στην αρχή
της ακαδημαϊκής του σταδιοδρο-
μίας (1971-72) δεν ενδιαφέρθηκε
μόνο για την οργάνωση των μαθη-
μάτων του, αλλά μέλημά του ήταν
και η συγκρότηση της βιβλιοθήκης
του Σπουδαστηρίου της Μεσαιω-

νικής Φιλολογίας και Βυζαντινής
Ιστορίας (20.000 τόμοι), την οποία
κατέστησε μια από τις καλύτερες
βυζαντινολογικές βιβλιοθήκες της
χώρας. Τη χρονιά εκείνη μας δί-
δαξε ολόκληρο το φάσμα της βυ-
ζαντινής ιστοριογραφίας, δίνον-
τας ιδιαίτερη έμφαση στην Ιστο-
ρία του βυζαντινού ιστορικού του
10ου αιώνα Λέοντος του Διακό-
νου, βυζαντινή υμνογραφία και
ελληνική παλαιογραφία. Την ίδια
χρονιά (1972), στα πλαίσια του
μαθήματος της παλαιογραφίας,
επισκεφθήκαμε με μια ομάδα φοιτη-
τών του το Άγιο Όρος, για να με-
λετήσει και να εξετάσει επί τόπου
διάφορα χειρόγραφα¹.

Το καλοκαίρι του 1973, όταν πτυ-
χιούχος πια τον επισκέφθηκα στο
γραφείο του για να τον αποχαιρε-
τήσω, με κράτησε πολλή ώρα
προσπαθώντας να διαγνώσει τα
ενδιαφέροντά μου και να «γραδά-
ρει» τις γνώσεις μου. Συζητήσαμε
για αρκετά θέματα της υστεροβυ-
ζαντινής και της μεταβυζαντινής
λογοτεχνίας και κυρίως για την
άποψη του Σεφέρη: «Μπορεί να
παι κανείς ότι ξέρουμε πολύ πιο
πραγματικά τους ανθρώπους που
ζούσαν την εποχή του Ομήρου ή
την εποχή του Συμποσίου, παρά
τους ανθρώπους που έβλεπαν την
Ερωφίλη στο θέατρο. Είμαι ένας
Έλληνας μέσης μορφώσεως, όπως
λένε, κι ωστόσο δεν έχω κανένα μέ-
σο, εκτός αν θέλω να καταναλώσω
τη ζωή μου σε ιστοριοδικά έργα,
που να μου δίνει τον τρόπο να ει-
κονίσω με τη φαντασία μου τις κοι-
νές συνήθειες ενός ανθρώπου που
έγραψε στίχους στην Κρήτη, τα
χρόνια του Χριστού 1600»². Ύστε-
ρα από τη συζήτηση αυτή, κατά τη
διάρκεια της οποίας μου επισήμα-
νε προς ποια κατεύθυνση πρέπει
να στραφεί η έρευνα για να γνωρί-
σουμε καλύτερα τον 15ο, 16ο και
17ο αιώνα, μου έδωσε, όπως έκαι-

νε πάντα με τους μαθητές του, και
ένα ανάτυπό του (Έρευναι εν Βε-
νετία)³. Μου εξήγησε ότι οι έρευ-
νές του το 1968 στη Βενετία, που
κράτησαν ένα τετράμηνο (21 Ιου-
νίου - 2 Νοεμβρίου), κατά τη διάρ-
κεια των οποίων είχε την τύχη,
όπως έλεγε, να ανακαλύψει έναν
ολόκληρο κόσμο προσώπων, κει-
μένων και πραγμάτων άμεσα συν-
δεομένων με τον κρητικό πολιτι-
σμό της Αναγέννησης και του
Μπαρόκ, αποτέλεσαν σταθμό κρί-
σιμο για τον αναπροσανατολισμό
των ερευνητικών του ενδιαφερό-
ντων σαφέστερα προς τη μεταβυ-
ζαντινή εποχή. Καθώς έφευγα, με
συμβούλεψε να ασχοληθώ ερευ-
νητικά με τους δύο αιώνες που
ακολούθησαν μετά την Άλωση
(1453) και ειδικότερα με την Κρη-
τική Λογοτεχνία κατά την εποχή
της βενετοκρατίας. Τον άκουσα
και τον ακολούθησα, όσο μόρε-
σα, στις ερευνητικές του αναζητή-
σεις και στους επιστημονικούς του
προβληματισμούς.

Οι ρηξικέλευθες έρευνες του Νί-
κου Παναγιωτάκη στα αρχεία και
στις βιβλιοθήκες της Βενετίας, της
Ρώμης και άλλων πόλεων της Ιτα-
λίας, που ξεκίνησαν το 1968 με την
τετράμηνη παραμονή του στο
Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών
και Μεταβυζαντινών Σπουδών της
Βενετίας, αποτελούν σταθμό στη
μελέτη των δύο αιώνων μετά την
Άλωση του 1453 και μας αποκάλυ-
ψαν έναν άγνωστο ως τότε κόσμο.
Αποτελούν επίσης από τότε, και
θα αποτελούν, σημείο αναφοράς
όλων όσων ασχολούνται με θέμα-
τα της πρώιμης νεοελληνικής λο-
γοτεχνίας. Τα ευρήματά του ευθύς
εξ αρχής υπήρξαν σπουδαία και
εντυπωσιακά και, όπως έλεγε ο
ίδιος, «εξόχως ικανοποιητικά». Ανακάλυψε ένα μεγάλο αριθμό
αυτογράφων ποιητικών έργων του
βενετοκρητικού ευγενή Ανδρέα

Οι ρηξικέλευθες

έρευνες του

N.M.P. θα

αποτελούν,

σημείο

αναφοράς όλων

όσων

ασχολούνται με

θέματα της

πρώιμης

νεοελληνικής

λογοτεχνίας.

• Ο Γ. Κ. Μαυρομάτης είναι καθηγητής
του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Κορνάρου του Ιακώβου, πρώτου προέδρου μιας Ακαδημίας λογίων στον βενετοκρατούμενο Χάνδακα της Ακαδημίας των Stravaganti. Το εντυπωσιακότερο όμως ήταν η ανεύρεση ιταλικών ποιητικών συνθέσεων του αδελφού του, Βιτσέντζου, μέλους της Ακαδημίας, καθώς και ελληνικών κειμένων του, γραμμένων σε κρητική διάλεκτο χωρίς τη συνήθη ψευδολογία των νοταριακών πράξεων και τον φόρτο των ιταλικών όρων, στοιχεία που ενίσχυαν παλαιότερη υπόθεση του Στέργιου Σπανάκη ότι ο ποιητής του «Ερωτόκριτου» ήταν ο Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου. Για τους δύο αδελφούς, τον Ανδρέα και τον Βιτσέντζο Κορνάρο, συγκέντρωσε και πολλές αρχαικές μαρτυρίες, δίνοντας έτσι για πρώτη φορά και το βιογραφικό τους πλαίσιο¹.

Οι απόψεις του Νίκου Παναγιωτάκη για τον ποιητή του μεγάλου κρητικού ποιήματος, τις οποίες ανέπτυξε διεξοδικότερα σε διάλεξή του στο πλαίσιο του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (1976)², αποτελούν σταθμό στις έρευνες για τον ποιητή, το πρότυπο και τη χρονολόγηση του «Ερωτόκριτου», αφού τα προβλήματα αυτά είναι αλληλένδετα και η λύση του ενός προϋποθέτει και τη λύση του άλλου. Στη διάλεξή του αυτή ο Νίκος Παναγιωτάκης επισημάνει τη διαμόρφωση μιας αστικής κοινωνίας στις κρητικές πόλεις στο τέλος του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα και επιχειρήσει να εντάξει το πρόσωπο του ποιητή του «Ερωτόκριτου» στην κρητική κοινωνία της εποχής αυτής. Παρουσίασε επίσης όσα στοιχεία είχε ως τότε συγκεντρώσει για τη βενετοκρητική οικογένεια των Κορνάρων της Σητείας και τον Χάνδακα και υποστήριξε, αναπτύσσοντας τη φορά αυτή συστηματικότερα τα επιχειρήματά του, ότι ελάχιστες αμφιβολίες απομένουν πια ότι ο ποιητής του «Ερωτόκριτου» είναι ο ευγενής Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου, αφού στο πρόσωπο και στα περιστασιακά της ζωής του επαληθεύονται και διασπαραχώνονται οι βιογραφικές πληροφορίες της κα-

Α' Κρητολογικό Συνέδριο. Στην πρώτη σειρά οι: Κ.Θ. Δημαράς, Λίνος Πολίτης και Ν.Β. Τωμαδάκης παρακολουθούν την ανακοίνωση του Ν.Μ.Π.

τακλείδας του κρητικού ποιήματος. Ο Νίκος Παναγιωτάκης δεν παρέλειψε όμως να επισημάνει ότι η χρονολόγηση του ποιήματος προσέκρουε στην καθιερωμένη χρονολόγηση του *Ερωτόκριτου* μετά το 1626, έτος της πρώτης έκδοσης του φερόμενου ως προτύπου του, του «Innamoramento de due fedelissimi amanti Paris e Vienna» του Angiolo Albani, έμμετρης ανάπτυξης της γαλλικής ιπποτικής μυθιστορίας «Paris et Vienne» του 15ου αιώνα.

Στη διάλεξη εκείνη έγινε αναγκαστικά λόγος για το πρόβλημα του προτύπου του «Ερωτόκριτου» και συζητήθηκαν κυρίως οι απόψεις του ιταλού νεοελληνιστή Francesco Maspéro, που έρχονται σε αντίθεση προς την υψηλή χρονολόγηση του «Ερωτόκριτου» και την ταύτιση του ποιητή του με τον Βιτσέντζο Κορνάρο του Ιακώβου, που πέθανε δώδεκα περίπου χρόνια πριν από την πρώτη έκδοση (1626) του Albani. Ο Παναγιωτάκης παρατήρησε ότι όλες ή σχεδόν όλες οι ομοιότητες που επισημάνει ο Maspéro υπάρχουν και στην έντυπη πεζή ιταλική διασκευή, που είναι παλαιότερη από το κείμενο του Albani. Παρέθεσε, μάλιστα, δείγματος χάριν, το πρώτο χωρίο του «Ερωτόκριτου» που ο ιταλός νεοελληνιστής παραβάλλει με το κείμενο του Albani και με το γαλλικό κείμενο της έκδοσης Kaltenbacher, και επισημάνει, σωστά, ότι οι ομοιότητες του κρητι-

κού ποιήματος με την έντυπη πεζή διασκευή είναι περισσότερες απ' ό,τι με την έμμετρη διασκευή του Albani. Μιλώντας επίσης για το κυριότερο επιχείρημα του Maspéro, ότι δηλ. ο Κορνάρος γνώριζε τον Albani, επειδή ο Ιταλός αυτός στιχουργός του 17ου αιώνα μεταβάλλει τη φίλη της Vienne σε nutrice (balia), ο Νίκος Παναγιωτάκης παρατήρησε σωστά ότι και το επιχείρημα αυτό δεν

είναι ισχυρό, αφού και στην έντυπη πεζή διασκευή τη Vienna τη συντροφεύει η balia της Isabella.

Εκτός όμως από τις ουσιώδεις αυτές παρατηρήσεις για τη μελέτη του Maspéro και για όσους πρόβαλλαν παρόμοια επιχειρήματα, ο Νίκος Παναγιωτάκης έθεσε πρώτος στη σωστή του βάση το πρόβλημα του προσδιορισμού του πραγματικού προτύπου του *Ερωτόκριτου*: επισημάνει ότι η ως τώρα έρευνα για την εξακρίβωσή του δεν ήταν καθόλου συστηματική και ότι για να λυθεί το πρόβλημα αυτό έπρεπε να ερευνηθούν οι έντυπες εκδόσεις της γαλλικής μυθιστορίας και κυρίως οι ιταλικές διασκευές της, αφού είναι μάλλον βέβαιο ότι στη βενετοκρατούμενη Κρήτη ο Βιτσέντζος Κορνάρος δεν γνώριζε τη γαλλική γλώσσα. Πίστευε ακόμη ότι η έρευνα για την εξακρίβωση του πραγματικού προτύπου του *Ερωτόκριτου* δεν έπρεπε να παραβλέψει ούτε τις χειρόγραφες ιταλικές διασκευές της μυθιστορίας, όσο απίθανο και αν φαινόταν ότι ο Κορνάρος είχε μπροστά του κάποια διασκευή σε χειρόγραφο. Υπέδειξε επίσης, πρώτος εκείνος, ότι η έρευνα έπρεπε να περιλάβει και τη λατινική διασκευή του γάλλου ιερωμένου Jean de Pins, αφού πιθανότατα ο Κορνάρος γνώριζε λατινικά. Η μετάφραση του de Pins έγινε με βάση το γαλλικό κείμενο της δεύτερης ομάδας της παράδοσης, και ο Νίκος Παναγιωτάκης παρατή-

ρησε ότι «αν αποδειχθεί ότι τη γνώριζε ο Κορνάρος, αυτό θα ερμηνεύε ικανοποιητικά το δυσεξήγητο φαινόμενο της σποραδικής στενής σχέσης του *Ερωτόκριτου* με το κείμενο της γαλλικής μυθιστορίας, και μόνο αυτό, που επισημάνθηκε από τον G. Morgan». Οι απόψεις αυτές του Νίκου Παναγιωτάκη δικαιώθηκαν απόλυτα από την έρευνα: το δυσεξήγητο αυτό φαινόμενο ερμηνεύεται ικανοποιητικά με τη μεσολάβηση της λατινικής διασκευής του Jean de Pins, αφού οι ουσιωδέστερες από τις αντιστοιχίες του *Ερωτόκριτου* και του γαλλικού κειμένου υπάρχουν στο λατινικό κείμενο.

Προκειμένου να λυθεί αυτό το ταλανιστικό φιλολογικό αίνιγμα ο Παναγιωτάκης μου είχε ήδη αναθέσει ως θέμα διδακτορικής διατριβής τη συστηματική συγκριτική εξέταση του *Ερωτόκριτου* σε σχέση με όλες τις ιταλικές διασκευές της γαλλικής μυθιστορίας Paris et Vienne (έντυπες και χειρόγραφες) και με τη λατινική του Jean de Pins. Η συγκριτική αυτή εξέταση δεν έπρεπε να είναι δειγματοληπτική, αλλά να απλώνεται σε όλη την έκταση των κειμένων, για να μπορέσουμε επιτέλους να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα. Μου τόνισε μάλιστα ότι, αν τα πορίσματα της έρευνάς μου ήταν αντίθετα προς τις θεωρίες/απόψεις του για το πρόσωπο του ποιητή, δεν έπρεπε να διστάσω ούτε στιγμή να το γράψω, υπογραμμίζοντάς μου ότι θα χαιρόταν πρώτος αυτός, αφού το θέμα του ποιητή του *Ερωτόκριτου* τον απασχολούσε από το 1968 και είχε μεγάλη και ευνόητη περιέργεια να βρεθεί η λύση του⁶.

Θα θυμάμαι για πάντα τις ζοηρές συζητήσεις που προκάλεσε η διάλεξη εκείνη, τόσο στην ολομέλεια του Συνεδρίου όσο και στο δεύτερο Τμήμα του, ύστερα από την ανακοίνωση του αγαπητού του φίλου Σπύρου Ευαγγελιάτου, ο οποίος υποστήριξε την εξάρτηση του έργου από την έμμετρη διασκευή του Albani⁷. Ο Νίκος Παναγιωτάκης απάντησε σε όσους από τους συνέδρους διατύπωσαν αντιρρήσεις (ανάμεσά τους ήταν και ο Νί-

κόλαος Τωμαδάκης, ο οποίος αμφισβήτησε έντονα την ταύτιση του ποιητή με τον βενετοκρητικό Βιτσέντζο Κορνάρο του Ιακώβου, γιατί ήθελε τον ποιητή του *Ερωτόκριτου* ορθόδοξο στο θρησκευμα), με την ηπιότητα και την αυτοπεποίθηση που πάντα τον διέκριναν: «Σ' εμένα ελάχιστες αμφιβολίες απομένουν ότι ποιητής του *Ερωτόκριτου* είναι ο Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου. Και θέλω να πω ότι δεν θύγεται καθόλου η εθνική μου φιλοτιμία από την αποκάλυψη ότι ο ευγενικός ποιητής ενός από τα ωραιότερα ποιήματα που γράφτηκαν ποτέ στην ελληνική γλώσσα ήταν βενετικής καταγωγής και καθολικός. Ίσα ίσα η περίπτωση του πρέπει να μας βάζει σε σκέψεις. Το έντονο ελληνικό αίσθημα που αποπνέουν οι στίχοι του Βιτσέντζου Κορνάρου δείχνει σε ποια έκταση η *Creta caria* μπόρεσε να αποτυπώσει την επίδρασή της στις καρδιές των απογόνων των κατακτητών της, και να μεταβάλει τόσο ριζικά τον ψυχισμό τους. Κατά τη γνώμη μου, η διαπίστωση αυτή αποτελεί μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη αφορμή εθνικής υπερηφάνειας». Το μόνο αδύνατο σημείο, όπως έλεγε και τότε αλλά και αργότερα, της ταύτισης του ποιητή του *Ερωτόκριτου* με τον βενετοκρητικό Βιτσέντζο Κορνάρο του Ιακώβου ήταν η απουσία συγκεκριμένης μαρτυρίας (έμμεσες μαρτυρίες υπήρχαν) για τον γάμο αυτού του Βιτσέντζου στο Κάστρο (Χάνδακα).

Ύστερα από τη δημοσίευση της διάλεξης του Νίκου Παναγιωτάκη και τα πορίσματα της δικής μου έρευνας για το πρότυπο του *Ερωτόκριτου*⁸ και τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα⁹, ακολούθησε μια οξυτάτη φιλολογική διαμάχη, η οποία σε ορισμένες περιπτώσεις ξεπέρασε κατά γενική ομολογία τα επιτρεπτά όρια και παρεξέτράπη σε άδικες και αταίριαστες επιθέσεις εναντίον του¹⁰. Η αντιδικία αυτή τον έκαμε να σιωπήσει για ένα διάστημα, γιατί πίστευε ότι ήταν θέμα χρόνου να αποδειχθεί ποιος έχει δίκιο, και ότι θα ήταν καλύτερα να αφήσουμε να το δείξει το μέλλον.

Η ενδιαφέρουσα
μελέτη για τον
γάμο του
Βιτσέντζου
Κορνάρου της
βενετοκρητικής
οικογένειας στο
Κάστρο
γραμμένη
με κέφι
και μεράκι,
απαντά στις
επιθέσεις που δέ-
χθηκε και
λύνει το θέμα της
ταυτότητας του
ποιητή του κρη-
τικού
ποιήματος.

Και, επειδή αυτού του είδους οι επιθέσεις εναντίον του ήταν αταίριαστες προς τον χαρακτήρα του, σε επιστολή του στον αθηναϊκό τύπο δήλωνε: «Δυστυχώς, επειδή προηγούνται άλλες υποχρεώσεις μου, η απάντησή μου δεν θα είναι άμεση ... θα προσπαθήσω να είμαι ευπρεπέστερος. Θα είμαι όμως αμείλικτος», με αυτό το ιδιότυπο χούμορ του «δηγτικό και καλοσυνάτο, ενίοτε αυτοαναίρετικό, που τελικά λειτουργούσε μετριαστικά και αντισταθμιστικά», όπως εύστοχα επισήμανε ο ακριβός του φίλος, Γρηγόρης Σηφάκης. Από τότε και για αρκετά χρόνια, χωρίς να πάψει να παρακολουθεί το θέμα βιβλιογραφικά, ο Βιτσέντζος Κορνάρος βρέθηκε συνειδητά για ένα διάστημα έξω από τα άμεσα επιστημονικά του ενδιαφέροντα.

Πράγματι ήταν θέμα χρόνου για τον Νίκο Παναγιωτάκη να ανακαλύψει τον τόπο (και τον ακριβή χρόνο) του «δικού» του, όπως έλεγε, Βιτσέντζου. Στη σειρά Procuratori di San Marco de Supra (Chiesa) του Κρατικού Αρχείου της Βενετίας βρήκε, με νεότερες έρευνές του, το βιβλίο των γάμων της λατινικής αρχιεπισκοπής Κρήτης, στο οποίο είναι καταχωρισμένος (8 Σεπτεμβρίου 1590) και ο γάμος του Βιτσέντζου Κορνάρου του Ιακώβου με τη Μαριέττα Zeno. Με αφορμή την πολύτιμη αυτή μαρτυρία δημοσίευσε στον τιμητικό τόμο *Ροδωνιά* για τον ακαδημαϊκό Μανούσο Μανούσακα, και προκάτοχό του στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας, ενδιαφέρουσα μελέτη για τον γάμο του Βιτσέντζου Κορνάρου της βενετοκρητικής οικογένειας στο Κάστρο («Στο Κάστρον επαντρεύτηκε»), γραμμένη με κέφι και μεράκι, με την οποία απαντά στις επιθέσεις που δέχθηκε πριν από χρόνια και λύνει το θέμα της ταυτότητας του ποιητή του κρητικού ποιήματος, παραθέτοντας και το ακόλουθο συμπέρασμα: «Ο Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου όχι μόνο στη "Στείαν εγεννήθηκε" αλλά και "στο Κάστρον επαντρεύτηκε". Στο πρόσωπό του επαληθεύονται και οι δύο αυτοβιογραφικές πληροφορίες της κατακλείδας του *Ερωτό-*

ζοριτου, και συνεπώς οι πιθανότητες να είναι αυτός ο ποιητής του έργου αυξάνονται τώρα και εδραιώνονται»¹¹.

Εκτός από το συμπέρασμα αυτό, με το οποίο συμφωνεί το σύνολο σχεδόν των μελετητών της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας¹², ο Νίκος Παναγιωτάκης με αφοπλιστική ειλικρίνεια δήλωσε κάτι που αποτελεί μέγιστη παρακαταθήκη στους μαθητές και συνεργάτες του και ταυτόχρονα αποκτά ξεχωριστή σημασία για όλους μας: «Όσο, με την πάροδο του χρόνου, γνωρίζω καλύτερα την κοινωνία των πόλεων της βενετοκρατούμενης Κρήτης, τόσο περισσότερο εδραιώνεται η πεποίθησή μου ότι το δίκαιο στην περίπτωση του Βιτσέντζου είναι με το μέρος μου. Όχι επειδή το λένε οι άλλοι (το θέμα δεν είναι η προσέλευση οπαδών και η καταμέτρηση ψήφων), αλλά επειδή τριάντα χρόνια τώρα προσπαθώ να αποκρυπτογραφήσω και να ανασυνθέσω λογικά τις πληροφορίες των εγγράφων των ανεξάντλητων αρχείων της Βενετίας, για να καταλάβω το πώς και το γιατί του θαύματος της Κρητικής Λογοτεχνίας της ακμής. Τα τελευταία έλπωρε τέσσερα χρόνια βρίσκομαι σε θέση προνομιακότερη από κάθε άλλον, στην ίδια τη Βενετία, κοντά στις πηγές. Παρ' όλα ταύτα δεν μπορώ ακόμη να ισχυρισθώ ότι έχω κατορθώσει να λύσω το μυστήριο αυτό, αν και έχω την αίσθηση ότι πλησιάζω όλο και περισσότερο στην ερμηνεία του. Η βραδύτητα αυτή οφείλεται ασφαλώς σ' εμένα τον ίδιο. Αν ο Ευαγγελάτος, με την αναμιφισβήτητη ευφυία του, βρισκόταν στην ίδια προνομιακή θέση και είχε τον ίδιο χρόνο στη διάθεσή του, ίσως να είχε επιτύχει περισσότερα»¹³.

Τελειώνοντας την παρουσίαση του ερευνητικού έργου του Νίκου Παναγιωτάκη, που αφορά τον ποιητή του Ερωτόκριτου, οφείλω να τονίσω, αποφεύγοντας, όπως είπα και στην αρχή, τις ενθουσιώδεις αναφορές, ότι η προσφορά του δεν έγκειται τόσο στο ότι προώθησε και έλυσε το πρόβλημα της ταυτότητας του ποιητή του Ερωτόκριτου, ενός από τα λαμπρότερα

Δίδαξε
το μέτρο της
επιστημονικής
ποιότητας και
ακρίβειας και
επέδειξε
ασυνήθιστη
ερευνητική
ικανότητα με
θαυμαστά
αποτελέσματα,
συμβάλλοντας
όσο ελάχιστοι
στην προαγωγή
της έρευνας σε
καίρια
προβλήματα της
πρώιμης
νεοελληνικής
λογοτεχνίας.

ποιήματα που γράφτηκαν ποτέ στη νεοελληνική γλώσσα (και βοήθησε συνακόλουθα στη λύση του προτύπου και της χρονολόγησής του), αλλά στο ότι δίδαξε σε όσους είχαμε την τύχη να βρεθούμε κοντά του το μέτρο της επιστημονικής ποιότητας και ακρίβειας. Τα ερευνητικά του θέματα τα πλησίασε με «πυρετώδη και μονομανή αναζήτηση» και επέδειξε ασυνήθιστη ερευνητική ικανότητα με θαυμαστά αποτελέσματα, συμβάλλοντας όσο ελάχιστοι στην προαγωγή της έρευνας σε καίρια προβλήματα της πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας. Και όχι μόνο αυτά. Αφησε ογκωδέστατο αδημοσίεστο έργο, όπως λ.χ. για τον Μεσαιωνικό και Μεταβυζαντινό Ελληνισμό, για την Κρητική Λογοτεχνία κατά τη βενετοκρατία, για την Αναγέννηση και τη Μεταρρύθμιση, για την Ιστορία του Θεάτρου και τη Μουσική, το οποίο οι μαθητές και συνεργάτες του θα προσπαθήσουν να αξιοποιήσουν κατά τον καλύτερο τρόπο.

1. Πρβλ. και Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Περί Ναθαναήλ Χίκα, Μνημόσυνον Σοφίας Αντωνιάδη*, Βενετία 1974, σ. 265.
2. Γιώργος Σεφέρης, *Δοκίμεις*, τ. 1, (1936-1947), [Αθήνα] 1974, σ. 274.
3. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, *Έρευνα εν Βενετία, Θησαυρίσματα*, 5 (1968), σσ. 45-118.
4. Ο Βιτσέντζος Κορνάρος του Ιακώβου γεννήθηκε στα 1553 στην περιοχή της Σητείας (στο γειτονικό με την κομόπολη χωριό της Τραπεζούντας). Αργότερα, μετά το 1585, εγκαταστάθηκε στον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο), όπου στις 8 Σεπτεμβρίου 1590 παντρεύτηκε τη Μαριέττα Ζενο, από την οποία απέκτησε δύο θυγατέρες, την Ελενέτα και την Κατερούτσα. Πέθανε στα τέλη του 1613 ή στις αρχές του 1614, σε ηλικία εξήντα περίπου χρόνων, και θάφτηκε στο μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου, εκεί που σήμερα βρίσκεται το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.
5. Βλ. και Ν. Μ. Παναγιωτάκης, Ο ποιητής του «Ερωτόκριτου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς*

- Κρητολογικού Συνεδρίου, τ. Β', Αθήνα 1981, σσ. 329-395.
6. Βλ. και Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», *Ροδωνιά*, Τιμή στον Μ. Ι. Μανούσασα, Ρέθυμνο 1994, τ. 2, σ. 372.
7. Σπύρος Α. Ευαγγελάτος, Χρονολόγηση του Ερωτόκριτου (Ο «terminus post quem» για τη συγγραφή του έργου), *Ελληνικά*, τ. 33 (1981), σσ. 98-127.
8. Βλ. Γιάννης Κ. Μαυρομάτης, *Το πρότυπο του «Ερωτόκριτου»*, Ιωάννινα 1982.
9. Βλ., δείγματος χάριν, Γ. Κ. Μαυρομάτης, Οι Βιτσέντζοι Κορνάροι της Σητείας και του Χάνδακα και ο ποιητής του «Ερωτόκριτου», *Δωδώνη*, τ. 13 (1984), σσ. 367-380. Του ίδιου, *Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα για τους Κορνάρους της Σητείας και του Χάνδακα. Διαθήκες μελών της οικογένειας του Ιακώβου Κορνάρου*, Αθήνα 1986.
10. Βλ. Σ. Α. Ευαγγελάτος, *Προς την αλήθεια για τον Βιτσέντζο Κορνάρο. Ποιος ήταν ο ποιητής του «Ερωτόκριτου»*, Αθήνα 1985, και του ίδιου, *Και πάλι για τον «Ερωτόκριτο». Προσπάθεια προσδιορισμού του ποιητή του*, Αθήνα 1989. Για το θέμα αυτό βλ. και Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», ό.π., σσ. 371-373.
11. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», ό.π., σ. 381.
12. Βλ. λ.χ. Πάνος Βασιλείου, *Επισκόπηση έρευνας και μελέτης γύρω στο κρητικό θέατρο*, *Μαντατοφόρος*, 33 (Ιούνιος 1991), σ. 25· David Ricks, *Ερωτόκριτος: Σύγχρονες προσεγγίσεις και προοπτικές*, *Μαντατοφόρος*, ό.π., σσ. 27-28· David Holton, *Romance*, κεφ. 9 στον τόμο *Literature and Society in Renaissance Crete* (επιμέλεια D. Holton, Cambridge University Press), σ. 298 και σε ελλην. μτφρ. *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Πανεπ. Εκδ. Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σσ. 368-369 καθώς και Στ. Αλεξίου, Βιτσέντζος Κορνάρος *Ερωτόκριτος*, Αθήνα 1994, σ. 1α'.
13. Ν. Μ. Παναγιωτάκης, «Στο Κάστρον επαντρεύτηκε», ό.π., σ. 374.

*Ἡ ἀνακάλυψή του ἀπὸ τὸν Νίκο Παναγιωτάκη
καὶ ἡ σημασία της, σχεδὸν μετὰ «εἴκοσιν ἔτη»*

Εἰσοσι χρόνια, ἴσως περισσότερα, πρέπει νὰ συμπληρώνονται ἐφέτος ἀπὸ τὴ στιγμή πού ὁ Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης πρωτοσυνάντησε τὸ ὄνομα τοῦ Κρητικοῦ συνθέτη Φραγκιάζκου Λεονταρίτη (1518:-1572 ἢ μετὰ) καὶ ἔκρινε ὅτι ἔπρεπε νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο μιᾶς ἔρευνας ad hoc. Πότε συνέβη αὐτὸ δὲν ἀναφέρει ἀκριβῶς. Μᾶς πληροφοροεῖ μόνον ὅτι ἡ πρώτη, κάπως βιαστική του ἔρευνα στὰ ἐνετικά ἀρχεῖα ἔγινε φθινόπωρο 1979¹. Ἡ μονογραφία του ὁμως δημοσιεύθηκε 6 χρόνια μετὰ τὴν κατεξοχὴν δημοσιοποίησιν τῆς ἀνακαλύψεως, χάρις στὸ 12μελὲς φωνητικὸ σύνολο τῆς Ε.Ρ.Τ., *Τραγουδιστὲς τοῦ Τρίτου*, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Ἀντὼνι Κοντογεωργίου: ἔτσι ὥς ἡμερομηνία τῆς θεωροῦμε τίς πρῶτες ἐκτελέσεις στοὺς νεότερους χρόνους, ἀπὸ τὸ σύνολο αὐτὸ τῶν τριῶν σωζομένων πολυφωνικῶν Λειτουργιῶν του, *Missa super Laetatus Sum*, *Missa super Allermi faut* καὶ *Missa super Je prens en grez*, στὸ Ἡράκλειο Κρήτης. Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Μάρκου, 26 Αὐγούστου 1984, κατὰ τὸ φεστιβάλ *Μουσικὸς Αἰγώνιστος*. Τὰ ἔργα εἶχαν ἐκτελεσθεῖ χάρις στῇ μεταφορὰ τους στὴ νεότερα σημειογραφία ἀπὸ τὸ δόα Graham Dixon, διευθυντὴ

48

μουσικό της τοπίο νά χαρακτηρίζεται από μιὰ άνησυχητικά άσαφή πολλαπλότητα μηνυματισμών, άφ' έαυτών συγκεχυμένων. Σ' αυτή λοιπόν την Έλλάδα, όπου «άνεπαισθήτως», θά έλεγε ο Καβάφης, τή «λόγια» ή «έντεχνη» έλληνική μουσική (και οί δύο όροι άδόκμοι πλύν καθιερωμένοι...) έχει θριαμβευτικά έκτοπίσει και ύποκαταστήσει ο λαϊκισμός περίπου ως έπισημη πολιτιστική πολιτική, τó ενδιαφέρον για τόν Λεονταρίτη ίσως χυθεί κάποιες παρήγορες ένδειξεις. Μé άλλα λόγια υπαινίσσεται τó πόση ΑΝΑΓΚΗ αισθάνεται ó Έλληνας φιλόμουςος, αλλά και κάθε προικισμένος Έλληνας μουσικός μη δέσμιος τού έαυτού σαρκίου, για μιὰ στέρξη παράδοσης έντεχνης μουσικής, πού, όπως όλο και περισσότερο αποκαλύπτει ή ιστορική έρευνα, και υπάρχει σέ έπιβλητικό πλούτο, αλλά και έχει τόσο ύποβαθμιστεί έδω και δεκαετίες, ώστε νά είναι διάχυτη ή (λαθεμένη) έντύπωση τής άνυπαρξίας της...

Άπ' όσο θυμούμαι, τó ευρύτερο ενδιαφέρον για τήν ανακάλυψη, προκάλεσε άρχικά ένας προσδοκώμενος συσχετισμός με τόν μεγάλο συμπατριώτη τού Λεονταρίτη, νεότερό του κατά 24 χρόνια και επίσης ξενιτεμένο. Δομήνικο Θεοτοκόπουλο -άν μη ή άλλο και οί δύο άποκαλούνταν *Grecos!* Όμως σύντομα ó συσχετισμός αυτός έπαψε νά λειτουργεί. Άν μη τι άλλο ó ζωγράφος υπήρξε από τήν άποψη τής τεχντροπίας μιὰ μεγαλοφυής μοναδικότητα, ενώ ó συνθέτης άκολούθησε τά πρότυπα τών Εύρωπαϊών συνθετών τού 16ου αί., όσο και άν άναδεικνύεται άπολύτως όμότιμος με τούς έπιφανέστερους εξ αυτών. Άλλ' έδω θά παρατηρούσε κανένας ότι ó Θεοτοκόπουλος έβγαине μέσα από μιὰ έπιβλητική παράδοση ζωγραφικής, ενώ πού νά βρεί ó Λεονταρίτης παράδοση άνάλογη;

***

Έτσι, για τήν ώρα τούλάχιστον (άγνωστο τί μπορεί μέλλοντικά νά φέρει σέ φώς ή έρευνα) ó Κρητικός συνθέτης, ως πρós

Βιτέρμπο (Ιταλία), 1995. Massimo Peri, Ν.Μ.Π., Ίεν. Κοκόλης, Αγγαία Λυπουρή και Bertrand Bouvier.

τήν αΐθουσα συναυλιών, άποτελεί μιὰ μοναδικότητα: συνεχής παράδοση έντεχνης έλληνικής μουσικής άρχίζει νά δημιουργείται στά Έπτάνησα σχεδόν δύο αιώνες μετά τó θάνατό του, τó 1790, μιὰ 20ετία περίπου από τότε πού στήν Κέρκυρα άρχίζει μιὰ συνεχής ροή παραστάσεων όπερας¹. Σέ συνάρτηση όμως με άλλο δημοσίευμα τού Παναγιωτάκη², εξΐσου σημαντικό, ó Λεονταρίτης ένισχύει τήν ύπόθεση σύμφωνα με τήν όποία, άν ή Κρήτη δέν είχε κατακτηθεί από τούς Όθωμανούς τó 1669, θά μπορούσε κάλλιστα, αντί για τά Έπτάνησα, νά είναι εκείνη κοιτίδα τής Έντεχνης Έλληνικής Μουσικής. Όντως επικρατεί άορίστως ή αντίληψη ότι ή έκλειψη τής Έντεχνης Μουσικής στήν Έλλάδα όφείλεται στόν όθωμανικό ζυγό. Όστόσο, έχει έν πολλούς άποσιωπηθεί ó έν προκειμένω άρνητικός ρόλος τού θεοκρατικού Βυζαντίου, καίτοι έπισημάνθηκε έναργέστατα από παλαιότερους και νεότερους έρευνητές, όπως ó Σάθας και ó Άνωγειανάκης³: έξοστρακισμός τών μουσικών

1. Βλ. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης: *Φραγκίσκος Λεονταρίτης. Κρητικός μουσικοσυνθέτης τού δέκατου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τή ζωή και τó έργο του* (Βενετία, 1990), Είσαγωγή, σελ. 10.
2. Τού ίδιου: *Λεονταρίτης, Φραγκίσκος, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό τής Έκπαιδευτικής Έλληνικής Έγκυκλοπαίδειας*, τόμ. 5 (έκδ. Άθήνα, 1986), σσ. 223-224.
3. Βλ. *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, ένας κρυμμένος χορωδιακός θησαυρός*, σtó διμηνιαίο περιοδικό *Φωνόγραφος*, έκδ. Χορωδίας Τρίπολης, 6 (Σεπτ.-Όκτ.) και 7 (Νοέμβρ.-Δεκ. 1988), σσ. 27-32, και συγκεκριμένα σ. 28. Πολύτιμο άνυπόγραφο άμύρωμα πού περιλαμβάνει ένα κατάλογο τών ως τότε έκτελέσεων έργων Λεονταρίτη πού τότε, πριν από τήν έκδοση τής μονογραφίας, λειτούργησε και ως συνοπτική έργογραφία.
4. Βλ. τó χρονικό τής εκδηλώσεως από τόν ύποφαινόμενο, με τίτλο *Έν Κερκύρα*, περ. *Δύφωνο*, 23, Αύγουστος 1997, σ. 14.
5. Έτσι απέδωσε ó άληθιμόνητος Άλέξης Ζακυνθός τόν όρο compact disc ή C.D.

6. Για τις πρώτες εκτελέσεις και την υποδοχή της ανακαλύψεως βλ. Παναγιωτάκης, 1990, ό.π. σσ. X-XIV.
7. Βλ. Γ. Λεωτοόζιος: *Ἡ Ἱταλία ὡς Alma Mater τῆς Ἑλληνικῆς Μουσικῆς τοῦ 19ου αἰῶνα καὶ ὡς ἀτέραντο πεδίο σχετικῆς μελλοντικῆς ἔρευνας*, στήν ἔκδοσιν *MeMUS (Mediterraneo Musica) 1995* (Παλέρμο, [Σεπτ.] 1995), σσ. 66-79, ἑλληνικά καὶ ἀγγλικά. Για τὴν ὁπερα στήν Κέρκυρα, σ. 71 κ.ε.
- Ἐπίσης: Πλάτωνος Μανρωποῦσταζου: *Τὸ Ἱταλικὸ μελόδραμα στὸ θέατρο Σάν Τζιάκομο τῆς Κέρκυρας (1733-1798)*, στὸ ἐπιστημονικὸ δελτίο *Παράβασις* (Ἀθήνα, 1995), σ. 182.
8. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης: *Ἡ Παιδεία καὶ ἡ Μουσικὴ στήν Κρήτη κατὰ τὴν Βενετοκρατίαν*, ἔκδ. Συνδέσμου Τοπικῶν Ἑνώσεων Δήμων & Κοινοτήτων Κρήτης (Ἡράκλειο, 1990). Μὲ πλούσια βιβλιογραφία ἀλλὰ δυστυχῶς χωρὶς τὸν ἀναγκαῖστο συσχετισμὸ τῆς μὲ τὸ ζεῖμενο, ἀφοῦ ὑποσημειώσεις δὲν ὑπάρχουν!
9. Βλ. Κ.Ν. Σάθα.: *Ἱστορικὸν δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν* (Ἐν Βενετίᾳ, 1878), ἐπανέκδ. Διον. Ν. Καρσάβια, (Ἀθήνα, 1994). Ἐπίσης Φ. Ἀνωγειανάκη: *Ἡ μουσικὴ στὴ νεώτερη Ἑλλάδα*, συμπλήρωμα στήν ἑλλ. μετφ. τῆς *Ἱστορίας τῆς μουσικῆς τοῦ Karl Nef*, ἔκδ. Πάπυρος (Ἀθήνα, 1956) σ. 547.: «... ἡ ἀνάπτυξις τῆς μουσικῆς στὸ Βυζάντιο εἶχε ἴδῃ σταματήσει γύρω στὸ 10ο-11ο αἰῶνα. Τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ ποὺ στὴ Δύση ἀρχίζει ν' ἀναπτύσσεται στὴ μουσικῇ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἡ καινούργια τεχνικὴ τῆς πολυφωνίας, ἐνῶ στὸ Βυζάντιο, ἡ Ὁρθόδοξο Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία –ἀρχικά γὰ λόγους δογματικοὺς καὶ ἀργότερα ἀπὸ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ρώμης– ἀποκροῦει μὲ φανατισμὸ κάθε νεωτερισμὸ. Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παραμένει ἔτσι α) μονόφωνη καὶ β) χωρὶς καμιά ὁργανικὴ συνοδεία. Δὲ δέχθηκε ἔτσι ἀκριβῶς τὰ στοιχεῖα ἐκεῖνα –τὴν πολυφωνία καὶ τὴν ἐνόργανη μουσικῇ– ποὺ στὴ Δύση συντελοῦν στήν ἐλεύθερη ἀνάπτυξιν τῆς μουσικῆς τέχνης καὶ ὑπόσχονται τὸ

ὄργανων (ἡ ἑλληνικωτάτη «ὑδραυλὶς», τὸ μετέπειτα ἐκκλησιαστικὸ ὄργανο, διώχθηκε στὴ Δύση ὡς πεσκέσι στὸν αὐτοκράτορα τῶν Φράγκων Πιπίνου τὸν Βραχὺ, τὸ 757 καὶ στὸν Καρλομάγνο τὸ 812...) καὶ ὅλης τῆς κοσμικῆς μουσικῆς, ἀποδοχὴ μόνον ἑνὸς μονοφωνικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μέλους, μὲ κύριο προορισμὸ τὸ νὰ ὑπηρετεῖ τὸ ποιητικὸ κείμενο, δευτερογενῶς ἴσως διευκολύνοντας καὶ τὴν ἀπομνημόνευσιν τοῦ. Ἀξίζει ἐν προκειμένῳ τοῦλάχιστον ἓνας ἐλεύθερος (:) συνειρμὸς μὲ τὴν ἀποψη τῶν «ὀρθοδόξων» Μουσουλμάνων, ποὺ δὲν δέχονται καμιά μουσικὴ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ azan ἢ adhan, δηλ. τὴν ψαλμῳδισμὸ τοῦ Κορανίου. Χάρη στίς ἀκραῖες αὐτὲς θέσεις, τὰ κατ' ἐξοχὴν στοιχεῖα ἀναπτύξεως μουσικῶν μορφῶν, δηλ. τὴν ὁργανικὴ μουσικὴ (ἔστω καὶ μονοφωνικὴ: ὑπαινισσόμαστε τίς μεγάλες παραδόσεις ὁργανικοῦ αὐτοσχεδιασμοῦ στήν Ἑγγὺς καὶ Μέση Ἀνατολή) καὶ τὴ Δυτικὴ πολυφωνία, ἀναπόφευκτα οἱ νεότεροι Ἑλληνες ἔπρεπε νὰ τὰ ξαναδιδάχθουν, ἢ ἀπλῶς νὰ τὰ διδάχθουν, ἀπὸ ἓναν ὁποιοδήποτε τρίτο, προδήλως γείτονά τους, ὁ ὁποῖος μοιραῖως δὲν μπορούσε παρὰ νὰ εἶναι ἡ Ἱταλὸς ἢ Ἀλβανὸς ἢ Σλάβος (μῆπως μετὰ τὸ 1900 οἱ ἑλληνικὲς ὀρχήστρες δὲν σπονδύλωθηκαν ἡχητικὰ κυρίως ἀπὸ ἐξάετρα Ἀλβανικά καὶ Σλαβικά ἐγχορδα;) ἢ καί... Ὁθωμανός, ἀφοῦ ἀκόμη καὶ ὡς πρὸς τὴ Δυτικὴ μουσικὴ, ἥδη ἀπὸ τὸ 1828, ὁ ἀδελφὸς τοῦ Ντοντζέτι Τζουζέππε (1788-1856), προσκεκλημένος ἀπὸ τὸν σουλτάνο Μαχμούτ Β', ἐγκαταστάθηκε στήν Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀρχιμουσικός τῆς ἀρτιστούτατης Φιλαρμονικῆς καὶ τοῦ στρατοῦ, ἐνῶ τὸν 19ο αἰῶνα συχνὲς ἦσαν οἱ ἐπισκέψεις δυτικῶν μουσικῶν διασημοτήτων... Σ' αὐτὴ τὴν κατάστασιν πραγματίων ἀναφερόταν περυσινὸ μου σημεῖωμα στήν ἐφ. *Τὰ Νέα*, ὅπου παρατηροῦσα ὅτι μὲ αὐτὰ καὶ μὲ αὐτά, ἐνῶ οἱ Ἑλληνες «ἱστοριογεωγραφικὰ ἦσαν μοναδικὰ

ἐνδεδειγμένοι γιὰ νὰ συμμετέχουν καὶ στίς δύο μεγάλες μουσικὲς κοσμοαντιλήψεις, τὴ (Μεσ)ανατολικὴ καὶ τὴ Δυτικὴ, οὐσιαστικὰ κατάφεραν νὰ μὴ μετέχουν σὲ καμιά, διογκώνοντας καὶ παραμορφώνοντας τὴν ἑτερότητά τους σὲ αἰτία πολέμου. Τὸ δίλημμα λ.χ. *Βυζαντινὴ ἢ Δυτικὴ μουσικὴ* γιὰ μένα εἶναι τόσο παραιοῖκό, ὅσο καὶ τὸ ἐρώτημα *Ποιὸ ἀπὸ τὰ δύο σου μάτια νὰ σοῦ βγάλουμε;* Ἀκόμη, καυτηρίαζα ἔντονα τὴ χρησιμοποίησιν μιᾶς μουσικῆς ἢ μιᾶς μουσικῆς κοσμοαντιλήψεως γιὰ νὰ χτυπήσουν κάποιαν ἄλλην, μιλώντας γιὰ «αἰσθητικὸ ρατσισμὸ καὶ πνευματικὸ εὐνουσχισμὸ, ἀν' ὅχι λοβοτομή, μὲ κίνητρα ἄκρως διαβλητά»¹⁰. Ὅλ' αὐτὰ ὑποβιβάζουν ἀνησυχητικὰ τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τοῦ Ἑλλήνα, ἀφοῦ οὐσιαστικὰ τοῦ ἐπιβάλλουν ἄνωθεν (μῆπως καί... ἔξωθεν;) μιὰ προκατασκευασμένη «ταυτότητα» καὶ τοῦ ἀρνοῦνται τὸ δικαίωμα νὰ ἀναδιαμορφώνει ὁ ἴδιος τὴν ταυτότητά του σύμφωνα μὲ τὰ ἐρεθίσματα κάθε ἐποχῆς καὶ νὰ τὴν πλουτίζει μὲ νέα στοιχεῖα.

Τὴν ἀσίγαστη ἐφρεση τῶν Ἑλλήνων μουσικῶν πρὸς τίς ἐξελεγμένες μουσικὲς μορφές πέρα ἀπὸ τὸ μονοφωνικὸ λειτουργικὸ μέλος καὶ πρὸς τὴν ὁργανικὴ μουσικὴ (στὸ χωρὸ τῆς Ὁρθόδοξιας μοιραῖα μόνον κοσμική), ὑπαινίσσονται πληθὺς ψηφίδων, ἀκόμη σκόρπων, ποὺ ὅμως μαρτυροῦν καθαρὰ τὸ σχετικὸ προβληματισμὸ: Ἔτσι ἐνδεικτικὰ: ἥδη κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1402-1463 ἐμφανίζονται στήν πριγκιπικὴν αὐλὴ τῆς Δαλματίας ἐπτὰ καὶ ὡς τὸ 1549 ἄλλοι δύο Ἑλληνες ἐκτελεστὲς πνευστῶν. Ἀπὸ τοὺς ἐννέα, δύο μόνον ἀπὸ τὴν τότε ἐνετοκρατούμενη Κρήτη (στὸ μικρὸ τους ὄνομα προστίθεται τὸ «de Candia»). Ἄν συνεκτιμηθεῖ ἡ παρουσία κατὰ τὸ αὐτὸ περίπου διάστημα ἰσάριθμων Ἀλβανῶν μουσικῶν, ἀπὸ τὸ Δυρράχιο, τὸ Ἀντίβαρι καὶ ἄλλα μέρη, ἔχουμε μιὰ ἀρκετὰ εὐγλωττὴ ἐνδειξὴ γιὰ τὴν τότε

Με τον
Λεονταρίτη ο
Παναγιωτάκης
προσέφερε
στην ὅλη
υπόθεση της
Ελληνικῆς
Μουσικῆς
υπηρεσία πολὺ
μεγαλύτερη
παρ' ὅ,τι και
εμεῖς, αρχικά,
και
ενδεχομένως
και ο ἴδιος, ὅσο
ζούσε, εἶχαμε
πιστέψει.

κοσμική μουσική στον ευρύτερο χώρο της άλλοτε Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, που δύσκολα μπορούμε να αγνοήσουμε¹¹. Τόν 15ο αιώνα, περίπου την εποχή της "Αλωσις, σύμφωνα με τη νεότερη έρευνα, ακριάζει στη φλωρεντία ο οργανίστας και κατασκευαστής εκκλησιαστικών οργάνων Ισαάκ Άργυρόπουλος¹², προδήλως έλληνογενής καταγωγής, ενώ κατά Παναγιωτάκη στον καθεδρικό του Άγ. Τίτου υπήρχε εκκλησιαστικό όργανο από το 1474. Δεν θα έπεκταθούμε περισσότερο στη Βενετία ή στην ένետοκρατούμενη Κρήτη, την κατά κόσμον μουσική ζωή της οποίας έχει επαρκέστατα έρευνήσει ο Παναγιωτάκης¹³. Τόν 16ο αιώνα έπισημαίνεται ακόμη ο Ιερώνυμος Τραγωδιστής, μαθητής, όπως λέγεται, του περιφήμου θεωρητικού Τζοζέφφο Τζαζλίνο [Gioseffo Zarlino, 1517-90], συνθέτης ενός 4φωνου μοτέτου σε έλληνορθόδοξο λειτουργικό κείμενο. "Ω Πάσχα τό Μέγα. Από τό όλο αυτό μουσικό κλίμα της χειραφετήσεως, τρόπον τινά, Έλλήνων μουσικών προς την πολυφωνία ή/και την οργανική μουσική ελάχιστα απέχει χρονολογικά ένας άλλος κρητικής καταγωγής συνθέτης, ο γεννημένος στη Ζάρα της Δαλματίας Μικέλε Στρατίκο [Michele Stratico, περ. 1721-1782], μαθητής του Ταρτίνι, του οποίου τά χειρόγραφα 273 οργανικών συνθέσεων βρίσκονται στη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Μπέργλεϋ (Καλιφόρνια), και είναι ακόμη άγνωστος στην Ελλάδα, και ως λημματογραφείται στις μεγαλύτερες μουσικές εγκυκλοπαίδειες.

Καταλήγοντας, έπισημαίνουμε ακόμη: α) τά όποια δίφωνα βυζαντινά μέλη έχουν έντοπισθεί ως τώρα, μετά τό περίφημο Αίνεϊτε του Μανουήλ Γαζή, που ανακάλυψε και ανακοίνωσε τό 1972 ο συνθέτης και μουσικολόγος Μιχάλης Άδάμης και β) τους περίφημους «Έλληνες συνθέτες της Πόλης», πολλούς εξ αυτών μελουργούς εκκλησια-

στικής μουσικής (κάποτε πρέπει να υπογραμμιστεί έμφατικά ή τεράστια διαφορά ανάμεσα στους όρους μελουργός και μελοποιός της ορθόδοξης εκκλησιαστικής μουσικής και στον όρο συνθέτης), που επιδόθηκαν σε μιá «θύραθεν» κοσμική (φωνητική και οργανική) μουσική ανατολικού τύπου. Δυστυχώς οι συνθέτες αυτοί και δέν έχουν αντιμετωπισθεί ακόμη με τη δέουσα έπιστημονική αυστηρότητα και μέχρι στιγμής παρουσιάστηκαν στο αθηναϊκό κοινό με ιδιαίτερη προχειρότητα -λ.χ. στις σημειώσεις προγράμματος ζανέννας δέν ξεγύγησε ποτέ ότι οι συνθέσεις αυτές συνήθως αρχίζουν με, ή περιλάμβαναν, έναν έκτενή οργανικό αυτόσχεδιασμό: έτσι ο άκροατής δέ γνώριζε σε ποιόν συνθέτη άπ' όσους ανέφερε τό πρόγραμμα ανήκε τό κομμάτι που άκουγε κάθε στιγμή.

"Όμως άς μήν έπεκταθούμε σ' αυτές τις ως τώρα «οκόρπιες ψηφίδες»: ο Λεονταρίτης είναι ή μεγαλύτερη και ίσως ή σημαντικότερη μέχρι στιγμής άπ' αυτές. Έναυσμα για μιá ευρύτερη έρευνα που μόλις αρχίζει¹⁴, έναυσμα για άποκατάσταση σωρείας προκαταλήψεων περί τη μουσική των Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών χρόνων, και τη μετατόπιση κάποιων ίσως εκ του πονηρού υπερτονισμένων «στεγανών» μεταξύ ενός Βυζαντινού (άρκετο δυστυχώς παραμένουν καθλωμένοι σε μιá παρωχημένη, ρομαντικά φαντασιωσική, εικόνα του) και μιās Δύσης, γνήσιο τέκνο του Έλληνικού πολιτισμού, από τό όποιο σήμερα, τουλάχιστον στον χώρο της μουσικής, συχνά έπιχειρούν να άποκόψουν δολίως και άτέχνως τόν άλλοτε πνευματικό γονέα του. Με τόν Λεονταρίτη ο Παναγιωτάκης προσέφερε στην όλη υπόθεση της Έλληνικής Μουσικής ύπηρεσία πολύ μεγαλύτερη παρ' ό,τι και έμεις, αρχικά, και ένδεχομένως και ο ίδιος, όσο ζούσε, είχαμε πιστέ-

Νοέμβριος 1991, στο συνέδριο που έγινε στη Βενετία με θέμα τις «Αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας». Wim Bakker, Γ.Μ. Σηφάκης, Ν.Μ.Π.

δπέροχο μουσικό οικοδόμημα των κατοπινών αιώνων».

10. Γ. Λεωτσάκου: Έλληνική Μουσική. Έξηγώντας τόν κόσμο. Έφ. Τά Νέα, Δευτέρα 3 Φεβρ. 1997, στο ένθετο Πανόραμα, σ. 3/29.

11. Βλ. Miho Demovic: *Musik und Musiker in der Republik Dubrovnik (Ragusa) vom Anfang des XI Jahrhunderts bis zur Mitte des XVII Jahrhunderts* [Μουσική και Μουσικοί στη Δημοκρατία του Ντουμπρόβνικ (Ραγούζας) από τις αρχές του 11ου ως τά μέσα του 17ου αϊ.], διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Κολωνίας (Ρέγκενσμπουργκ, 1981), σσ. 379-81, 383, 385.

12. Κατά τό συντομώτατο λήμμα *Αργυρόπουλος* στη μουσική εγκυκλοπαίδεια *Grove* (6η έκδ., Λονδίνο 1980), άκμασε στη Φλωρεντία, τέλη 15ου αϊ. "Όπως έπισημαίνει όμως ο φίλος καθηγητής του Ιονίου Πανεπιστημίου Χάρης Ξανθουδάκης, νεότερες έρευνες του Ίταλου μουσικολόγου Nino Pirrotta τόν τοποθετούν στα μέσα του 15ου αϊ., περίπου την εποχή της "Αλωσις.

13. Παναγιωτάκης, βλ. *Η Παιδεία και ή Μουσική στην Κρήτη*, ύποσμμ. 8.

14. "Όπως μου έπισημαίνει πάντοτε ο Χάρης Ξανθουδάκης, στο Τμήμα Μουσικών Σπουδών του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης ο κ. Γιώργος Μέτζος έτοιμάζει πτυχιακή εργασία για τόν Λεονταρίτη.

Απ' τη φιλολογία στην ιστορία κι από εκεί στην τέχνη

του Νίκου Χατζηνικολάου

Οταν, το καλοκαίρι του 1994, ετοιμάζα μια μελέτη για τον τιμητικό τόμο που θα κυκλοφορούσε για τα 60χρονα του Νίκου Παναγιωτάκη με θέμα *Έργα του Δομηνίκου Θεοτοκόπουλου στη Λατινική Αμερική*, δεν μπορούσα βέβαια να φανταστώ ότι, λίγο διάστημα αργότερα, η χαρά για το γεγονός ότι αυτός ο σημαντικός άνθρωπος βρισκόταν κοντά μας θα μετατρέποταν σε λύπη για τον χαμό του.

Άλλοι θα μιλήσουν εδώ για την προσφορά του στους τομείς της φιλολογίας, της ιστορίας της λογοτεχνίας, ακόμα και της ιστορίας της μουσικής, κι εκείνοι, πιστεύω, θα δείξουν το πώς ο Νίκος Παναγιωτάκης πέρασε βαθμιαία από τη φιλολογία στο είδος της ιστορίας, που τότε αποκαλείται "ιστορία των ιδεών" και τότε "ιστορία του πολιτισμού". Ο ίδιος, απ' όσο γνωρίζω, δεν θεώρησε ποτέ απαραίτητο να δώσει εξηγήσεις για τις επιστημολογικές επιλογές του, ούτε να συμμετάσχει σε θεωρητικές ή μεθοδολογικές συζητήσεις. Το είδος της ιστορίας το οποίο είχε καταλήξει να υπηρετεί το επέλεξε περισσότερο από ιδιοσυγκρασία, από μια βαθιά ριζωμένη ανάγκη να γνωρίσει το σύνολο του πολιτισμού, ιδιαίτερα της Κρήτης στα χρόνια της ακμής της, αλλά γι' αυτό τον λόγο και της υπόλοιπης Ελλάδας και της Ιταλίας. Έτσι θα περιοριστώ στο να κρίνω τις δημοσιεύσεις που αφιέρωσε στον Θεο-

Ηράκλειο, Η' Κρητολογικό Συνέδριο, Σεπτέμβριος 1986. Αριστερά του Ν.Μ.Π ο Μενέλαος Παρλαμάς. Δεξιά του, ο καθηγητής Θεοχάρης Δετοράκης και ο Αλέξης Καλοκαιρινός.

τοκόπουλο, καλλιτέχνη με τον οποίο ασχολούμαι από τότε που η τύχη τό 'φερε να έρθω στην Κρήτη και να διδάσκω στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της.

Α'

Η πρώτη μελέτη του, που αποτελεί και την κυριότερη προσφορά του στις θεοτοκοπουλικές σπουδές, ήταν η συμβολή του στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* (Ρέθυμνο, 1986), δίτομη ευχαρίστηρια έκδοση προς εκείνον που, αφότου μπόρεσε να επιστρέψει στην Ελλάδα, ταύτισε τη ζωή του με το νεοϊδρυμένο Πανεπιστήμιο. Η μελέτη, 129 σελίδων, κυκλοφόρησε και ως ανάρτυπο και στη συνέχεια ανεξάρτητα από τις

εκδόσεις Τροχαλία.

Την πρωτοδιάβασα υπό ιδιόμορφες συνθήκες. Στις 25 Φεβρουαρίου 1986 έδινα μια διάλεξη στην Εταιρεία Σπουδών του Ιδρύματος Μωραΐτη με τίτλο "Μεταμορφώσεις του Γκρέκο ανάμεσα στο 1838 και στο 1912" (δημοσιεύτηκε στον *Πολίτη*, τχ. 85, 27.11.1987). Για τις 4 Μαρτίου ήταν προγραμματισμένη μια δεύτερη διάλεξη με θέμα "Ο Δομηνίκος Θεοτοκόπουλος στην ελληνική βιβλιογραφία". Κάποιος, δεν ξέρω τώρα ποιος, μου έφερε τότε εκ μέρους του Νίκου Παναγιωτάκη, τον οποίο δεν εγνωρίζα, στο τέλος της πρώτης αυτής ομιλίας μου ή στην αρχή, πριν πάρω το λόγο, κι αυτό δεν το θυμάμαι, τα τυπογραφικά δοκίμια

• Ο Νίκος Χατζηνικολάου είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου Κρήτης.

της υπό δημοσίευση μελέτης του στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*: "Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου". Κοιτάζοντας τα δοκίμια τώρα βγάζω το συμπέρασμα ότι δεν είχαν ακόμα γίνει όλες οι διορθώσεις, μια και υπάρχουν τυπογραφικά λάθη που παραμερίστηκαν στη συνέχεια. Λίγο καιρό αργότερα, μου έστειλε ο ίδιος με το ταχυδρομείο και το ανάπτυπο με μια τυπική αφιέρωση.

Όταν γύρισα στο σπίτι μου και διάβασα το κείμενο, διαπίστωσα ότι επρόκειτο για έργο που αποτελούσε σταθμό για τις γνώσεις μας σχετικά με την κρητική περίοδο του Γκρέκο. Έπρεπε τουλάχιστον να αναφερθώ σ' αυτό στο κείμενο της επόμενης διάλεξής μου, που ήταν ήδη έτοιμο.

Η ομιλία αυτή είχε ως κεντρικό θέμα της το πώς είχε αντιμετωπιστεί μέχρι τότε ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος από τους Έλληνες και στηριζόταν στη διαπίστωση ότι με ελάχιστες εξαιρέσεις (κυρίως τις εργασίες του Μανόλη Χατζηδάκη και του Αλέξανδρου Ξύδη) οι περισσότεροι απ' αυτούς που ασχολήθηκαν με τον καλλιτέχνη το έκαναν χωρίς να έχουν τα απαραίτητα επιστημονικά εφόδια, με μοναδικό σχεδόν κίνητρο την περιφάνεια για την καταγωγή του και χωρίς ουσιαστικό ενδιαφέρον για την τέχνη του. Οι αναφορές στα βιογραφικά ή στο καλλιτεχνικό έργο ήταν παρμένες από δεύτερο χέρι, χωρίς προσωπική έρευνα πίσω τους και χωρίς ίχνος αυτού που θα αποκαλούσαμε επιστημονικό ενδιαφέρον.

Η μελέτη των τυπογραφικών δοκιμών που είχα στα χέρια μου με έπειθε ότι εδώ βρισκόμασταν μπροστά σε κάτι το διαφορετικό. Έτσι έγιναν και οι απαραίτητες αλλαγές στο κείμενο που διάβασα στις 4 Μαρτίου 1986, το οποίο πλέον τελείωνε ως εξής: «Η σημαντική μελέτη του Νίκου Παναγιωτάκη για την κρητική περίοδο του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου θέτει τα θεμέλια για την επιστημονική έρευνα από ιστορικής πλευράς και αξιοποιεί εξαντλητικά τα έγγραφα που έχει δημοσιεύσει η

1972. Με τον Γρηγόρη Σηφάκη στην Άνδρο.

Μαρία Κωνσταντουδάκη. Αυτός ο συνδυασμός Ιστορίας και Ιστορίας της Τέχνης ανοίγει αναμφισβήτητα στη χώρα μας νέες προοπτικές».

Β'

Η μελέτη αποτελεί μια πραγματική σύνθεση των γνώσεών μας για τη ζωή του Γκρέκο στην Κρήτη. Η βασική της αρετή έγκειται στο γεγονός ότι έχει αφομοιώσει δημιουργικά όλη την προηγούμενη έρευνα των Ελλήνων ιστορικών και βυζαντινολόγων σχετικά με τον κρητικό 16ο αιώνα, με αποτέλεσμα να γίνουν έτσι περισσότεροι εμφανείς οι αδυναμίες των προηγούμενων μελετητών που είχαν ασχοληθεί με τη ζωή του Θεοτοκόπουλου στην Κρήτη. Σημαντικότερο όμως είναι ότι ο Παναγιωτάκης προχώρησε σε προσωπικές έρευνες στα αρχεία της Βενετίας, που του επέτρεψαν να εδραιώσει με σοβαρά επιχειρήματα τις απόψεις του γύρω από μια πληθώρα θεμάτων που είχαν παραμείνει ανοικτά ελλείψει μιας συστηματικής ανάλυσης με επιστημονικές αξιώσεις: η καταγωγή του καλλιτέχνη, η οικογένειά του, το όνομά του, το δόγμα του, η μαθητεία του, κτλ. Τέλος, σαν να μην έφταναν όλα τα προηγούμενα, ο Παναγιωτάκης παρουσίασε στην ίδια μελέτη ένα, έως τότε άγνωστο, τεκμήριο που εντόπισε στο Κρατικό Αρχείο της Βενετίας, σχετικό με

τον Δομήνικο και τον αδελφό του Μανούσο. Από εκεί μαθαίνουμε ότι ο νεαρός ζωγράφος, που ήταν "μαίστρος" το 1566 σύμφωνα με το έγγραφο που πρωτοδημοσίευσε ο Μέρτζιος, κατείχε αυτό τον τίτλο ήδη το 1563. Με βάση το νέο τεκμήριο μπορούμε επίσης να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο ότι ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος είχε τότε δική του οικογένεια, γεγονός που θα εξηγούσε για ποιο λόγο δεν παντρεύτηκε ποτέ στο Τολέδο την Χερωνύμη ντε λας Κουέβας.

Ανέφερα πριν ότι η μελέτη του 1986 αποτελεί σταθμό για τα ελληνικά πράγματα. Δεν έχει κανείς παρά να διαβάσει τι κυκλοφορούσε στα ελληνικά τα προηγούμενα 25 χρόνια για να το καταλάβει. Δεν έχει παρά να διαπιστώσει πόσο ανεπαρκής, για να εκφρασθώ ήπια, είναι η μελέτη *Δομήνικος Θεοτοκόπουλος- ο βίος και τα έργα του* (Βιβλιοθήκη Ηπειρωτικής Εταιρείας Αθηνών, Αθήνα, 1966) του Κωνσταντίνου Μέρτζιου, του ανθρώπου που ανακάλυψε, ύστερα από χρόνια επίμονων ερευνών στη Βενετία, το πρώτο τεκμήριο σχετικά με την παραμονή του Θεοτοκόπουλου στην Κρήτη (Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, *Κρητικά Χρονικά*, τ.15-16, 1961-1962). Το πομπώδες ύφος του "ερασιτέχνη ερευνητή", όπως τον αποκαλεί ο Παναγιωτάκης, χαρακτηρίζει δυστυχώς ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής βιβλιογραφίας: "ο γίγας της ελληνικής καλλιτεχνίας", "ο πρώτου μεγέθους αστήρ", "ήτο ένας ευσεβής χριστιανός ορθόδοξος, στερρώς προσηλωμένος εις τα πάτρια", "ο οποίος εξωγόνησε την Δυτική τέχνη διά της Βυζαντινής και εδόξασε την Ελλάδα". Για να κατανοήσει κανείς καλύτερα τις συνθήκες παραγωγής τέτοιου είδους κειμένων και το επίπεδο της κυρίαρχης ιδεολογίας δεν έχει παρά να αναλογιστεί ότι το 1963 εκτίθεται υπό την αιγίδα του Υπουργείου Παιδείας 70 αντίγραφα έργων του Γκρέκο σε μεγάλη έκθεση στο Ζάππειο Μέγαρο!

Οι φωτεινές εξαιρέσεις, όπως τα άρθρα "Τα νεανικά του Θεοτοκόπουλου" (*Εποχές*, Αύγουστος

Το είδος της
ιστορίας στο
οποίο είχε
καταλήξει στο
επέλεξε
περισσότερο
από
ιδιοσυγκρασία,
από μια βαθιά
ριζωμένη
ανάγκη να
γνωρίσει το
σύνολο του
πολιτισμού.

1963) και "Παρατηρήσεις στις υπογραφές του Δομίνικου Θεοτοκόπουλου" (Ζυγός, Οκτώβριος 1964) του Μανόλη Χατζηδάκη, η μελέτη "Dominicos Theotocopoulos (El Greco) de Candie à Venise. Documents inédits (1566-1568)" της Μαρίας Κωνσταντουδάκη, τότε νεακής υποτρόφου του Ινστιτούτου της Βενετίας, όπου παρουσίασε τρία νέα έγγραφα σχετικά με την κρητική περίοδο του Γκρέκο που είχε ανακαλύψει στα αρχεία της Βενετίας (Θησαυρισμάτα, 1975 και Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, τόμος Η', 1975-76), και οι μελέτες που δημοσίευσε ο Αλέξανδρος Ξύδης, κυρίως στα Κρητικά Χρονικά, αναδεικνύουν τη μετριοτήτα των υπολοίπων. Ακόμη και αυτή η κορυφαία σημασία ανακάλυψη της εικόνας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου από τον Γιώργο Μαιστορόπουλο στη Σύρο, που φέρει την κεφαλαιογράμματη υπογραφή

ΔΟΜΗΝΙΚΟΣ
ΘΕΟΤΟΚΟΠΟΥΛΟΣ
Ο ΔΕΙΞΑΣ,

και παρουσιάστηκε στο Τρίτο συνέδριο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης το 1983, παρέμεινε ουσιαστικά αδημοσίευτη μέχρι το 1990.

Η μελέτη που δημοσίευσε ο Νίκος Παναγιωτάκης στο Αφιέρωμα

στον Νίκο Σβορώνο αποτελεί όμως σταθμό για τις θεοτοκοπουλικές σπουδές και σε διεθνές επίπεδο. Αρκεί να αναλογιστούμε ότι στο τέταρτο του αιώνα που είχε προηγηθεί είδαν το φως της δημοσιότητας η σημαντική μονογραφία του Wethey (Princeton University Press, 1962), η δεύτερη έκδοση της μονογραφίας του Camon Aznar (Μαδρίτη, 1970), η μονογραφία του Gudíol (Βαρκελώνη, 1971- ελληνική μετάφραση Εμπορική Τράπεζα, Αθήνα 1990), ο κατάλογος της έκθεσης *El Greco of Toledo* (Μαδρίτη, Ουάσινγκτον, Τολέδο-Οχάιο, Ντάλλας), το συνέδριο *El Greco y Toledo* που οργανώθηκε στο Τολέδο το 1982 (τα πρακτικά κυκλοφόρησαν το 1984 ως 13ος τόμος των Studies in the History of Art της National Gallery of Art της Washington με τον ενδεικτικό τίτλο *El Greco: Italy and Spain*).

Σε όλες αυτές τις εργασίες εντυπωσιάζει το μείγμα άγνοιας και αδιαφορίας για την κρητική περίοδο της ζωής του καλλιτέχνη, κυρίως αν λάβει κανείς υπόψη του πως όλες οι δημοσιεύσεις που κυκλοφόρησαν μετά το 1975 είχαν στη διάθεσή τους άφθονο νέο υλικό σχετικό με την περίοδο αυτή! Ο μόνος που αισθάνθηκε την ανάγκη να αναφερθεί λίγο στο θέμα και να αναθεωρήσει τις απόψεις του ήταν

Βενετία,
Φεβρουάριος 1992.
Μέρες καρναβαλιού.

Ο πρόωρος
θάνατός του
στην καλύτερη
στιγμή της
ωριμότητάς του
δεν του
επέτρεψε να
ολοκληρώσει
αυτό που είχε να
δώσει. Ήδη
γίνεται αισθητό
το κενό που
άφησε.

ο Wethey στην ομιλία του στο συνέδριο του 1982. Είναι ενδεικτικό του πνεύματος που επικρατεί ότι ο Gudíol, που γνωρίζει και αναφέρει τη δημοσίευση του Μέρτζιου, γράφει στο βιβλίο του: «οι περισσότεροι ιστορικοί υποστηρίζουν ότι η υπογραφή του 1566 δεν μαρτυρεί τίποτε περισσότερο από κάποια επίσκεψη του ζωγράφου στη γενέτειρά του και θεωρούν ως βέβαιο ότι ο Γκρέκο είχε εγκατασταθεί στη Βενετία τουλάχιστον από το 1560. Προτιμούμε να κρατήσουμε κάποια επιφύλαξη ως προς αυτό το θέμα, τείνουμε ωστόσο να δεχθούμε ότι ο Γκρέκο έφθασε στη Βενετία το καλοκαίρι του 1566» (σελ. 13 της ελλ. έκδ.)!

Ένδεκα χρόνια αργότερα, παρόλο που ήταν πλέον γνωστές και οι ανακοινώσεις της Μαρίας Κωνσταντουδάκη, ο Jonathan Brown έγραφε στον κατάλογο της έκθεσης *El Greco of Toledo* (1982): "The reconstruction of El Greco's life and development from 1541, when he was born, until 1577, when he appeared in Toledo, is largely a matter of supposition. Only a handful of sources and documents attest to his pre-Spanish existence, and most of these relate to the ten-year period when he lived in Italy" (σελ. 75).

Ο χώρος στη διάθεσή μας δεν επαρκεί για να αναφερθούμε αναλυτικότερα στις αρετές της μελέτης του Νίκου Παναγιωτάκη, η οποία πρόκειται να επανεκδοθεί μαζί με τα άλλα μελετήματα που αφιέρωσε στον Γκρέκο. Το ζήτημα όμως είναι ότι πρέπει σύντομα να μεταφρασθεί και να κυκλοφορήσει στα αγγλικά, όπως εξάλλου και ο ίδιος το επιθυμούσε.

Γ

Ο Νίκος Παναγιωτάκης τόνιζε συχνά πως δεν ήταν ιστορικός της τέχνης. Πράγματι, όλη η έρευνα που έκανε για τον Γκρέκο αφορά αποκλειστικά τον καλλιτέχνη και όχι την τέχνη του. Ακόμη και το ενδιαφέρον που έδειξε για μια προσωπογραφία, που είχε αποδοθεί στον Γκρέκο από τον Pallucchini (*Η κρητική περίοδος*, σελ. 110-117), αφορούσε την ταυτότητα του

προσωπογραφούμενου και όχι το ίδιο το έργο. Ποτέ δεν θέλησε να βγει από το πλαίσιο αυτό, με μοναδική εξαίρεση την επανειλημμένα διατυπωμένη άποψή του, χωρίς ωστόσο ισχυρά ή νέα επιχειρήματα, ότι ο Γκρέκο δεν υπήρξε μαθητής του Τισιανού, τουλάχιστον με την κυριολεκτική σημασία του όρου (*Η κρητική περίοδος*, σελ. 108-110 και "Ο κύκλος του Φαρνέζε", *Το Βήμα*, 31.12.1995).

Από τις άλλες του δημοσιεύσεις, πέρα από ένα υποδειγματικό άρθρο στο *Αντί* (24.8.1990), όπου καταρρίπτε μεθοδικά όλα τα επιχειρήματα υπέρ της άποψης ότι ο Γκρέκο μπορεί να γεννήθηκε στο Φόδελε, πρέπει να αναφερθεί η εξαίρετη εναρκτήρια διάλεξή του στο Διεθνές Συνέδριο που οργανώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1990 από τον Δήμο Ηρακλείου, με αφορμή τα 450 χρόνια από τη γέννηση του καλλιτέχνη, "Education and Culture in Venetian Crete", όπως και η ανακοίνωσή του στο ίδιο συνέδριο "Un nuovo documento del periodo cretese di Dominikos Theotokopoulos" (δημοσιευμένα και τα δύο στο Ν. Χατζηγιαννάκου (επιμ.), *El Greco of Crete*, Ηράκλειο 1995). Με την ανακοίνωση αυτή ο Παναγιωτάκης πρόσθεσε ένα ακόμη άγνωστο τεκμήριο που αφορά την κρητική περίοδο της ζωής του Θεοτοκόπουλου, η βασική αξία του οποίου συνίσταται στο γεγονός ότι μ' αυτό αποδεικνύονται οι σχέσεις του ζωγράφου με Βενετούς ευγενείς της Κρήτης, που ενδέχεται να υπήρξαν πατριωτικοί ή να έπαιξαν κάποιο ρόλο στην απόφασή του να φύγει στη Βενετία.

Τελευταίος καρπός της ενασχόλησης του Παναγιωτάκη με τα θεοτοκοπουλικά υπήρξε η ανακοίνωσή του στο συνέδριο που οργάνωσε το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών του ΙΤΕ και το Πανεπιστήμιο Κρήτης στο Ρέθυμνο, τον Σεπτέμβριο 1995, με θέμα *Ο Γκρέκο στην Ιταλία και η Ιταλική Τέχνη* ("Manousos Theotokopoulos the Pirate: 1571-1572", πρακτικά υπό δημοσίευση).

Εκεί παρουσίασε και πάλι άγνωστο έως τότε υλικό για τον αδελφό του Δομήνικου, Μανούσο. Δεν

Η οικογένεια στα Γιάννενα το 1976.

υπάρχει αμφιβολία ότι έτσι συμπληρώθηκε σε μεγάλο βαθμό το ψηφιδωτό που ξεκίνησε ο Μέρτζιος με τις δημοσιεύσεις του. Φυσικά θα θέλαμε να γνωρίζαμε περισσότερα για τη μετακίνηση του Μανούσου απ' την Ιταλία στο Τολέδο και για τη ζωή του εκεί μέχρι το 1604 που πεθαίνει, πέρα από όσα δημοσίευσε ήδη ο San Roman.

Είπαμε πως οι εργασίες του Παναγιωτάκη οι σχετικές με τον Θεοτοκόπουλο έχουν ως αποκλειστικό τους αντικείμενο την κρητική περίοδο της ζωής του. Όλοι βέβαια θυμούνται ότι τα βιογραφικά του Γκρέκο αποτέλεσαν και το αντικείμενο ενός βιβλίου του Παντελή Πρεβελάκη (*Θεοτοκόπουλος-Τα Βιογραφικά*, Αθήνα, Αετός, 1942). Πρόκειται για μια εργασία ενδιαφέρουσα, θα έλεγα σημαντική για τα χρόνια που κυκλοφόρησε, όπου εξετάζονται αρχαιακές και άλλες μαρτυρίες για όλες τις περιόδους της ζωής του καλλιτέχνη,

πολύ σοβαρότερη χωρίς αμφιβολία από τις μυθιστορηματικές ερμηνείες του Αχιλλέα Κύρου και πολλών άλλων νεότερων, που έγραψαν δακρύβρεχτα κείμενα για τον καλλιτέχνη. Η σύγκριση των δημοσιεύσεων του Παναγιωτάκη και του Πρεβελάκη δείχνει όμως και μια ποιοτική διαφορά που δεν οφείλεται μόνο στο ότι οι δύο μελετητές γράφουν σε διαφορετικές εποχές ή στο γεγονός ότι για τον Παναγιωτάκη είχε, με μια έννοια, ανοίξει ο δρόμος με τις ανακαλύψεις του Μέρτζιου και της Κωνσταντουδάκη (ο Πρεβελάκης γνώριζε μόνο τις σχετικές με τον Μανούσο δημοσιεύσεις του Μέρτζιου και αναφέρεται διεξοδικά σ' αυτές, σελ. 31-32). Δεν έχει κανείς παρά να διαβάσει τα αντίστοιχα αποσπάσματα περί της μαθητείας του Γκρέκο στην Κρήτη, ιδιαίτερα τα περί μαθητείας του στη σχολή της σιναϊτικής μονής της Αγίας Αικατερίνης στον Χάνδακα (Πρεβελάκη, *Θεοτοκόπουλος-Τα Βιογραφικά*, σελ. 40 και Παναγιωτάκη, *Η κρητική περίοδος*, σελ. 94-96 αλλά και 96-108) για να διαπιστώσει την μεθοδικότητα της προσέγγισής του Παναγιωτάκη.

Δ'

Η συμβολή του στις γνώσεις μας σχετικά με τη ζωή του Θεοτοκόπουλου στην Κρήτη κάλυψε ένα μεγάλο κενό. Πιστεύω ότι αυτό θα γίνει άμεσα αισθητό μόλις μεταφραστεί η κυριότερη από τις εργασίες του σε μια ξένη γλώσσα.

Όσοι διαβάζουν ελληνικά δεν χρειάζεται όμως να περιμένουν για να διαπιστώσουν την αξία των εργασιών αυτών και κατ' επέκταση την αξία εκείνου που τις εκπόνησε.

Η στερή παιδείας του, το πάθος του για γνώση, μια παιδική ανασφάλεια που συμβάδιζε με μιαν, εξίσου αθώα ανάγκη αναγνώρισης, σε συνδυασμό με την εργατικότητα που τον χαρακτήριζε, έδωσαν τελικά έργο πολύτιμο. Ο πρόωρος θάνατός του στην καλύτερη στιγμή της ωριμότητάς του δεν του επέτρεψε να ολοκληρώσει αυτό που είχε να δώσει. Ήδη γίνεται αισθητό το κενό που άφησε.

Η κρητική περίοδος του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου

Νεότερα στοιχεία από τις έρευνες του Ν. Μ. Π.

της Μαρίας Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου

Το ζωηρό ενδιαφέρον και οι συστηματικές έρευνες του Νικολάου Παναγιωτάκη για τις διάφορες εκφάνσεις του πολιτισμού της Κρήτης κατά τη βενετική περίοδο βρήκαν γόνιμη διεξόδο στη συγγραφή πολυάριθμων μελετών αναφερόμενων στην παιδεία, τη λογοτεχνία, το θέατρο και τη μουσική. Οι μελέτες αυτές τεκμηριώνουν με πλούτο νέων στοιχείων και πρωτοτυπία πολλές πλευρές του φαινομένου της Κρητικής Αναγέννησης.

Κατά τη διάρκεια των ερευνών του με θέμα το πρόσωπο και τη δράση του κρητικού μουσικοσυνθέτη, με σπουδαίο ρόλο στη Δύση, Φραγκίσκου Λεονταρίτη (περ. 1518-1572), και γενικά τη μουσική στην Κρήτη τον 16ο αι.¹, ο Νικόλαος Παναγιωτάκης αναδύθηκε μεγάλο αριθμό φραγέλων αρχαιολογικού υλικού της εποχής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Η μετέπειτα επίμονη και συστηματική αναζήτηση νέων ειδήσεων για τον ζωγράφο απέφερε στο τέλος ποσοτικά περιορισμένα αλλά αξιολογικά αποτελέσματα. Ο μελετητής είχε την τύχη να ανακαλύψει στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ένα έγγραφο του Σεπτεμβρίου του 1563, που αφορά σε κάποια διένεξη, στην οποία είχαν εμπλακεί ο Δομήνικος και ο γνωστός πολυπράγμων αδελ-

φός του Μανούσος.

Το έγγραφο, φαινομενικά όχι ιδιαίτερης σημασίας, είναι ωστόσο για τους μελετητές της κρητικής περιόδου του Γκρέκο πολύτιμο για δύο κυρίως λόγους: περιέχει την παλαιότερη ως τώρα γνωστή μνεία του μεγάλου ζωγράφου στη γενέτειρά του Κρήτη και μιας αποκαλύπτει ότι ήταν ήδη, σε ηλικία 22-23 χρονών (γεννήθηκε το 1541), ανεξάρτητος ζωγράφος, «μυϊστρος» στην τέχνη του.

Με αφορμή το εύρημά του αυτό, ο συγγραφέας μας έδωσε το 1986 μια αναλυτική μελέτη 117 σελίδων (συν ένα τετρασέλιδο Παράρτημα εγγράφων), η οποία δημοσιεύτηκε αρχικά στον τιμητικό τόμο για τον Νικόλαο Σβορώνο², ανατυπώθηκε στη συνέχεια με την προσθήκη ευρετηρίων και τέλος επανεκδόθηκε από τις εκδόσεις «Τροχαλία»³. Ο τίτλος, «Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Παλαιές και νέες ειδήσεις», είναι χαρακτηριστικός της πρόθεσης του συγγραφέα να μη σταθεί μόνο στην ανάλυση του περιεχομένου και την ερμηνεία των στοιχείων του εγγράφου που ανακάλυψε, αλλά να προβεί σε μια γενικότερη θεώρηση, από ιστορική σκοπιά, της παρουσίας του μεγάλου ζωγράφου στην Κρήτη, την οποία του επέτρεπε η ευρεία γνώση της εποχής και η συνεχής αναστροφή του με αποκαλυπτικές πηγές.

Με σύστημα, αναλυτική μέθοδο και εξονυχιστικό τρόπο, ο Παναγιωτάκης μας κληροδότησε μια μελέτη με δύο μέρη (Σύντομο

*Η ερευννητική
ορμή που
διέκρινε τον
Ν.Μ.Π. τον
οδηγεί, ιδίως
στη μεγάλη
μελέτη του για
τον
Θεοτοκόπουλο,
όχι μόνο σε
εξαντλητικό
σχολιασμό
πληροφοριών
και προσώπων,
αλλά και σε
εκτενείς
παρεκβάσεις...
Λόγω όμως της
εγκυρότητας
των στοιχείων
που
προσφέρουν
είναι χρήσιμες
γενικότερα για
τους μελετητές
άλλων θεμάτων
της εποχής.*

ιστορικό - Νέες ειδήσεις) και οκτώ κεφάλαια. Σ' αυτήν εξετάζονται διεξοδικά και μέχρι σημείου κορεσμού όχι μόνο οποιαδήποτε στοιχεία μπορούν να προκύψουν από τον τύπο του εγγράφου του 1563 που ανακάλυψε, αλλά και οτιδήποτε μπορεί να συναχθεί από το περιεχόμενό του, άμεσα ή έμμεσα, για τον ζωγράφο, την οικογένειά του και τον ευρύτερο κύκλο του, και κατ' επέκτασιν τον κοινωνικό του περίγυρο. Μας προσφέρει επίσης μια εμπεριστατωμένη επισκόπηση της παιδείας και της θρησκευτικής κατάστασης στην Κρήτη της εποχής του Θεοτοκόπουλου.

Αναφέρεται αρχικά στην ανακάλυψη, το 1961, από τον Κωνσταντίνο Μέρτζιο⁴, ενός εγγράφου του Ιουνίου του 1566, στο οποίο ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος παρίστατο ως μάρτυρας στην αγοραπωλησία μιας κατοικίας. Ανακάλυψη σημαντική, καθώς για πρώτη φορά ερχόταν στο φως αρχαιολογικό τεκμήριο της παρουσίας του μεγάλου καλλιτέχνη στον Χάνδακα, την πρωτεύουσα της βενετοκρατούμενης Κρήτης. Ήταν τότε 25-26 χρονών και «μυϊστρος σγουράφος», ανεξάρτητος επαγγελματίας. Στη συνέχεια προβαίνει σε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τη ζωγραφική στην Κρήτη την εποχή του Θεοτοκόπουλου. Πολύ λίγες μάλλον ατυχείς απόψεις (π.χ. σχετικά με τη διαμόρφωση της κρητικής σχολής στον 16ο αι.), οι οποίες εξάλλου ίσχυαν παλιότερα και στην ειδική βιβλιογραφία, δεν μειώνουν την επιτυχία στο σύνολό της προσπάθειας τοποθέτησης του ζωγράφου στο κλίμα της εποχής. Σω-

• Η Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου είναι επίκουρη καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών.

στά επίσης επισημαίνεται η ικανότητα των κρητικών ζωγράφων, από προηγούμενες ήδη γενιές, να φιλοτεχνούν εικόνες όχι μόνο με τη βυζαντινή, αλλά και σε ιταλίζουσα τεχνοτροπία. Η ικανότητα αυτή, ανεπτυγμένη ως ανταπόκριση στις διαφορετικές απαιτήσεις μεικτής πελατείας, τεκμηριώνεται τόσο με αρχαιακά στοιχεία δημοσιευμένα από τον αείμνηστο ιταλό ιερωμένο Μάριο Κατταπάν, όσο και από έργα γνωστών ζωγράφων, τα οποία μελέτησε με εμβρίθεια ο επίσης αείμνηστος ακαδημαϊκός, Μανώλης Χατζηδάκης. Στο κλίμα αυτό διαμορφώθηκε η αντίστοιχη παιδεία του νεαρού ζωγράφου.

Στη συνέχεια ο Παναγιωτάκης αναφέρεται στην ανακάλυψη, στα Κρατικά Αρχεία Βενετίας, και τη δημοσίευσή, το 1975, τριών άλλων εγγράφων σχετιζών με τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο⁵, των ετών 1566, 1567 και 1568, που είχε γίνει από εμένα, νεαρή τότε σπουδάστριά του Ελληνικού Ινστιτούτου Βενετίας επί διευθύνσεως του νυν ακαδημαϊκού κ. Μανούσου Μανουσάκη. Σχολιάζει αναλυτικά πολλές από τις πληροφορίες των εγγράφων αυτών, τα οποία ήταν τα πρώτα που προέρχονταν από τους φακέλους του Δούκα της Κρήτης και που πράγματι μας προσφέρουν σημαντικές ειδήσεις, όπως είχε φανεί και από την πρώτη τους δημοσίευσή. Από τις κυριότερες είναι: α) η παρουσία του ζωγράφου στον Χάνδακα μέχρι τα 26-27 του χρόνια, β) η πρώτη και μοναδική μέχρι τώρα μνεία παραγωγής έργου του βυζαντινής τεχνοτροπίας και υψηλού χρηματικού τιμήματος, εκτιμημένου μάλιστα από τον γνωστό κρητικό ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα (έγγραφο του Δεκεμβρίου 1566), γ) η πιθανή σχέση του με τη Συντεχνία των ζωγράφων του Χάνδακα και το χρονικό όριο πριν από το οποίο πραγματοποιήθηκε πιθανότατα η αναχώρησή του από την Κρήτη (έγγραφο του Ιουλίου 1567, δ) η πρώτη και μοναδική μέχρι σήμερα αρχαιακή μαρτυρία για την εγκατάστασή του Θεοτοκόπουλου στη Βενετία, απ' όπου όμως διατηρούσε κάποιους δεσμούς με

Σε Συνέδριο στο Dumbarton Oaks (1993).
Όρδιοι: Έλλη Παναγιωτάκη, Ihor Sevcenko, Ν.Μ.Π.
Κάτω: Καίτη Ασδραχά, Αγγελική Λαΐου, Χρύσα Μαλτέζου.

συμπατριώτες του στο Ηράκλειο, όπως ο γνωστός χαρτογράφος Γεώργιος Σίδερος-Καλαποδάς, στον οποίο ο Δομήνικος είχε στείλει σχέδια από τη Βενετία (έγγραφο του Αυγούστου 1568).

Ο συγγραφέας αποδίδει την αρμόζουσα σημασία στις ειδήσεις αυτές –εν όψει μάλιστα των αμφισβητήσεων που είχαν παλαιότερα παγιωθεί στην ξένη κυρίως βιβλιογραφία σε σχέση με την καλλιτεχνική δραστηριότητα του Δομήνικου στη γενέτειρά του– και τις τοποθετεί στο πλαίσιο μιας πρώτης ωριμότητας του ζωγράφου στο πλούσιο καλλιτεχνικό περιβάλλον της βενετσιάνικης Κρήτης.

Από εκεί και πέρα, στο δεύτερο και μεγαλύτερο μέρος της μελέτης του, ο συγγραφέας επιδίδεται στην παρουσίαση και επεξήγηση των νέων ειδήσεων του εγγράφου του Σεπτεμβρίου του 1563, που ο ίδιος ανακάλυψε και εξέδωσε για πρώτη φορά στο Παράρτημα της μελέτης του. Αυτό, όπως ήδη ελέχθη πιο πάνω, αναφέρεται σε προϋπάρχουσα, άγνωστη φύσεως, διαφορά, που είχε ανακύψει ανάμεσα στον Δομήνικο και τον μεγαλύτερο αδελφό του Μανούσο, αφενός, και σε έναν υπάλληλο της βενετικής διοίκησης της Κρήτης, ονόματι Μανέα Μπαλεστρά, αφετέρου. Πρόκειται για διαταγή στον Μπαλεστρά να μην ξαναενοχλήσει τους δύο αδελφούς και τις οικογένειές τους.

Παρ' όλη την ταλανιστική ελλειπτικότητα των δεδομένων του εγγράφου, ο Παναγιωτάκης με επιμονή αξιοποιεί τα ψήγματα αυτά των νέων ειδήσεων, αναδεικνύει τα στοιχεία που προσφέρουν, καταλήγει σε αξιοσημείωτα συμπεράσματα και θέτει πλήθος ερωτημάτων, που προβληματίζουν τον ίδιο, αλλά απασχολούν και τους λοιπούς μελετητές του Γκρέκο. Με την ευκαιρία του ευρήματος αυτού, επεκτείνεται σε άλλα ζητήματα σχετικά με τον ζωγράφο, την οικογένειά του και την καταγωγή της, τον αδελφό του Μανούσο (ναυτικό, έμπορο και εκμισθωτή των φόρων του βενετικού κράτους), για τον οποίο δίνει και πολλά νέα στοιχεία. Με βάση τις γενικότερες εκτεταμένες έρευνές του στο υλικό της εποχής υποθέτει ότι η οικογένεια του ζωγράφου μάλλον καταγόταν από τα Χανιά, συμπεραίνει ότι ανήκε στα κατώτερα - μεσαία κοινωνικά στρώματα της πόλης του Χάνδακα, ότι ήταν βέβαια ορθόδοξη και ότι πρέπει να ήταν αρκετά εύπορη.

Για το ζήτημα του δόγματος του ζωγράφου, σημείο προβληματισμού διαφόρων μελετητών, αποφαίνεται ότι ασφαλώς ο ζωγράφος ήταν ορθόδοξος, όπως ήταν και η οικογένειά του, αλλά ότι μεταστράφηκε στον καθολικισμό πιθανότατα με τη μετάβασή του στη Βενετία. Η μετατροπή του αυτή, που ασφαλώς θα έγινε για λόγους επαγγελματικούς, δεν θα του ήταν

ιδιαίτερα δύσκολη, λόγω της ιδιαίτερης θρησκευτικής κατάστασης στην Κρήτη της βενετικής περιόδου, στην οποία συνυπήρχαν ορθόδοξοι και καθολικοί με αμοιβαία ανοχή τον 16ο πλέον αιώνα, κατάσταση που αναλύει διεξοδικά ο συγγραφέας.

Το ζήτημα της μόρφωσης του ζωγράφου αντιμετωπίζεται μέσα στο πλαίσιο της παρεχόμενης εκπαίδευσης στην Κρήτη της εποχής, θέμα ιδιαίτερα οικείο στον συγγραφέα. Εκεί τέθηκαν οι καθοριστικές πρώτες βάσεις της ευρύτητας παιδείας του, όπως αντικατοπτρίζεται στα μεταγενέστερα ευρητήρια της βιβλιοθήκης του στην Ισπανία. Το θέμα της καλλιτεχνικής παιδείας του ζωγράφου απασχολεί επίσης τον συγγραφέα, θέμα που είχε δημιουργήσει πολλές υποθέσεις στη διεθνή βιβλιογραφία. Στη διαμόρφωση της συνέβαλε ασφαλώς η ύπαρξη δυτικοευρωπαϊκών έργων, και μάλιστα πινάκων μεγάλων ιταλών ζωγράφων, που μαρτυρούνται σε λατινικούς ναούς και σε αρχοντικά του Ηρακλείου, όπως απέδειξε η έρευνα τόσο του Νικολάου Παναγιωτάκη, όσο και άλλων μελετητών. Το συμπέρασμα είναι ότι ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος φεύγοντας από τον Χάνδακα, πιθανότατα πριν από το καλοκαίρι του 1567, ήταν ένας ολοκληρωμένος ζωγράφος, με τον στέρεο οπλισμό της βυζαντινής παράδοσης, αλλά και με ευνοϊκή ματιά προς την τέχνη της Αναγέννησης και του Μανιερισμού, με ακόρεστη περιέργεια και σε φανερή αναζήτηση νέων καλλιτεχνικών δρόμων.

Μετά τη δημοσίευση της εκτενούς αυτής μελέτης του, ο Νικόλαος Παναγιωτάκης εντόπισε σε δυσανάγνωστο υλικό συμβολαιογράφου της Κρήτης ένα άλλο έγγραφο για τον Δομήνικο Θεοτοκόπουλο. Το γεγονός παρουσιάστηκε ως ανακοίνωση στο συνέδριο «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρης» (Ηράκλειο 1990) και τυπώθηκε στα Πεπραγμένα του συνεδρίου (Ηράκλειο 1995)⁶. Το έγγραφο χρονολογείται από τον Νοέμβριο του 1566 και καταγράφει προηγηθείσα διένεξη, άγνωστου

δυστυχώς περιεχομένου, του αξιωματούχου της βενετικής διοίκησης της Κρήτης («καμερλένγκου»), ευγενή Λούκα Μιάνι, και του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Για τη διευθέτηση της διένεξης ορίζονται με το έγγραφο αυτό από τις βενετικές αρχές δύο δικαστές, τους οποίους υπέδειξαν τα δύο αντίπαλα μέρη. Ο συγγραφέας προχωρεί στην ελκυστική για κάθε ερευνητή υπόθεση ότι η διαφορά αυτή πιθανώς σχετιζόταν με ζωγραφική παραγγελία, πράγμα όμως αδύνατο να αποδειχθεί προς το παρόν. Δεν είναι βεβαίως απίθανο ο νέος και ταλαντούχος ζωγράφος να είχε ελκύσει την προσοχή και φιλότεχνων ευγενών.

Με την αφορμή και του εγγράφου αυτού, το οποίο επίσης εκδίδει στη δεύτερη αυτή εργασία του για τον Θεοτοκόπουλο, ο Νικόλαος Παναγιωτάκης με χαρακτηριστικό τρόπο επιδίδεται σε λεπτομερή σχολιασμό όλων των βιογραφικών στοιχείων που συγκέντρωσε όχι μόνο για τον άμεσα εμπλεκόμενο στην υπόθεση βενετό ευγενή, αλλά και προσώπων του περιβάλλοντός του. Το έγγραφο αυτό διασώζει μια ακόμη ψιφίδα της παρουσίας του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου στον κοινωνικό περίγυρο της εποχής του και του τύπου του.

Η ερευνητική ορμή που διέκρινε τον Νικόλαο Παναγιωτάκη τον οδηγεί, ιδίως στη μεγάλη μελέτη του για τον Θεοτοκόπουλο, όχι μόνο σε εξαντλητικό σχολιασμό πληροφοριών και προσώπων, αλλά και σε εκτενείς παρεκβάσεις που προς στιγμήν μας απομακρύνουν από το κύριο θέμα. Λόγω όμως της εγκυρότητας των στοιχείων που προσφέρουν είναι χρήσιμες γενικότερα για τους μελετητές άλλων θεμάτων της εποχής. Διαπιστώσεις, σκέψεις, συνδυασμοί, συμπεράσματα, υποθέσεις, πιθανές ή λιγότερο πιθανές, διατυπώνονται με ύφος σύντομο και σαφές. Ο νους του επιστήμονα δεν εφησυχάζει. Διεστιάσει σε όλες τις παρωμένες και τεκμηριώνει όσα προσβεί με τον συνδυασμό γνώστων ιστορικών στοιχείων, αλλά και

άγνωστων αρχειακών ειδήσεων, εντοπισμένων με προσωπική έρευνα. Διάχυτη είναι πραγματικά η ασταμάτητη έγνοια για την επιστημονική τεκμηρίωση μαζί με τον αφειδύλευτο μόχθο, αλλά και τη φανερή ευχαρίστηση του αληθινού ερευνητή.

Παρ' όλη την
ταλανιστική
ελλειπτικότητα
των δεδομένων
του εγγράφου, ο
Ν.Μ.Π. με
επιμονή
αξιοποιεί τα
ψήγματα των
νέων ειδήσεων,
αναδεικνύει τα
στοιχεία που
προσφέρουν,
καταλήγει σε
αξιοσημείωτα
συμπεράσματα
και θέτει
πλήθος
ερωτημάτων.

1. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης, Κρητικός μουσικοσυνθέτης του δέκατου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990 (Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας, αρ. 12). Ο ίδιος, «Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη Βενετοκρατία», *Θησαυρίσματα*, τ. 20 (1990), σσ. 9-169.
2. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομήνικου Θεοτοκόπουλου. Παλαιές και νέες ειδήσεις», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σσ. 1-121.
3. Με προλογικό σημείωμα του Δεκεμβρίου 1987.
4. Κωνσταντίνος Δ. Μέρτζιος, «Σταχυολογήματα από τα κατάστιχα του νοταρίου Κρήτης Μιχαήλ Μαρά (1538-1578)», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΙΕ'-ΙΣΤ' (1961-1962) (= *Πεπραγμένα του Α' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Β, σσ. 297-308).
5. Marie Constantoudaki, «Dominicos Theotokopoulos (El Greco) de Candie à Venise. Documents inédits (1566-1568)», *Θησαυρίσματα*, τ. 13 (1976), σσ. 292-308. Η ίδια εργασία αναδημοσιεύτηκε στα ελληνικά στο *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', τ. Η (1975-1976), σσ. 56-72.
6. Nikolaos M. Panayotakis, «Un nuovo documento del periodo cretese di Dominikos Theotokopoulos», *El Greco of Crete*, Πρακτικά του διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου που οργανώθηκε με αφορμή τα 450 χρόνια από τη γέννηση του ζωγράφου (Ηράκλειο, 1-5 Σεπτεμβρίου 1990), Δήμος Ηρακλείου 1995, σσ. 133-140. Η ίδια μελέτη αναδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Θησαυρίσματα*, τ. 26 (1996), σσ. 196-205.

Η συμβολή του Ν. Μ. Π. στη μελέτη της ιστορίας του νεοελληνικού θεάτρου

του Βάλτερ Πούχγκερ

Ο αείμνηστος δάσκαλος, συνάδελφος και φίλος, στον οποίο έχω αφιερώσει, μαζί με τους δασκάλους μου στα Κρητικά Μ.Ι. Μανουσάκια και Στ. Αλεξίου, τον ογκώδη τόμο των μελετημάτων μου για το Κρητικό Θέατρο¹, μελέτησε την πολιτισμική ιστορία της βενετοκρατούμενης Κρήτης από κάθε πλευρά: πολιτιστικοί θεσμοί², προσωπογραφικά³, χειρόγραφα και κωδικολογία⁴, παιδεία⁵, λογοτεχνία⁶, μουσική⁷, ζωγραφική⁸ και θέατρο. Για το τελευταίο δεν προέκυψε σφαιρικό μελέτημα· μολοντούτο η συνεισφορά του στον τομέα αυτό δεν είναι μικρή ή αμελητέα. Το ενδιαφέρον του για το θέατρο τεκμηριώνεται από την αρχή: ήδη το 1955 παρατηρεί σε βιβλιοκρισία του για τη διδακτορική διατριβή του Φαίδωνα Μπουμπουλίδη⁹, πως ο *terminus post quem* του 1648 πρέπει να μετατεθεί στο 1634¹⁰, γιατί τότε μνημονεύει ο βιβλιογράφος του τάγματος των Ιησουιτών, Carlos Sommervogel, παράσταση του προτύπου του (εκτύπωση «περιοχής») στη Ρώμη¹¹. Η παρατήρηση αυτή μάρτυρεί ήδη αξύνοια και βιβλιογραφική γνώση, γιατί η διόρθωση επιβεβαιώνεται αργότερα με την ανεύρεση της πρώτης παράστασης στο St. Omer της Μάγχης ήδη το 1631¹².

Οι αλληπάλληλες διαμονές του Παναγιωτάκη στη Βενετία και οι εντατικές έρευνες στα κρατικά αρχεία της Γαλινοτάτης έφεραν στο φως και στοιχεία σημαντικά

για την ιστορία του θεάτρου. Το βασικό πρόβλημα της διερεύνησης του Κρητικού Θεάτρου, σ' αυτή τη φάση, ήταν, πως υπήρχαν οκτώ δραματικά κείμενα, αλλά σχεδόν καμία μνεία για θεατρική παράσταση¹³. Ο Παναγιωτάκης δεν αμφέβαλλε ποτέ για το σκηνικό προσορισμό των κειμένων αυτών, και με βάση τις λειτουργίες των αντίστοιχων ιταλικών Ακαδημιών, που διοργάνωναν μεταξύ άλλων και θεατρικές παραστάσεις, προχώρησε στην επεξεργασία πειστικής υπόθεσης, πως και η Ακαδημία των Stravaganti στο Χάνδακα και ο πρόεδρος της, Ανδρέας Κορνάρος, πρέπει να είχαν αναπτύξει μια παρόμοια δραστηριότητα¹⁴. Αργότερα ο Στυλιανός Αλεξίου διατύπωνε ανάλογη υπόθεση για την Ακαδημία των Βινί στο Ρέθυμνο σχετικά με τις άγνωστες αρχές της θεατρικής δραστηριότητας του Γεωργίου Χορτάτη¹⁵. Ανάμεσα στα πολυάριθμα χαρτιά του Ανδρέα Κορνάρου πρόσεξε και ένα ποίημα που γράφτηκε με την ευκαιρία μιας παράστασης του «Pastor Fido» του Guarini το 1611 στο Χάνδακα, με την πρωτοβουλία κάποιου αξιωματικού της μισθοφορικής φρουράς από το Udine¹⁶· πρόκειται, κατά την τότε εκτίμηση του Παναγιωτάκη, «περί της πρώτης μεμαρτυρημένης παραστάσεως θεατρικού έργου εν Κρήτη». Στα χαρτιά του Κορνάρου βρέθηκε και άλλη, αμφίβολη όμως ένδειξη: σε λευκό χαρτί είχε γράψει ένα βιαστικό σημείωμα για κάποια παράσταση κωμωδίας (*comedia spia*, όρος δυσσεμινήεντος) και για την

1. Β. Πούχγκερ, *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό θέατρο*, Αθήνα 1991, σ. 613.

2. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Ιταλικές Ακαδημίες και Θέατρο. Οι Stravaganti του Χάνδακα, Θέατρο 27/28* (1966), σσ. 39-53 (στο συγκεντρωτικό τόμο του ίδιου, *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου» και άλλα βενετοκρητικά μελετήματα*, Ηράκλειο 1989, σσ. 11-50)· μαζί με τον Α. Vincent, *Νέα στοιχεία για την Ακαδημία των Stravaganti, Θησαυρίσματα 7* (1970), σσ. 52-81 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 112-138)· του ίδιου, Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Βινί του Ρεθύμνου, *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', εν Αθήναις 1974, σσ. 232-251.

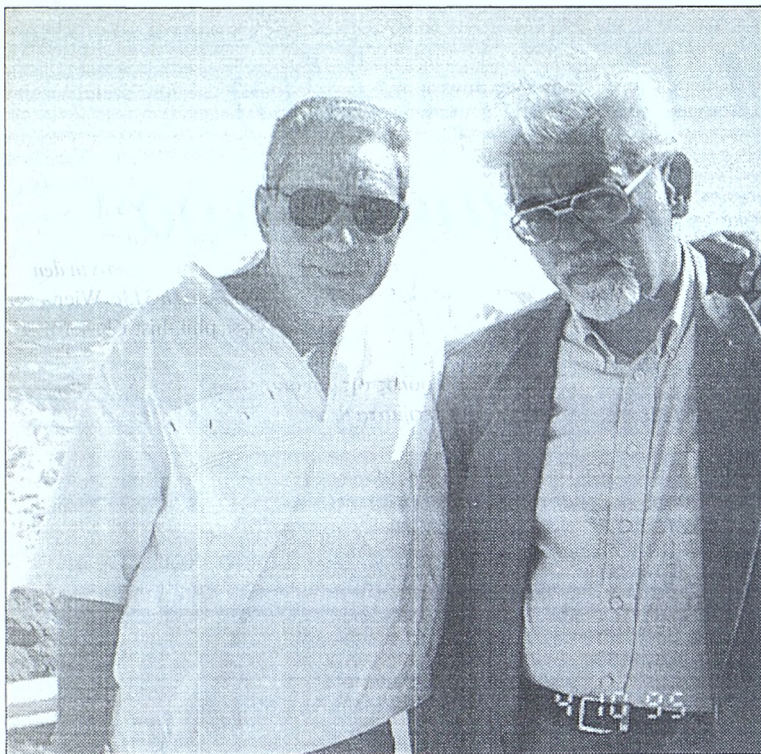
3. Μαζί με τον Α. Vincent, *Συμπληρωματικά περί Κονταράτων, κ.ά., Θησαυρίσματα 8* (1971), σσ. 88-95 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 139-146)· του ίδιου, Νικηφόρος Βενετζάς, *Λειμών, Προσφορά εις τον καθηγητήν Ν.Β. Τωμαδάκη = Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών ΛΘ' Μ'* (1972-73), σσ. 651-658· του ίδιου, Νικόλαος Παπαδόπουλος, *Κρητικός στιχουργός του 16ου αιώνα στη Βενετία, Θησαυρίσματα 16* (1979), σσ. 113-153 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 206-245)· του ίδιου, Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου», *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', Αθήνα 1981, σσ. 329-395 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 257-323)· του ίδιου, Ιωσήφ Βάρτσελς, *Ανύπαρκτος Ζακυνθινός στιχουργός του 17ου αιώνα, Παρνασσός ΚΕ'* (1983) (*Τιμητικός τόμος εις μνήμην Γεωργίου Θ. Ζώρα*), σσ. 125-145 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 341-361).

4. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Έρευναι εν Βενετία, Θησαυρίσματα 5* (1968), σσ. 45-119 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 51-110)· του ίδιου, Οι κρητικές ενθυμήσεις του Σιναιτικού κώδικα 1639, *Δωδώνη Ε'* (1976), σσ. 121-132· του ίδιου, *Αντιγραφείς και κείμενα του κώδικα Marcianus Graecus IX. 17. Ανδρέας Σκλέντζας, Αριάδνη Β'* (1984), σσ. 88-125 (*Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σσ. 362-399).

5. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Η παιδεία κατά την Βενετοκρατία, στον τόμο του ίδιου (επιμ.), Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός*, τ. 2, Κρήτη 1988, σσ. 163-196· του ίδιου, Βιργίλιος και Ελληνική Ανθολογία στα κατάστιχα των δυο νοταρίων του Χάνδακα, *Μνήμη Γεωργίου Ι. Κουρμούλη*, Αθήνα 1980, σσ. 1-10 (του ανατύπου) (Ο

• Ο Βάλτερ Πούχγκερ είναι καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Βάλτερ Πούχνερ, Ν.Μ.Π. στην Σαντορίνη, τον Οκτώβρη του 1995.

αντικατάσταση ενός ηθοποιού από κάποιον άλλο (Aniello Corpolia στη θέση του Zoilo Bella Barba, Napoletano). Το σημείωμα παραπέμπει μάλλον στην commedia dell'arte, αλλά δεν είναι βέβαιο, αν μπορούσε στην Κρήτη, ακόμα και με την προστασία της Ακαδημίας, να δρα ολόκληρος ο θίασός της¹⁷. στα Επτάνησα πάντως ο πρώτος ο θίασος (κι αυτό αναφέρεται στα «Απομνημονεύματα» του Καζανόβα) μαρτυρείται γύρω στα μέσα του 18ου αιώνα¹⁸. Αργότερα ο ίδιος ο Παναγιωτάκης αμφισβήτησε, αν το σημείωμα αυτό έχει σχέση με την Κρήτη¹⁹.

Σε παρεμφερή συμφραζόμενα παραπέμπουν και τα μαδριγάλια και οι ωδές που βρέθηκαν στα χαρτιά του Ανδρέα Κορνάρου κι έγραψε το 1610 προς τιμήν της πρωιμαντόνας Adriana Basile²⁰, αδελφής του γνωστού Giambattista, συγγραφέα του «Pentamerone», ο οποίος είχε μείνει μερικά χρόνια στην Κρήτη και ήταν και μέλος της Ακαδημίας των Stravaganti²¹. Αλλά, όπως δεν υπήρχε ποτέ όπερα στη μεγαλόνη-

σο²², έτσι φαίνεται και απίθανο η πρώτη σημαντική αιτιολογία του μελοδράματος να είχε επισκεφθεί τη μακρινή Κρήτη, για να συνοδεύσει ενδεχομένως τον αδελφό της. Ο ίδιος ο Παναγιωτάκης οδηγείται αργότερα στο συμπέρασμα, πως για κάτι τέτοιο δεν υπάρχει η παραμικρή ένδειξη: «το πιθανότερο είναι ότι ο Basile, ως μέλος της Ακαδημίας των Stravaganti του Χάνδακα, ζήτησε από τον πρόεδρο της Ακαδημίας Ανδρέα Κορνάρου να γράψει ποιήματα για τον σχεδιαζόμενο τόμο προς τιμήν της αδελφής του, που πράγματι εκδόθηκε το 1623»²³.

Για τις απαρχές του Κρητικού θεάτρου μέσα στο 16ο αιώνα ο Παναγιωτάκης επεξεργάστηκε ακόμα δύο θεωρίες, εκτός από τη δράση των Stravaganti από το 1572 και πέρα: 1) να έχει εισαγάγει το θέατρο στη μεγαλόνησο ο Ιωάννης Κασσιμάτης· ο ανιψιός του Φραγκίσκου Πόρτου²⁴, προσωπικός γνωστός του Giambattista Giraldi²⁵, επιστρέφει από τη θεατροφιλή αυλή της Φερράρα στην Κρήτη το 1553· μάλιστα από το 1568 αναγκάζεται από την Ιερά Εξέταση σε

ποιητής του «Ερωτοκρίτου», δ.π., σσ. 246-256).

6. Σε επιλογή: Ν.Μ. Panagiotakes, The Italian Background of Early Cretan Literature, *Dumbarton Oaks Papers* 49, Symposium on Byzantium and the Italians, 13th-15th centuries (1995), σσ. 281-323. (4°)· Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Το κείμενο της πρώτης έκδοσης του «Απόκοπου».

Τυπογραφική και φιλολογική διερεύνηση, *Θησαυρίσματα* 21 (1991), σσ. 89-209· του ίδιου, Μελετήματα περί *Σαχλίκης*, *Κρητικά Χρονικά* 27 (1987), σσ. 7-58 και διευρυμένο: *Sachlikisstudien*, στον τόμο: Η. Eideneier (εκδ.), *Neograeca Medii Aevi. Text und Ausgabe. Akten zum Symposium*, Köln 1986, σσ. 219-278 (μτφρ. Cornelia Pochert).

7. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Φραγκίσκος Λεονταρίτης. Κρητικός μουσικοσυνθέτης του δέκατου έκτου αιώνα. Μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του*, Βενετία 1990, σελ. 270, πίν. 33 (Βιβλιοθήκη του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας - αρ. 12)· του ίδιου, Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία, *Θησαυρίσματα* 20 (Βενετία 1990), σσ. 9-169.

8. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, *Η κρητική περίοδος της ζωής του Δομνίκου Θεοτοκοπούλου*, Αθήνα 1986, σελ. 141 (ανάτυπο από το Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο, τ. 2, Ρέθυμνο 1986, σσ. 1-121 με την προσθήκη ευρετηρίων).

9. Φ. Μπουμπουλίδης, *Το πρότυπον του «Ζήνωνος»*. Διδ. διατρ., Ηράκλειον 1955 (σσ. 7-71, ανάτυπο του περιοδικού *Κρητικά Χρονικά* Θ', 1955, σσ. 7-71).

10. Ν. Παναγιωτάκης, *Αθήνα* 59 (1955), σσ. 309-318, ιδίως σ. 311.

11. Carlos Sommervogel, S.J., *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, τ. VII, Bruxelles-Paris 1986, στ. 107.

12. Β. Πούχνερ, Θεατρολογικές έρευνες για το πρότυπο του «Ζήνωνος», *Θησαυρίσματα* 17 (1980), σσ. 206-284 και διευρυμένο στον τόμο *Ελληνική Θεατρολογία*, Αθήνα 1988, σσ. 215-297, ιδίως σσ. 228 εξ.

13. Βλ. Β. Πούχνερ, Θεατρολογικά προβλήματα στο Κρητικό και Επτανησιακό Θέατρο. Αναλογίες με τη νοτιοσλαβική δραματολογία της εποχής, *Θέατρο* 61-63 (1978), σσ. 76-89.

14. Βλ. σημ. 2.

15. Στ. Αλεξίου, Η συμβολή του Ρεθύμνου στην Κρητική Αναγέννηση και μια προσθήκη για τους Vini, *Αμάθεια* 39 (1970), σσ. 171-180.

16. Έρευνα εν Βενετία, στον τόμο *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, δ.π., σ. 68.

17. Η κρητική κωμωδία δεν δείχνει άμεσες επιδράσεις της commedia dell'arte (βλ. τώρα Α. Vincent, Κωμωδία, στον τόμο: D. Holton (επιμ.) *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, Ηράκλειο 1997, σσ. 125-126, ιδίως σσ. 140 εξ.).

18. Βλ. Β. Πούχνερ, Η θεατρική παράδοση στα Επτάνησα: αθησαύριστα στοιχεία, κεφ. 8 του μελετήματος: Μεθοδολογικοί προβληματισμοί και ιστορικές πηγές για το ελληνικό θέατρο του 18ου και 19ου αιώνα, στον τόμο: *Δραματουργικές αναζητήσεις*, Αθήνα 1995, σσ. 141-344, ιδίως σσ. 278 εξ.

19. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Το Κρητικό Θέατρο, στο θεατρικό πρόγραμμα: Γεωργίου Χορτάση, *Κατσούρμπος*, επιμ. Στ. Κακλαμάνης, Η Νέα Σκηνή, Αθήνα, Μάιος 1993, σσ. 95-101, ιδίως σσ. 98 εξ.

20. Ποιήματά του προς τιμήν της έχουν δημοσιευτεί και στον τόμο *Il teatro delle Glorie della Signora Adriana*, Venezia

αποκήρυξη των φιλομεταρρυθμιστικών του ιδεών και πεθαίνει στα μπουντρούμια της Βενετίας το 1571³⁶, το 1574 οι Αναμορφωτές του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, οι επίσημοι λογοκριτές της Βενετίας, δίνουν άδεια να τυπωθεί μια τραγωδία δική του (το χαμένο και άγνωστο έργο θα ήταν το πρώτο θεατρικό της κρητικής δραματολογίας)³⁷. Εκτός από την ευφυή αυτή υπόθεση αξιοποίησε 2) ένα χωρίο που πρόσεξε πρώτα ο Alfred Vincent σχετικά με την ύπαρξη θεάτρου στην Κρήτη πολύ ενωρίτερα, γύρω στα 1530³⁸, αναφέρεται σε σημείωμα του Lodovico Dolce, στον πρόλογο κομικού ποιήματος του Αντόνιου Molino («I fatti e le prodezze di Manoli Blessio Strathioti»), πως στα νιάτα του στην Κέρκυρα και στην Κρήτη άρχισε, για να διασκεδάσει την ανία του, «recitar comedie», αναφορά που έδωσε παλαιότερα αφορμή για διάφορες εικασίες σχετικά με την πρώιμη διάδοση της commedia dell' arte στην Ανατολή³⁹. Ο Παναγιωτάκης, που διερευνά την όλη δραστηριότητα του Molino στη Βενετία και στα ταξίδια του, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί απλώς η απαγγελία σατιρικών ποιημάτων, γιατί ο όρος commedia είχε τότε πολλές σημασίες, όχι μόνο θεατρικές⁴⁰.

Με το θέατρο ασχολείται και ένα άλλο του μελέτημα: για τον κύριο λόγο και θεωρητικό του θεάτρου Ιάσωνα Δενόρες και τη διαμάχη του με τον Giambattista Guarini, τον ποιητή του «Pastor Fido» και υποστηρικτή του μεικτού είδους της tragicommedia pastorale, η οποία οδηγεί πλέον στην δραματολογία του Μπαρόκ⁴¹. Ως θεατρικό αποκάλυψε άλλη μελέτη του Παναγιωτάκη ένα κρητικό κείμενο, το οποίο είχε θεωρηθεί ως τώρο τραγούδι: ο «Θρήνος του Φαλλίδου του πτωχού», που παραδίδεται στο γνωστό Νανιανό κώδικα μαζί με τα περισσότερα δραματικά έργα του Κρητικού θεάτρου πρόκειται για μουσικό ντερμεδίο του τύπου των intermezzi non apparenti, και ο Παναγιωτάκης μπόρεσε να εντοπίσει και το ιταλι-

κό του πρότυπο⁴². Ο ίδιος υπογράμμισε πρώτος και τα θεατρικά στοιχεία που διαθέτει η περιγραφή της γκιόστρας των Χανίων 1594 από τον Gian Carlo Persio⁴³, σε ιταλικό ποίημα που εξέδωσε πρόσφατα ο Cristiano Luciani⁴⁴, εκτός από το θεατροποιημένο κονταροχτύπημα παριστάνονται ντερμεδία και tableaux vivants⁴⁵.

Ο Παναγιωτάκης όμως αφιέρωσε ειδικό μελέτημα και για τις λίγες άμεσες πηγές για θεατρικές παραστάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: στο Ζ' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, στο Ρέθυμνο το 1991, πραγματοποίησε ανακοίνωση με τον τίτλο: «Ειδήσεις για θεατρικές παραστάσεις στον Χάνδακα του 16ου και 17ου αιώνα», η οποία όμως δεν τυπώθηκε στα πρακτικά: την ίδια ανακοίνωση είχε αναγγείλει και για το συνέδριο «Neograeca Medii Aevi IV», που έγινε το Νοέμβριο του 1997 στη Λευκωσία, αλλά δεν ήταν γραφτό να πάει. Το αδημοσίευτο αυτό μελέτημα προσθέτει στις ήδη γνωστές πέντε άμεσες ειδήσεις⁴⁶ άλλες τέσσερις⁴⁷, οι οποίες εμπλουτίζουν τις φτωχές μας γνώσεις για τις θεατρικές παραστάσεις στις κρητικές πόλεις του 17ου αιώνα, οι οποίες στηρίζονται κατά τα άλλα μόνο σε έμμεσες πηγές⁴⁸.

Το 1986 ανατέθηκε από τον ιγούμενο της Ιεράς Μονής Πατέρων Ιησουιτών στην Αθήνα, πατέρα Σεβαστιανό Φρέρη, στον Παναγιωτάκη κι εμένα, η έκδοση δύο δραματικών κειμένων από το Αρχείο της Μονής Ιησουιτών Άνω Σύρου «Σύρος»: τα χειρόγραφα αυτά είχαν παρουσιαστεί στην έκθεση «Η πολιτιστική κληρονομιά της Καθολικής Εκκλησίας στην Ελλάδα» (26 Μαΐου - 9 Ιουνίου 1986)⁴⁹. Είχαμε αποφασίσει να μοιραστούμε την επίσημη εργασία της κατάρτισης μιας κρητικής έκδοσης των δύο έργων: ο Παναγιωτάκης ανέλαβε την «Τραγédia του Αγίου Δημητρίου», σε άρτια μορφή, σε ευανάγνωστο χειρόγραφο με ένδειξη παράστασης τις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Ναξία και τα ονόματα των ηθοποιών, εγώ ανέλαβα ένα άτιλο αχρονολόγητο έργο (λείπει το πρώτο και το τε-

1623, Napoli 1628. Βλ. Παναγιωτάκης, Έρευνα εν Βενετία, στον τόμο: *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, ό.π., σσ. 63 εξ.

21. Για τα κρητικά στοιχεία στο έργο του, όπου αναφέρει με υπερηφάνεια το όνομά του «Il Pigno» (ο σκηνοδός) που είχε στην Ακαδημία του Χάνδακα, βλ. επίσης Μ.Ι. Manusakas-W. Puchner, *Die vergessene Braut. Bruchstücke einer unbekannten kretischen Komödie des 17. Jahrhunderts in den griechischen Märchenvarianten vom Typ AlTh 313c*, Wien 1984 (Sitz.ber. d.Österr. Akad.d.Wiss., phil.-hist.Kl., 436), σσ.47εξ.

22. Β. Πούχχερ, Ο ρόλος της μουσικής στο Κρητικό Θέατρο, στον τόμο: *Μελετήματα θεάτρου. Το Κρητικό Θέατρο*, ό.π., σσ. 153-178.

23. Παναγιωτάκης, Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη κατά τη βενετοκρατία, ό.π., σ. 121 («62. Η Adriana Basile δεν τραγούδησε ποτέ στον Χάνδακα, 1604-1607»).

24. Βλ. κυρίως Μ.Ι. Μανουσάκας-Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Η φιλομεταρρυθμιστική δράση του Φραγκίσκου Πόρτου στη Μόδενα και στη Φερράρα και η δίκη του από την Ιερά Εξέταση της Βενετίας (1536-1559), *Θρησκευτικά* 18 (1981), σσ. 7-118. Βλ. και Μ.Ι. Manoussacas, *L'aventure vénitienne de François Portus*, *Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève* 17 (1982), σσ. 299-314. Ο Παναγιωτάκης έχει εκδώσει και τα επιγράμματα του Πόρτου: Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Φραγκίσκου Πόρτου επιγράμματα, *Αντίχαρη. Τιμητικός τόμος Στ. Καρατζά*, Αθήνα 1984, σσ. 335-354 και διευρυμένο στον τόμο Ο Reverdin-Ν. Παναγιωτάκης, *Οι Ελληνικές Σπουδές στην Ελβετία του Καλβίνου*, Αθήνα ΜΙΕΤ 1995, σσ. 95-135.

25. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Ο Ιωάννης Κασσιμάτης και το Κρητικό θέατρο, *Αριάδνη* 1 (1982), σσ. 86-102 και στον τόμο *Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου»*, ό.π., σσ. 324-340.

26. Τα πρακτικά της δίκης δεν έχουν δημοσιευτεί. Το μελέτημα ξανατυπώνεται στον τόμο Reverdin-Παναγιωτάκης, ό.π., σσ. 137-162.

27. Δεν είναι γνωστό, αν ήταν γραμμένο στα ελληνικά ή τα ιταλικά. Άλλωστε και το πρώτο θεατρικό έργο του «Κρητικού θεάτρου» είναι ιταλικό. Βλ. τώρα Francesco Bozza, *Fedra*. A cura di Cristiano Luciani. Prefazione di Riccardo Scrivano. Appendice: *Variazioni di un mito* di Gerasimos G. Zoras. Manziana (Roma) Vecchiarelli Editore 1996 (La Scena e l'Ombra. Collana di Testi e Studi teatrali, Testi-1).

28. A.L. Vincent, Antonio da Molino in Greece, *Ελληνικά* 26 (1973), σσ. 113-117. Ο ίδιος τοποθέτησε την πληροφορία αυτή στα 1515-16.

29. C. Sathas, *Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce...* τ. 8, Paris 1888, σσ. 471 εξ.· A. Dzivelekov, *Italijanska narodna komedija*, Moskva 1954, σ. 85 (βλ. *Θέατρο* 22, 1965, σσ. 88 εξ.)· M. Vitti, *Nicola Sofianos e la commedia dei tre tiranni di A. Ricchi*, Napoli 1966, σ. 37· Σπ. Α. Ευαγγελάτος, *Ιστορία του Θεάτρου εν Κεφαλληνία (1600-1900)*, Αθήνα 1970, σ. 16.

30. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Ο Antonio Molino στην Κέρκυρα, στην Κρήτη και στη Βενετία, *Αριάδνη* 5 (1989), *Αφιέρωμα στον Στυλιανό Αλεξίου*, σσ. 261-278 και συμπληρωμένο του ίδιου, *Le prime rappresentazioni teatrali nella Grecia Moderna: Antonio Molino a Corfù e a Creta*,

Στην Κρήτη, με τον Σπύρο Ευαγγελάτο.

λευταίο φύλλο του χειρογράφου) με θέμα τη Σφαγή των Νηπίων από τον Ηρώδη, σε λόγο πεζό, σε δυσανάγνωστη μορφή, σε κατεστραμμένο από την υγρασία χειρόγραφο με σημαντική απώλεια κειμένου· γρήγορα όμως φάνηκε ότι το έργο, στο οποίο έδωσα τον τίτλο «Ηρώδης ή Η Σφαγή των Νηπίων», παρουσιάζει αρκετό ενδιαφέρον ως δείγμα της μπαρόκ δραματογραφίας στην Ελλάδα⁴⁰, που περιέχει και πληθώρα ιταλικών σκηνηκίων οδηγίων γραμμένων από άλλο χέρι⁴¹· είναι άλλωστε και το πρώτο christmas play, που έχει η νεοελληνική δραματογραφία⁴². Η έκδοση καθυστέρησε πολύ, γιατί έπρεπε να ξεπερασθούν πολλά εμπόδια και να λυθούν πολλά προβλήματα· την άνοιξη του 1997 του έθεσα υπόψη την έτοιμη κριτική έκδοση (μαζί με ένα προσχέδιο θρησκευτικού δράματος για τον Άγιο Ισίδωρο από τα κατάλοιπα του Λέοντος Αλλατίου, που προοριζόταν για τα *Θησαυρίσματα* 28, 1998, όπου πράγματι δημοσιεύεται τώρα)⁴³, και σε μια από τις τελευταίες επιστολές του, το Σεπτέμβριο του 1997, μια

εβδομάδα πριν από τον αδόκητο θάνατό του, μου απάντησε από τη Βενετία, πως διάβασε και τα δύο έργα, με συνέχισε για την ποιότητα της κριτικής τους έκδοσης, και με πληροφορούσε ότι θα πηγαιναν τον Ιανουάριο του 1998 «με μικροδιορθώσεις» στο τυπογραφείο· ο «Ηρώδης» προοριζόταν για το Παράρτημα των *Θησαυρισμάτων*. Όπως φαίνεται από το υλικό που μου έστειλαν ευγενικά οι υπάλληλοι του Ινστιτούτου από τη Βενετία, οι «μικροδιορθώσεις» έμειναν πρόθεση, δεν έγιναν πράξη· ο «Ηρώδης» δημοσιεύεται τώρα στο Παράρτημα της *Παραβάσεως*, τον επιστημονικού περιοδικού του Τμήματος Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴⁴.

Λόγω των πολλαπλών ασχολιών, ως διευθυντή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας και των ποικίλων ερευνητικών φροντίδων και στόχων που έθετε, η έκδοση του «Αγίου Δημητρίου» δεν προχώρησε· ο ίδιος πραγματοποίησε μια μεταγραφή του κειμένου από το χειρόγραφο μ' ένα πρόχειρο *apparatus criticus* έως τα μέσα της

Θησαυρίσματα 22 (1992), σσ. 345-360 (επίσης στον τόμο: A.M. Babbi, A. Pioletti, F. Rizzo Nervo, C. Stevanoni (εκδ.), *Medioevo romanzo e orientale. Testi e prospettive storiografiche (Colloquio Internazionale, 4-6 aprile 1990)*, Messina 1992, σσ. 205-218). Βλ. επίσης στο μελέτημα: Μαρτυρίες για τη μουσική στην Κρήτη, ό.π., σ. 71 και στο θεατρικό πρόγραμμα του 1993: Το Κρητικό θέατρο, ό.π., σ. 98, όπου διατυπώνεται και η επιφύλαξη για τα σημασιολογικά συμφραζόμενα του όρου «*commedia*»: «Τί είδους κωμωδίες ήταν αυτές δεν το μαθαίνουμε, και πάντως δεν έχει σωθεί κανένα θεατρικό έργο του. Έχουν όμως σωθεί πολύστιχα κωμικά ποιήματά του με ήρωα ένα φανταστικό ελληνοαλβανό στρατιώτη, το Manoli Blessi, που μιλούσε greghesco, μια εκδοχή της ιταλικής γλώσσας, προφερομένης κωμικά από Έλληνες, με εμβόλιμες λέξεις και φράσεις ελληνικές. Πιθανότατα λοιπόν οι *comédie* του Molino στην Κρήτη δεν ήταν τίποτε άλλο από δημόσιες απαγγελίες των κωμικών αυτών στιχουργημάτων του (ο όρος *commedia* μπορούσε τότε να έχει ευρύτερες υποδηλώσεις)».

31. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Ιάσων Δενόρες: Κύριος Θεωρητικός του Θεάτρου (c. 1510-1590), *Αριάδνη* 3 (1985), σσ. 50-87.
32. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, «Θρήνος του Φαλλίδου του πτωχού», *Θησαυρίσματα* 23 (1993), σσ. 222-288 (5 πιν.).
33. Ν.Μ. Παναγιωτάκης, Ο ποιητής της γκιόστρας των Χανίων (1594) και η οικογένεια Zancarlo, *Δωδώνη* 4 (1975), σσ. 113-131 (στον τόμο Ο ποιητής του «Ερωτοκρίτου», ό.π., σσ. 174-192), όπου υποθέτει ότι το κονταροχτύπημα αυτό θα μπορούσε να αποτελεί και το πρότυπο της γκιόστρας του «Ερωτοκρίτου». Την πεποίθηση πως το δεύτερο μέρος του έμμετρου μυθιστορήματος του Βιτσέντσου Κορνάρου αποτέλεσε αρχικά ένα παρόμοιο πανηγυρικό ποίημα για μια γκιόστρα εξέφρασε πρόσφατα η Ε. Μαυιοπούλου-Τορνάρτου, Σκηνές μάχης και «δοκιμασίες» από το δεύτερο μέρος του Ερωτοκρίτου, *Πεπραγμένα του Ζ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Ρέθυμνο 1995, σσ. 493-536. Βλ. τώρα και W. Puchner, Zum Ritterspiel in griechischer Tradition, *Byzantinische Zeitschrift* 98 (1998) τυπώνεται.
34. Gian Carlo Persio, *La nobilissima barriera della Canea, poeme cretese del 1594*. Introduzione, testo critico e commento a cura di Cristiano Luciani, Venezia, Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia & Biblioteca Municipale Vikele di Iraklion 1994 (Oriens Graecolatinus, 2).
35. Λεπτομερειακή περιγραφή τώρα και από την R. Bancroft-Marcus, Ποιμενικό δράμα και ειδύλλιο, στον τόμο: Holton, *Λογοτεχνία και Κοινωνία στην Κρήτη της Αναγέννησης*, ό.π., σσ. 95-124, ιδίως σσ. 98 εξ.
36. Βλ. και το άρθρο του στο θεατρικό πρόγραμμα του 1993, Το Κρητικό θέατρο, ό.π., σσ. 98 εξ., όπου αναγγέλλει τη δημοσίευση του μελετήματος στα *Θησαυρίσματα* 24 (1994).
37. Από τα χιτριά του Ανδρέα Κορνάρου είναι οι δύο πρώτες ειδήσεις (βλ. παραπάνω), η τρίτη πληροφορεί, πως η «Amorasa Fedce» του Αντώνιου Πάντιμου παραστάθηκε στους γάμους του Φραγκίσκου Querini με την Καλλέργα Καλλέργη στις 26 Σεπτεμβρίου 1619. Η τέταρτη, σημείωση

τέταρτης πράξης (μαζί με τα κωμικά «Διλούδια»), οπότε πρόσφερα τη βοήθειά μου: ανέλαβα να γράψω τα εισαγωγικά κεφάλαια σχετικά με το χειρόγραφο, το περιεχόμενο, τη δραματολογική ανάλυση, τη συναξαριτική παράδοση του Αγίου Δημητρίου, πηγές και πρότυπα, το ιησουιτικό θέατρο στην Ευρώπη· εκείνος θα ετοίμαζε το ζείμενο, το γλωσσάριο, το κεφάλαιο της γλωσσικής ανάλυσης στην εισαγωγή, τον ταυτισμό των συντελεστών καθώς και ένα κεφάλαιο για το ιησουιτικό θέατρο στο Αιγαίο. Καθώς τα χρόνια περνούσαν και η υγεία του κάμπτονταν, αλλά και με την ανακάλυψη, πως δύο από τα κωμικά ντερεμέδια («Διλούδια») αποδεικνύονταν αντιγραφές κωμικών σιγνών του «Κατζούρμπου»⁴³ και πως το πρόβλημα του ταυτισμού των συντελεστών της παράστασης του 1723 εί-

ναι τελικά πολύ πιο σύνθετο και δύσκολο απ' ό,τι νομίζαμε αρχικά⁴⁴, αποφάσισα να προχωρήσω μόνος μου και να θέσω υπόψη του ολόκληρη την κριτική έκδοση. Αλλά την αποπεράτωσα μόλις τον Οκτώβριο του 1997 και δεν πρόλαβε να τη δει. Δημοσιεύεται τώρα στις Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης⁴⁷ ως συνέκδοση των δυο μας με πρώτο το όνομά του και είναι αφιερωμένη στη μνήμη του. Ας είναι ελαφρό το χόμα που τον σκεπάζει.

Τι χρωστώ ο καθένας μας σ' αυτόν τον ακούραστο δάσκαλο, ζωντανό συζητητή και πιστό φίλο, είναι δύσκολο να περιγραφεί. Το ενδιαφέρον του για τις εξελίξεις στην ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου ήταν πάντα ζωηρό· κάποτε μου έδειξε και ανέκδοτα στοιχεία μιας διαμάχης των Καπουκίνων και των Ιησουιτών στη Νάξο, για το θέμα, ποιο τάγμα

πραγματοποιεί καλύτερες θεατρικές παραστάσεις. Στο μεταξύ γνωρίζουμε τέτοια στοιχεία και από την Κωνσταντινούπολη⁴⁸. Όπως και σε τόσους άλλους τομείς, και για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου, το ενδιαφέρον του ήταν γόνιμο, αφιερώει και κίνητρο αναζητήσεων κι αφορμή προβληματισμού. Μπορεί η προσφορά του Παναγιωτάκη για την ιστορία του νεοελληνικού θεάτρου, σε αντίθεση με άλλους τομείς, να ήταν κάπως αποσπασματική, ανολοκλήρωτη, ωστόσο είχε συνέπειες στη σχετική έρευνα· κατανόησε ως φιλόλογος τη σημασία των θεατρολογικών αναζητήσεων σχετικά με τις παραστάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και κατάλαβε αμέσως τη διάσταση του αιγαιοπελαγίτικου θρησκευτικού θεάτρου μέσα στην ιστορία της νεοελληνικής δραματογραφίας και του νεοελληνικού θεάτρου.

Το
ενδιαφέρον
του ήταν
γόνιμο,
αφιερώει και
κίνητρο
αναζητήσεων
κι αφορμή
προβληματι-
σμού.

του Ιωάννη Παπαδόπουλου, στα Απομνημονεύματά του, που γράφτηκαν το 1696, αναφέρει πως στο χρονικό διάστημα 1630-1644 έπαιζαν στο καρναβάλι και σε άλλες εποχές κωμωδίες στα ελληνικά, πράγμα που κατ'από την πολιορκία σταμάτησε (από το 1645 δηλαδή). Η πέμπτη είναι σημείωση του γιου του προηγούμενου, Νικόλαου Κομνηνού Παπαδοπούλου, στην *Historia Gynnasii Palatini* (1723) σχετικά με την «Ερωφίλη» του Χορτάτσι, πως *saepe in urbe Creta publice data, semper placuit*, πράγμα που αναφέρεται ήδη στον πολιορκημένο Χάνδακα.

38. Επειδή τα στοιχεία αυτά δεν έχουν δημοσιευτεί, περιορίζομαι στα συμπεράσματά του ίδιου του Παναγιωτάκη: «Με τις νέες ειδήσεις πλουτίζονται όσα γνωρίζαμε για θεατρικές παραστάσεις στη βενετοκρατούμενη Κρήτη και ξεκαθαρίζονται αρκετά πράγματα, ιδιαίτερα ως προς τους χώρους των παραστάσεων. Γενικά, φαίνεται ότι η θεατρική πράξη ήταν ένα φαινόμενο οργανικότερο και λειτουργικότερο στην κοινωνική ζωή των Κρητικών πόλεων, περισσότερο απ' ό,τι νομίζαμε. Μας χρειάζονται όμως κι άλλες πληροφορίες για να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια πληρέστερη και ακριβέστερη ακόμη εικόνα» (Το Κρητικό θέατρο, ό.π., σ. 101).

39. Για το περιεχόμενο των δύο έργων βλ. Β. Πούχνερ, Θρησκευτικό θέατρο στο Αιγαίο τον 17ου και 18ου αιώνα, στον τόμο: *Το θέατρο στην Ελλάδα. Μορφολογικές επιστημονικές*, Αθήνα 1992, σσ. 145-168, ιδίως σσ. 161 εξ.

40. Βλ. Β. Πούχνερ, «Ηρώδης ή η Σφαγή των Νηπίων», Χριστουγεννιάτικο θρησκευτικό δράμα σε πεζό λόγο, στις Κυκλάδες, την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, στον τόμο: *Δραματολογικές αναζητήσεις*, Αθήνα 1995, σσ. 101-140.

41. W. Puchner, Italienische Bühnenanweisungen in griechischen Jesuitendramen auf den Ägäisinseln zur Zeit der Gegenreformation, *Rivista di Studi Bizantini e Neellenici* n.s. 32 (1995), σσ. 211-231 και του ίδιου, Ιταλικές (και λατινικές) διδασκαλίες σε ελληνικά δραματογραφικά έργα του θρησκευτικού θεάτρου των ιησουιτών στον αιγαιοπελαγίτικο χώρο, την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης, στον τόμο: *Κείμενα και αντικείμενα*, Αθήνα 1997, σσ. 199-230.

42. Βλ. επίσης Β. Πούχνερ, Άγνωστο δραματικό έργο σε πεζό λόγο από το χώρο των Κυκλάδων με θέμα τη Σφαγή των Νηπίων από τον Ηρώδη (δευτέρο μισό του 17ου αιώνα – πρώτο μισό του 18ου), J.M. Egca/J. Alonso (eds.), *Prosa y verso en griego medieval. Rapports of the International Congress «Neograeca Medii Aevi III»* Vitoria 1994, Amsterdam 1996, σσ. 301-313· του ίδιου, Λόγια και λαϊκά στοιχεία στην κυκλαδική δραματολογία της Αντιμεταρρύθμισης, *Θησαυρίσματα* 26 (1996), σσ. 317-329.

43. Β. Πούχνερ, Προσχέδιο θρησκευτικού δράματος άγνωστου Χίου ποιητή για τον Άγιο Ισίδωρο την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Κριτική έκδοση με Εισαγωγή, Σημειώσεις και Γλωσσάριο, *Θησαυρίσματα* 28 (1998) τυπώνεται.

44. Ηρώδης ή η Σφαγή των Νηπίων. Χριστουγεννιάτικο θρησκευτικό δράμα άγνωστου ποιητή σε πεζό λόγο από το χώρο των Κυκλάδων την εποχή της Αντιμεταρρύθμισης. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο. Β. Πούχνερ, Αθήνα 1998 (Παράβασις, παράρτημα: Κείμενα 1).

45. Β. Πούχνερ, Η κληρονομιά του Κρητικού θεάτρου στη Νάξο (17ος/πρώτο μισό του 18ου αιώνα), *Πρακτικά του Α' Πανελληνίου συνεδρίου με θέμα «Η Νάξος διά μέσον των αιώνων»*, Φιλώτι 3-6 Σεπτ. 1992, Αθήνα 1994, σσ. 589-596 (επίσης στον τόμο: *Λοιπή. Εισήγηση Ανδρέα Γ. Καλοκαιρινοπούλου*, Ηράκλειο 1994, σσ. 301-308).

46. Γ. Βαρελιώτη-Β. Πούχνερ, Αναστηλώνοντας μια θεατρική παράσταση: η παράσταση της «Τραγедίας του Αγίου Δημητρίου» στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο και οι συντελεστές της, *Παράβασις* 3 (1998), τυπώνεται.

47. Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης - Βάλτερ Πούχνερ, *Τραγедία του Αγίου Δημητρίου*, Θρησκευτικό δράμα με κωμικά ντερεμέδια άγνωστου ποιητή που παραστάθηκε στις 29 Δεκεμβρίου 1723 στη Νάξο. Κριτική έκδοση με εισαγωγή, σημειώσεις και γλωσσάριο, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1998, τυπώνεται.

48. Μ.Ν. Ρούσσος-Μηλιδώνης, *Φραγκισκανοί Καπουκίνοι. 400 Χρόνια Προσφορά στους Έλληνες 1585-1995*, Αθήνα 1996, σσ. 69 εξ.

Η σαιξπηρική πτυχή του Νίκου Παναγιωτάκη

του Νίκου Χ. Χουρμουζιάδη

Υνορίζοντας τη βαθιά και δημιουργική γνώση του Νίκου γύρω από τα θέματα της αναγεννησιακής τέχνης, αποκρυσταλλωμένη σε έργα του για τη μουσική, τη ζωγραφική και την ποίησή της· το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του για την ελισαβετιανή θεατρική παράδοση, υλοποιημένο στη φροντίδα με την οποία, κάτω από την εποπτεία του, θεμελιωνόταν το αντίστοιχο τμήμα της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης στο Ρέθυμνο, όπου έτυχε να διδάσκω κι εγώ το 1979· τέλος, τη γνήσια ποιητική φύση που ελλόχευε πίσω από την ανεξάντλητη σοφία του –δεν αισθάνθη-

Στον Άγιο Λαυρέντιο, Πήλιο. Ν.Μ.Π., Δημήτρης Λυπουρλής, Ν. Χουρμουζιάδης, όρθιος με την πλάτη γυρισμένη ο Κυριάκος Τσαντσάνογλου. Στην άκρη δεξιά, η Ελένη Τσαντσάνογλου.

και την παραμικρή έκπληξη, όταν μια μέρα, κάπου στις αρχές της δεκαετίας του '80, ο πρόωρα χαμένος φίλος μου εκμυστηρεύθηκε: «Ξέρεις, τον τελευταίο καιρό, ληηλατώ μεταφραστικά τον Σαίξπηρ». Και μάλιστα με ένα από τα πλέον δυσμετάφραστα κείμενα του ποιητή, την *Τρικυμία*· και μάλιστα με την πολύ συγκεκριμένη προοπτική να σκηνοθετηθεί το έργο από τον Σπύρο Ευαγγελάτο.

Παρά την επιμονή μου, δεν έπεισα τότε τον Νίκο να μου διαβάσει έστω κάποια δείγματα της μετάφρασής του, που δεν είχε πάρει ακόμη την τελική μορφή της, αλλά του απέσπασα την υπόσχεση ότι θα ανταποκρινόταν στην παράκλησή μου να αποπειραθεί μια δεύτερη «ληηλασία» για μια παράσταση στο Κρατικό Θέατρο Βορείου Ελλάδος, με το οποίο είχα, εκείνο τον καιρό, τη δεύτερη εμπλοκή μου. Πράγματι, τον επόμενο χρόνο, το 1983, ο Νίκος μου παρέδωσε μεταφρασμένο άλλο ένα από τα αινιγματικά έργα του Σαίξπηρ: το *Τρωίλος και Χρυσίδα*. Κατά κάποια ειρωνική συζυγία, καμία από τις δύο μεταφράσεις του δεν ευτύχησε: η πρώτη δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ –για λόγους που αγνοώ– ενώ η δεύτερη κατέληξε σε μια παράσταση ανάξια αυτού του γοητευτικού

έργου.

Έτσι, έχω μπροστά μου τώρα τα δύο κείμενα –το πρώτο μάλιστα στη χειρόγραφη μορφή του– με παρθενική ακόμη, ελπίζω, τη σκηνική προοπτική τους, και προσπαθώ να τα εντάξω στη σύγχρονή μας μεταφραστική παραγωγή έργων του κλασικού δραματολογίου. Σε μια πρώτη προσέγγιση βρίσκω ότι σ' αυτές τις απόπειρές του ο Παναγιωτάκης μοιάζει να κινείται, από πολλές απόψεις, στο ενδιαμέσο μεταξύ, αφενός, του ηρωικού Βασιλή Ρώτα, ο οποίος κατέχει στο χώρο της σαιξπηρικής μετάφρασης θέση αντίστοιχη και αντίξια του Ιωάννη Γρυ-

πάρη της τραγωδίας και του Θρασύβουλου Σταύρου της κομωδίας, και, αφετέρου, μιας νεότερης γενιάς μεταφραστών, που δρουν κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Η διαχωριστική γραμμή ορίζεται, χωρίς επιμέρους ποιοτικές αποτιμήσεις, σε δύο επίπεδα, άμεσα ή έμμεσα συναπτόμενα με το πρόβλημα της «πιστότητας»: α) οι παλαιότεροι μεταφραστές αποδύθηκαν στο μεταφραστικό όθλημα τους σχεδόν ερήμην οποιασδήποτε προοπτικής να καλύψουν συγκεκριμένες θεατρικές ανάγκες, εν αντιθέσει με τους νεότερους, οι οποίοι, στην πλειονότητά τους, ανταποκρίνονται σε παραγγελίες σκηνοθετών. β) Όχι εντελώς άσχετη με το προηγούμενο είναι και η διαφορά των δύο γενεών ως προς τη στάση τους απέναντι στο πρόβλημα της «πιστότητας», συγκεκριμένα ως προς την απόδοση της μορφής, με τους παλαιότερους να μένουν στενότερα εξαρτημένοι από το πρωτότυπο και τους νεότερους να τηρούν, συνήθως, πολύ χαλαρότερη σχέση. Φυσικό αποτέλεσμα αυτών των διαφορών αποτελεί η περιθωριοποίηση των παλαιών μεταφράσεων, με το, όχι παντελώς ανέρειστο, αιτιολογικό ότι πρόκειται για κείμενα αναποτελεσματικά στη σκηνική λειτουργικότητά τους.

Η συνάφεια του Παναγιωτάκη με τον Ρώτα εντοπίζεται σε ένα μορφολογικό στοιχείο της απόδοσής τους: και οι δύο, τηρώντας

• Ο Νίκος Χ. Χουρμουζιάδης είναι ομότιμος καθηγητής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

ως προς αυτό απόλυτη αναλογία με το πρωτότυπο, διακρίνουν, όπως και ο Σαίξπηρ, τα έμμετρα από τα πεζά μέρη, επιλέγοντας για τα πρώτα μια αρκετά δεσμευτική εκδοχή ιαμβικού στίχου –διάκριση που δεν ισχύει για κάποιους από τους αξιόλογους νεότερους μεταφραστές του άγγλου ποιητή, όπως λ.χ. ο Όμηρος Μπελιές και η Χριστίνα Μπάμπου-Παγκουρέλη, οι οποίοι επιλέγουν ένα είδος «ελεύθερου» στίχου, χωρίς έκδηλη εξάρτηση ακόμη και από τον ρέοντα ιαμβικό ρυθμό. Ενώ όμως ο Ρώτας αποδίδει τον ιαμβικό ανομοιοκατάληκτο 10σύλλαβο του πρωτοτύπου με έναν ανάλογο μήκους στίχο, ο Παναγιωτόπουλος, πιστός, όπως ήταν αναμενόμενο, στην ποιητική παράδοση του αναγεννησιακού θεάτρου της αγαπημένης του πατρίδας, επέλεξε τον 15σύλλαβο, αλλά στην ανομοιοκατάληκτη μορφή του. Η επιλογή αυτή, πέρα από τη φιλολογική ορθότητά της (δεδομένου ότι ο συγκεκριμένος στίχος διαμορφώθηκε αισθητικά σε κείμενα περίπου σύγχρονα με τα σαιξπηρικά) ερεϊδεται και σε ένα λειτουργικό ζήτημα μεταφραστικής πρακτικής: ο Παναγιωτόπουλος, με το δεκαπεντάσλλαβο, κερδίζει, έναντι του Ρώτα, λίγο περισσότερο χώρο για μια χαλαρότερη απόδοση του βασιανιστικά πυκνού, για τις δυνατότητες της νεοελληνικής, σαιξπηρικού ιδιώματος. Αυτό, βέβαια, σημαίνει όχι μόνο εξασφάλιση μεγαλύτερης πιστότητας στην απόδοση του περιεχομένου αλλά και, κυρίως, ένα πρόσθετο κέρδος στο βαθμό της «προφορικότητας» του λόγου για τη σκηνική χρήση του.

Ως προς αυτό το τελευταίο ευρήμα –και, είμαι απόλυτα βέβαιος, συνειδητή– ήταν άλλη μία δραματική απόκλιση του Παναγιωτόπουλου από τον παραδοσιακό 15σύλλαβο: στην απόδοσή του σχεδόν καταργείται η δεσμευτική τομή της 8ης συλλαβής, δίνοντας έτσι στο στίχο ακόμη περισσότερη ελευθερία και εκφραστικότητα και ταυτόχρονα καθιστώντας τον, με την εξάλειψη αυτού του έκδηλου «δημοτικού» στοιχείου, πρόσφορο στη δεκτικότητα του σύγχρονου θεατή. Πράγματι, οι στίχοι με την παραδοσιακή τομή αποτελούν μια πολύ μικρή μειονότητα, ενώ οι νοηματικές ανάσες απαιτούν σταματήματα σε ανορθόδοξα σημεία, λ.χ., μετά την 6η ή 7η ή, πολύ συχνά, τη 12η συλλαβή. Εννοείται ότι ο διασκελισμός αποτελεί περίπου κανόνα. Αυτές, κυρίως, οι επιλογές είναι που εξασφαλίζουν στη μετάφραση τη θεατρική λειτουργικότητα που απαιτεί η σκηνική ερμηνεία της. Και από αυτή την άποψη ο Παναγιωτόπουλος φαίνεται να συμβαδίζει και με τους νεότερους μεταφραστές, οι οποίοι, κατά κανόνα, ανταποκρίνονται σε συγκεκριμένες

1995. Με την Έλλη στη Μόσχα.

απαιτήσεις σκηνοθετών για σκηνικά αξιοποιήσιμες μεταφράσεις.

Ανάλογα ενδιαμέση θέση μεταξύ Ρώτα και νεότερων μεταφραστών κατέχουν οι μεταφράσεις του Παναγιωτόπουλου και ως προς το γλωσσικό ιδίωμά τους. Η επιλογή του 15σύλλαβου περίπου αυτονομία οδηγούσε στη γλωσσική περιοχή ποιητικών ειδών (όπως λ.χ. το δημοτικό τραγούδι και τα έργα του κρητικού θεάτρου) που τον χρησιμοποίησαν και τον διαμόρφωσαν, επομένως σε λεξιλογικές, κυρίως αλλά όχι μόνο, χρήσεις σε μεγάλο ποσοστό ανοίκειες προς την «αστική» επιφάνεια που διακρίνει τις νεότερες σαιξπηρικές μεταφράσεις. Το γλωσσικό ιδίωμα του Παναγιωτόπουλου, εντυπωσιακό για τον ανεξάντλητο λεξιλογικό πλούτο και την ευκαμψία του, χωρίς να είναι αποκλειστικά προσκολλημένο σε κάποιο συγκεκριμένο παραδοσιακό είδος (αν και λέξεις όπως *αφεντάκης*, *χρσάδες*, *οκνός*, *σκουτέλια*, *παίνο*, *θρασεμένος*, *ξάφτω* κ.λπ. έχουν σαφή την προέλευσή τους από κρητικές πηγές), παραπέμπει, πάντως, σε «παρελθούσες» φράσεις του νεοελληνικού λόγου –επιλογή απόλυτα θεμιτή, νομίζω, η οποία, όπως έχω συχνά υποστηρίξει, θα μπορούσε αποτελεσματικά να καθορίσει και τις μεταφραστικές προσεγγίσεις ειδών –όπως λ.χ. η αρχαία ελληνική τραγωδία– που δικαιολογούν κατά την

πρόσληψή τους την αίσθηση κάποιας απόστασης.

Έτσι, σε πρώτη ανάγνωση, αφήνεται έντονη η εντύπωση ότι ο «δημοτικός» λόγος του Παναγιωτόπουλου ταυτίζεται απόλυτα με τη μεταφραστική γλώσσα του Ρώτα –πρόκειται όμως για εντύπωση παραπλανητική, που κλονίζεται από μια στενότερη αντιβολή μεταξύ των δύο κειμένων, τα οποία, άλλωστε, ταυτίζονται ως προς την ευλαβική πιστότητά τους απέναντι στο πρωτότυπο. Χωρίς διάθεση ποιοτικής αξιολόγησης, επαναλαμβάνω την άποψη που υπαινίχθηκα πιο πάνω, ότι ο στίχος του νεότερου μεταφραστή, επιτρέποντας, κυρίως λόγω του μήκους του, χαλαρότερο χειρισμό της συντακτικής δομής, λειτουργεί αποτελεσματικότερα σε μια σύγχρονη παράσταση· παράλληλα όμως κινείται ανετότερα, και γι' αυτό πιστότερα, στην απόδοση όχι μόνο της ρητορικής αλλά και της λυρικής του σαιξπηρικού κειμένου. Εννοείται ότι η ίδια διαφορά μεταξύ των δύο μεταφραστών παρατηρείται και στα πεζά τμήματα, όπου η απόσταση από τα έμμετρα αντιστοιχεί, ως προς το πρωτότυπο, ουσιαστικότερα στην απόδοση του Παναγιωτόπουλου. Οπότε είναι αυτονοήτες και κάποιες τολμηρές πρωτοβουλίες του στην προσέγγιση μιας από τις ακανθωδέστερες περιοχές του σαιξπηρικού κειμένου –εννοώ την απόδοση των λογοπαγνίων και, γενικότερα, των κωμικών στοιχείων που βασίζονται σε γλωσσικούς συνδυασμούς και αιφνιδιασμούς.

Με δύο μόνο δείγματα μπροστά μου, αδυνατώ να προβώ σε

οποιοσδήποτε εκτιμήσεις ως προς τη μεταφραστική «πορεία» του Παναγιωτάκη. Αν, παρ' όλα ταύτα, διακινδυνεύω κάποιες διαπιστώσεις, η συγκριτική περιέργειά μου υποδαυλίζεται από τη σημαντική διαφορά στίχου, ύφους και ποιητικής ατμόσφαιρας που διακρίνει τα δύο έργα του άγγλου ποιητή. Γραμμένο στη στροφή του αιώνα (περ. 1600-01), όταν ο ποιητής μεταβαίνει από το εύφορο λιβάδι των «χρυσών» κωμωδιών («Πολύ κακό για τίποτε», «Όπως αγαπάτε», «Δωδέκατη νύχτα») στο σκοτεινό δάσος της τραγωδίας με εναρκτήρια τον *Άμλετ*, το *Τρωίλος και Χρυσήδα* αποκρυσταλλώνει την πιο ανατρεπτική και σαρκαστική στάση του ποιητή απέναντι στους μύθους του παρελθόντος· πρόκειται, ίσως εκτός από το «Με το ίδιο μέτρο», για το σκοτεινότερο και αινιγματοειδέστερο έργο του ποιητή. Αντίθετα, η *Τρικυμία*, ενδεχομένως το τελευταίο από τα δράματά του, αποτελεί το αποκορύφωμα μιας πορείας που συγκροτείται, με μήτρα τον προβληματικό *Περικλή*, και από άλλα δύο περιπετειώδη, ρομαντικά, τρυφερά, ανθρώπινα έργα: τον *Κυμβελίνο* και το *Χειμωνιάτικο παραμύθι*. Σ' αυτά τα τέσσερα τελευταία έργα, μετά την καταβύθιση στην άβυσσο των ανθρώπινων παθών, μοιάζει να αποκαθίσταται η εμπιστοσύνη στην ανθρώπινη δικαιοσύνη και στη βιωσιμότητα της αγάπης – στοιχεία που αποτυπώνονται σαφέστατα στη διαφορά που χαρακτηρίζει τη λειτουργία της ποιητικής τους γλώσσας. Είναι σαφής η μετάβαση από ένα στεγνό, σαρκαστικό, συχνά βοιμοχολικό ύφος, σε μια πλημμυρίδα φαντασίας και ποιητικών ακροβατισμών. Πιστεύω ότι δεν αποτελεί ψευδαίσθηση μια ανάλογη εντύπωση που μου προκαλούν, συγκρινόμενα, τα δύο κείμενα του Παναγιωτάκη, όπως φαίνεται και από τα δύο ακόλουθα παραθέματα, επιλεγμένα με τα εξής κριτήρια: α) ανήκουν σε δύο πρόσωπα, τον Πρόσπερο και τον Πάνδαρο, τα οποία, τηρουμένων των αναλογιών, παρουσιάζουν μεταξύ τους κάποια αντιστοιχία, τουλάχιστον ως προς το ρόλο του ερωτικού μεσολαβητή· β) προέρχονται από το μέρος εκείνου του έργου όπου και οι δύο παραιτούνται, κατά κάποιον τρόπο, από την «τέχνη» τους:

Α. *Τρικυμία*, Πράξη V, σκηνή Ι.

ΠΡΟΣΠΕΡΟ

Άγερικά τῶν ποταμιῶν, τῶν λαγκαδιῶν, τῶν λόφων
καὶ τῶν λιμνῶν, κι ἐσεῖς ποῦ κινηγάτε στὶς ἀμιοῦδες,
χωρὶς ἀγάρια, μὲ τὴν ἀμπωτὴ τοῦ Ποσειδῶνα,
καὶ μακριὰ πετᾶτε, τὰ νερά ὅταν στρέφει πίσω·
Κονκλοστοιχεῖα, ποῦ μὲ τὸ φεγγαρόφωτο στὰ χόρτα
τραβάτε κύκλους μαγικούς, ὅπου τὰ ζῶα δὲ βόσκουν·
ποῦ τὸν καιρὸ σας φτειάχνοντας περνᾶτε μανιτάρια
μεσονυχτίς, καὶ χαίρεστε μόλις σημιάνει ἡ νύχτα·
εἶστε ἀχαμνὰ κι ὅμως μὲ τὴ βοήθειά σας τὸν ἥλιο
σχοτείνισα κατὰμεσήμερο, κάλεσα ἀνέμους,
κι ἐνάντια τ' οὐρανὸν τὴ θάλασσα σ' ἄγρια ἀμάχη
ξεσήκωσα· φωτιά στῶν φοβερῶν βροντῶν τὸν κρότο
ἔσμιξα, κι ἔσκισα μὲ τὸ δικό μου ἀστροπελέκι
τοῦ Δία τὴ δρὺ τὴν ἱερή· τὸ ἀκλόνητο ἀκρωτήρι
τὸ κούνησα συθέμελα, ξεπάτωσα ἀπ' τὶς ρίζες
πεῦκα καὶ κέδρους καὶ στὸ πρόσταγμα μὲν ἀνοῖξαν τάφοι·
ξυπνήσαν τοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς ἀφήσαν νὰ βγοῦν ὅξω.
Δύναμη τόση ἔχει ἡ τέχνη μου! Ὡστόσο, τώρα
τὰ βίαια μαγικά μου τ' ἀπαρνιόμηναι. Θέλω πρῶτα
οὐράνια μελωδία ν' ἀκουστῇ (τούτῃ τὴν ὥρᾳ),
τὶς αἰσθησὲς τους νὰ γητέψω, νὰ ῥθοῦν στὰ νερά μου.
Τὴ μουσικὴ γι' αὐτὸ τὴν ἔχω. Κι ἔπειτα θὰ σπάσω

καὶ μὲς στῆς γῆς τὰ τρὶςβαθα θὰ κρήνω τὸ ραβδί μου,
καὶ θὰ καταχωνιάσω ἀκόμα πιὸ βαθιά, ὅσο πάει,
μέσα στὴ γῇ τὰ μαγικά μου τὰ βιβλία.

Β. *Τρωίλος καὶ Χρυσήδα*, Πράξη V, σκηνή 10.

ΠΑΝΔΑΡΟΣ

Ὡραία θεραπεία γιὰ τὰ κόκαλά μου ποῦ πονοῦνε! Ὡ
κόσμε, κόσμε, καὶ γιὰ τὸ δύστηχο τὸ μεσολαβητὴ ἔτσι νὰ
τὸν περιφρονοῦνε! Μεσίτες καὶ μεσίτρες, πῶς πέφτουνε
ἀπάνω σας καὶ τὴ βοήθεια σᾶς ζητᾶνε, κι ὅτερα πόσο
ἀχάριστα σᾶς ἀνταμείβουν! Γιὰ τὸ ὅλο ὅσο προσπαθοῦμε νὰ
μᾶς ἀγαποῦνε, καὶ ν' ἀπεχθάνονται ἔτσι τὴ δουλεια ποῦ
κάνουμε; Θὰ ὑπάρχει κάποιο τραγουνάκι γιὰ τὸ θέμα.
Κάποια ἱστοριούλα. Γιὰ νὰ δοῦμε:

Εὐθυμία ὁ μπάμπουρας πετᾶ καὶ ζουζοννίζει,
μὰ κάποτε κεντρὶ καὶ μέλι χάνει: τότες,
ὅταν τοῦ πέσει τὸ κεντρὶ καὶ δὲν κεντρίζει,
χάνει τὸ μέλι του, καὶ χάνει καὶ τὶς νότες.

Καλοὶ μου ἔμποροι τῆς σάρκας, στὰ παρδαλὰ τὰ πανικά σας
βάλετε νὰ γράφουνε καὶ τοῦτο:

Ὅσοι ἀπὸ σᾶς συντρόφια γύρω ἐδῶ τοῦ Πάνδαρου εἶστε,
ὥσπου νὰ βγοῦν τὰ μάτια σας, τὴν πώση του θρηνηστε·
κι ἂν θρηνησὲς δὲ σᾶς ἔρχεται ἀπὸ μέσα, βόγγοι ἂς βγοῦνε,
ὄχι γιὰ μένα, γιὰ τὰ κόκαλά σας ποῦ πονοῦνε.
Ἀδέρφια κι ἀδερφές τοῦ πορνικοῦ τοῦ σιναφιῶ μου,
σὲ μῆνες δυὸ διαθήκη νὰ συντάξω ἔχω στὸ νοῦ μου,
θὰ τὰν γραμμῆναι κιόλας, ἀν φόβος δὲ μ' εἶχε πνίξει
μήπως καμιά ἀγριεμένη πορνιτῖσα μὲ σφουρίξει.
Ὡς τότε, γιὰ νὰ γιαιτρενῶ, πολλὸ ἴδρωτα θὰ χύσω
κι ἔτσι ὅλες τὶς ἀρρώστιες μου νὰ σᾶς κληροδοτήσω.

Εν κατακλείδι. Θέλω νὰ δηλώσω ὅτι ὁ πρόωρος θάνατος του Νίκου δεν στέρησε μόνο τὴ βυζαντινὴ καὶ νεοελληνικὴ φιλολογία ἀπὸ ἕναν ευφυέστατο, πρωτότυπο, διεισδυτικό, σοφὸ καὶ ἀκάματο μελετητὴ, ἀλλὰ καὶ τὴ νεοελληνικὴ γραμματεία ἀπὸ ἕναν, δυνάμει τουλάχιστον, ευαίσθητο, ευφάνταστο καὶ αποτελεσματικὸ μεταφραστὴ.

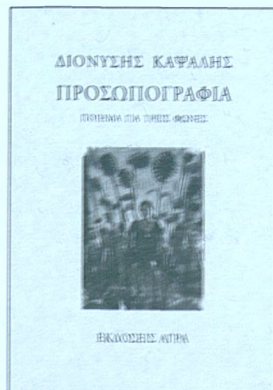
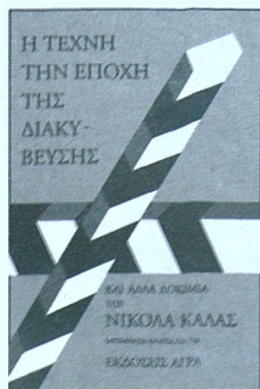
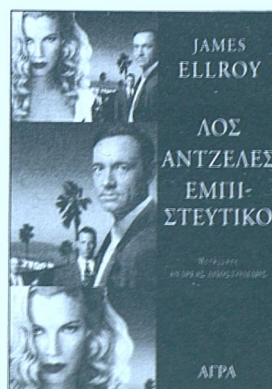
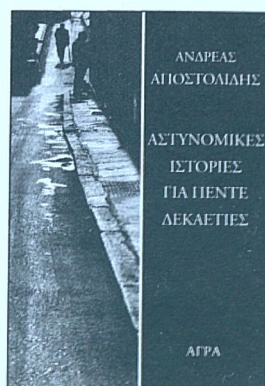
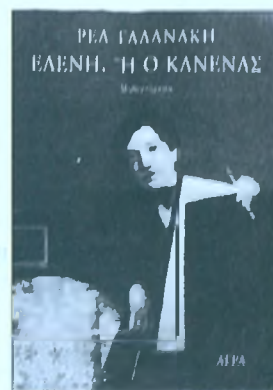
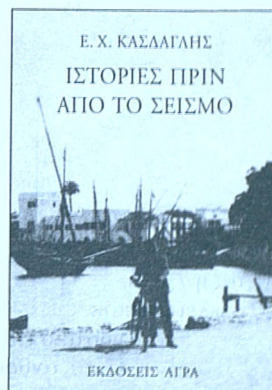
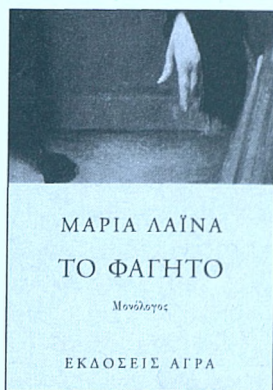
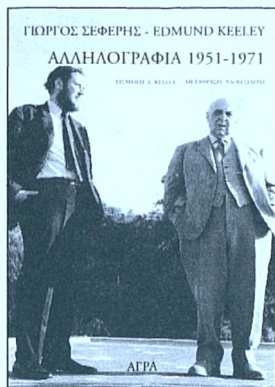

Κως, Αύγουστος, 1997. Ἡ τελευταία φωτογραφία.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

ΟΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ ΣΤΗ ΣΤΟΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΕΥΑ ΠΑΛΜΕΡ-ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΥ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΣΙΚΕΛΙΑΝΟΣ

ΔΕΛΦΙΚΕΣ ΕΟΡΤΕΣ

**Ειδικό αφιέρωμα
του περιοδικού «ΗΩΣ»**

Ν Ε Α Ε Κ Δ Ο Σ Η

*Σχήμα 4ο, δεμένο, με 494 σελίδες,
215 εικόνες, 25 σχέδια, 1 χαλκογραφία*

Σύνθεση εξωφύλλου Γιάννης Λεκκός

**Τιμητικές διακρίσεις
στο περιοδικό «ΗΩΣ»**

Πρώτο βραβείο εκθέσεως βιβλίου 1939

Χρυσό μετάλλιο της Ιεράς

Πόλεως του Μεσολογγίου 1962

Έπαινος της Ακαδημίας Αθηνών 1965

Ένας τόμος-αφιέρωμα σε μια από τις
ευγενέστερες μορφές του αιώνα μας, τη
«μεγάλη ιέρεια» των Δελφών, που

αφιέρωσε με πάθος τη ζωή της και την περιουσία της στην αναβίωση της
αυθεντικότερης ελληνικής παραδόσεως, των Δελφικών εορτών· που μετέτρεψε σε
έργο το δράμα του μεγάλου μας ποιητή και συζύγου της Άγγελου Σικελιανού, και
κίνησε το ενδιαφέρον των πνευματικών ανθρώπων όλου του κόσμου για την Ελλάδα·
που πέτυχε να αναστήσει τα χορικά του αρχαίου δράματος με τη διδασκαλία του
χορού και τη μουσική των τραγουδιών· που εμπύχωσε την καλλιέργεια της
βυζαντινής μουσικής και ενθάρρυνε τη διάδοση της Λαϊκής Τέχνης· που αγάπησε
την Ελλάδα με μian αγάπη βαθειά και επίμονη βλέποντάς την σαν μια οντότητα
ενιαία και αδιάσπαστη στους αιώνες.

Στις σελίδες του αφιερώματος αυτού γράφουν για την Έβα και τον Άγγελο, τους
Δελφούς και τις Δελφικές εορτές, η ίδια η Έβα, ο ίδιος ο Άγγελος, κι ένα πλήθος
γνωστών ανθρώπων του πνεύματος: Κ. Ουράνης, Τ. Λάππας, Σ. Καρράς,
Γ.Π. Σαββίδης, Β. Σκουβαράς, Κ. Μαλτέζου, Κ. Ηλιάδη, Ε. Παπανούτσος,
Α. Χατζημιχάλη, Θ. Ξύδης, Τ. Ζάππας, Ε. Χατζηδάκη, Τ. Δημόπουλος, Ο. Μερλιέ,
Θ. Βελούδιος, Κ. Πράτσικα, Σπ. Παναγιωτόπουλος κ.ά.

Εκδόσεις ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στο πολιτισμό και την παιδεία

Ιπποκράτους 8 Αθήνα, 106 79, Τηλ.: 36.27.318